

2116 (24)
B-48

Ф.Викниченко

elib.nauka.ufo

КРАТКИЙ ЛАСБОРТ КНИЖИ +

№№ Ш(2-4к), 1348 №№. № 2480960

АВТОР Винниченко В.

Название Творы. Т. 20, 21, 22.

Место, год издания К., Б.р.

Кол-во стр. 278, с.; 282, бс., 201 с.

№ — ОУД. ДЕСЯТЬ _____

№ — ИЛЛЮСТРАЦИИ _____

№ — КАРТ _____

№ — СХЕМ _____

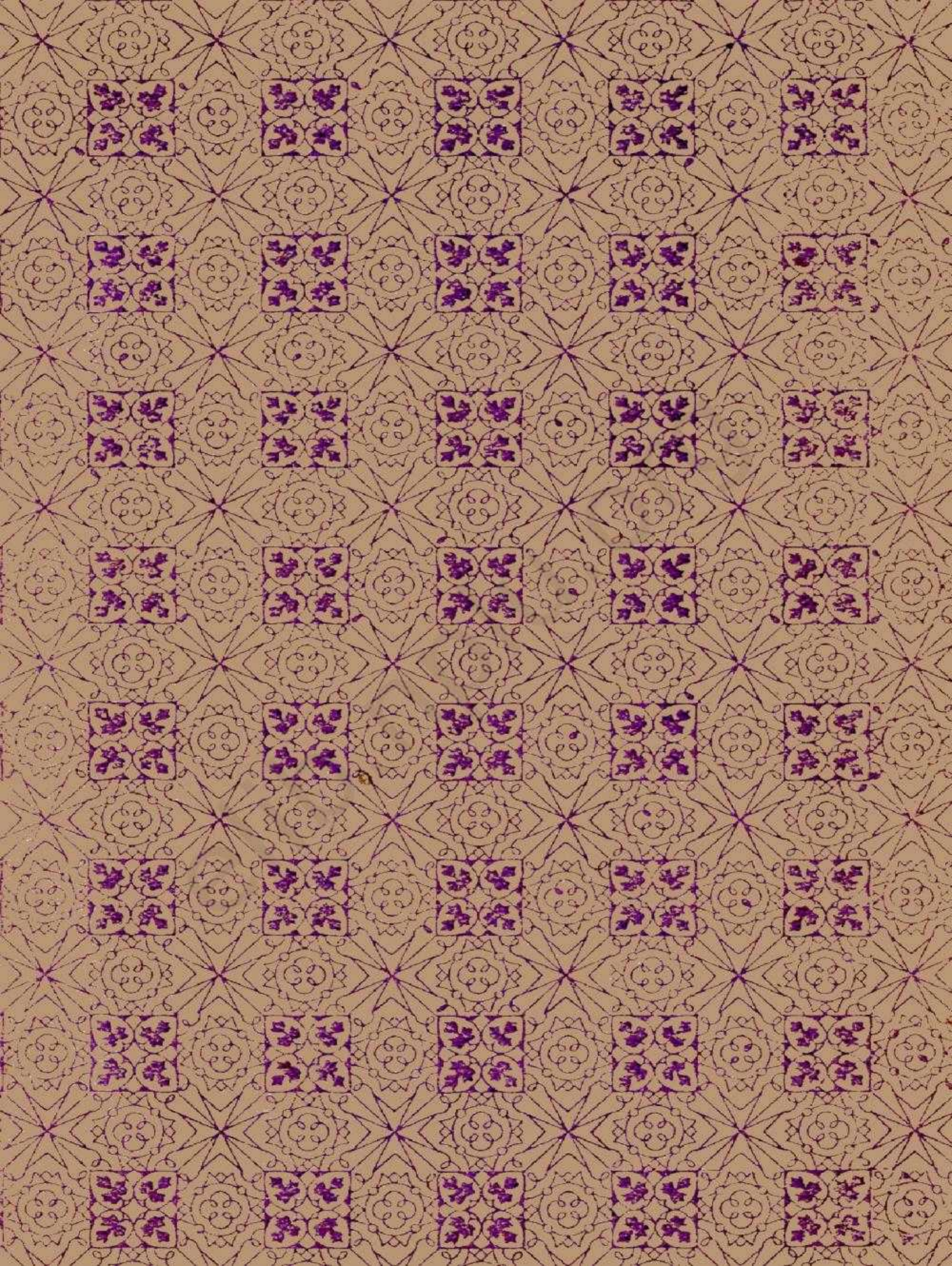
Том 20, 21, 22. ЧАСТЬ _____ ВЛ. _____

КОНВОЛЮТ _____

Примечание:

11.10.90₂

Модя —

elib.nplu.org

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том XX

Видання друге

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

В. ВИННИЧЕНКО

Х О Ч У !

Р О М А Н

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літоп. Укр. Друку“, „Картковому реперт.“ та інших покажчиках Укр. Книжк. Палати.

Державний Трест „Київ-Друк“, 2-га друкарня
вул. Воровського, ч. 42.

Укрголовліт № 3656 к (2308)

118. 5000. 17¹/₂ арк.

Хочу!

I.

До останньої хвилини ніхто нічого не підозрівав. Халепа й тепер, за цим обідом був такий самий, як завжди, або, краще сказати, як останні місяці: важко-мовчазний, неуважний, з гидливо-зневажливим заломом голених губ.

Правда, він мало коли визначався балакучістю, але раніше мовчазність його була затишна, легка, як тихий вечірній сутінок. Колись Халепа вмів надзвичайно привабливо й утішно посміхатися носом, сухим, горбатим, як у ксьондза. З лица на ніс густо збігалися тоненькі зморшки, очі ще глибше заходили під чоло, а довге, велике, як у коня, обличчя ставало таким довірливим, хатнім і затишним, що на серці робилося лекше, простіше, зрозуміліше.

Але й до зміни, зрештою, звикли. Спочатку допитувались і дивувались, а потім якось почали забувати колишнього Халепу й звикати до нового, хоч і тяженько часом бувало від його великої, кістяної й важко-мовчущої постаті. Вірші його також стали подібними до нього,—нудно-незрозумілими, натруженими, без того лагідно-теплого юмору, за який його завжди відзначали в літературі, в який сердешно закохувались.

Лі Баранова сиділа поруч з Халепою, струнко, як салдат, тримаючись пукатим бюстом, часто поправляючи короткими, обточено-повними руками волосся, що хви-

лююче пушилося на потилиці. До Халепи вона ні з чим не зверталася, але часто пильно скоса позирала на нього темно-синіми, зорястими й бездоганними, як у фігур з воску, що на вітринах парикмахерів, очима. Халепа ці погляди відчував, бо мимохіть робив неспокійні рухи шиєю, немов визволяючи її з тісного коміра, й коротко покашлював рипким басом. І майже щоразу після цього наливав вина у склянку і, не передихаючи, всю випивав. Пив він більше, ніж звичайно, це всі потім пригадали собі. Пригадали також, що в цей раз була дуже помітна манера його оглядати всіх, яка з'явилася у нього не так давно: підпре волосатою, кістястою рукою кінську свою голову й почне водить очима по обличчю, по постаті співбесідника, неначе чогось шукаючи в ньому, або порівнюючи з чимсь. Чи мужчина, чи дама—йому байдуже. Далі не то зневажливо, не то з огидою скривиться й одвернеться.

Але загалом у цей день у ньому не помітно було нічого особливо різкого або нового чогось. Тим то те, що потім сталось, і захопило всіх швидше непорозумінням та острахом, аніж обуренням.

Пили вже каву. По залі ресторану гойшливо плавав тихий гомін, як дим сигар. Але за сусіднім столиком сиділа галаслива, розчервоніла, розстібнута кумпанія, на яку всі поглядали з строгою, мовчазною увагою. Кумпанія часом так кричала, що чоловік мусів або мовчати, або до крику піднімати голос, щоб чути самого себе.

Костяшкін, граючи розумними, насмішкуватими, злегка нахабними очима, говорив про Толстого. Він сидів проти Лі й Халепи, звертаючись переважно до Оглобліна. Оглоблін не дочув. Костяшкін, зробивши поважне, величне лице, озирнувся до галасливої кумпанії, якийсь мент дивився на неї й потиснув плечима. Потім підтягнув своє огрядне тіло разом із стільцем ближче до столу й почав знову:

— Я кажу, що передчасно, занадто передчасно пішов від нас наш великий старий.

Нічого особливого не було ні в цих словах, а ні в тоні Костяшкіна. Та й розмова уся тяглася досить мляво, аби не сидіти мовчки та не показувати, що перетравлювання дає себе відчувати.

Халепа перед цим довго «оглядав» Костяшкіна, настирливо й пильно блукаючи по ньому очима, з особливим інтересом зупиняючись на ретельно зачісаній червоняво-золотистій бороді лопатою, на елегантській білій у голубих квіточках камізельці та на сигарі, що недбало стирчала в куточку рота популярного критика, хилитаючись то вгору, то вниз, коли він балакав.

Белетрист Оглоблін, задумливо качаючи пальцем, довгим, хоробливо-білим, з синім коротким нігтем, кульку з хліба, подібну до замазки, промимрив у відповідь щось співчутливе. Лі глибоко зідхнула, чи того, що корсет дуже тиснув перевантажений живіт, чи від страти «великого старого», але нічого не сказала.

І от тут і сталось те несподіване та незрозуміле, про що довгенько ще балакали потім, зв'язуючи його з дальшим.

Халепа помалу встав і, горблячи свою велику, сухорляву постать, нехапливо посунув до Костяшкіна. І сам Костяшкін і інші казали згодом, що їм у цей мент кинулася в очі посмішка Халепи: бліда, сомнамбулічно-застигла й гидливо-насмішкувата, але насмішкувата не до того, що в той мент відбувалось, а ніби до майбутнього, до того, що потім станеться.

Костяшкін, нічого собі з того не роблячи, повернувся до Халепи й спокійно підвів до нього лице, чекаючи, що той скаже. Але Халепа мовчав, чудно весь захолюнувши, спустивши довгі руки вздовж тіла й уп'явши в Костяшкіна маленькі, зг'либлені, захолові в моторошній посмішці очі. І вмить одна рука, немов би сама по собі, одійшла від усього тіла, що стояло не-

порушно, одвелася вбік і спокійно, роздумливо, з сухим і невдалим чмоком ударила по зчервонілому від їжі, благодушно-розумному обличчю Костяшкіна. Костяшкін хитнувся вбік удара, потім зараз же дуже одкинувся назад, машинально захисно піднявши перед себе руки.

Якийсь момент усі задубіло й мовчки дивились на них. Але в ту ж мить посхоплювались і кинулись до Халепи, хапаючи його за руки й відтягаючи назад, хоча він не противився й не виявляв наміру ще бити. Його з непорозумінням і страхом питали, шарпали, вимагали відповіді, а він стояв і так само посміхався, ніби й сам добре не розумів, що сталося.

— Та в чому ж річ, Андрію? У чому ж річ, кажи!!— шарпаючи за плече й силкуючись повернути до себе, шепотіла Баранова, уся червона й від того, що сталося, і від того, що в ресторані стало тихо й що до їх столу швидко йшов між столиками обер-кельнер.

Халепа визволив з-під її руки плече, повернувся і, ні на кого не дивлячись, нехапливо й немов знехотя пішов до виходу.

II.

Сонце ще не зайшло,—краї важких весняних хмар горіли яскравим жовто-малиновим вогнем. Але на вулицях уже стояв передвечірній, бадьорливо-свіжий затінок і болото на тротуарі бугровато шерхло. Весна була тільки там, у соковитих, густих хмарах, що здавалися від соняшного світла теплими й лагідними, та в особливому леті й крикові галок, від якого пашіло жирним, з'ораним полем.

На розі двох улиць, недалечко від мебльованих кімнат «Баварія», де Халепа наймав собі хату, він здаля ще побачив своїх сусідів по номерах. Дідок у рудому пальті, чорному під пахами, з обшарпаними петлями, з яких визирала жовта бавовна підкладки,—своїм зви-

чаєм гарячився, пристукуючи парасолем по тротуарі. Сопутниця, з усіх ознак—молода жінка його, стояла перед ним у короткій чорній теплій кохті й тримала, як завжди, руки в кишенях, склавши їх у кулаки, немов збираючись вихопити їх звідти й накинутись на старого, буркотливого і, мабуть, до смертельної нудьги осточортілого їй чоловіка.

Ця чудна парочка в перший же день, як Халепа побачив її, звернула на себе його увагу. Обоє вони, зустрівшись із ним, безцеремонно зупинились і старий обвів його таким зневажливим, злісним поглядом, що Халепа густо почервонів, розтервся й від замішання не догадався спитати, чого треба було цьому чоловікові від нього. Тільки хвилин через десять подумав про це, та пізно вже було.

Заспокоївшись, він рішив, що старий, мабуть, помилився, взявши його за якогось свого ворога. Ця гадка підтверджувалась ще тим, що жінка старого,—Халепа встиг це помітити,—зі сміхом почала щось шепотіти чоловікові, немов пояснюючи йому їхню помилку.

Однак, виявлялось, старий зовсім не помилився. Правда, зустрічаючись, він більше не зупинявся, але щоразу дивився так само: зневажливо, з обридженням і викликом. При цьому довгасті, ясно-сірі, сталеві очі його з виразно-чорними чоловічками, здавалось, блідли від цієї зневаги. Жінка ж зі своїми кулачками в кишеньках, у круглій, попівській шапочці, завзята, задиракувата провінціялка, якимось загадково й смішливо морщила свіжі, як шкуринка баклажана, губи; так посміхаються люди, бачачи якогось франта, що з поважністю виступає по вулиці, маючи на голові смішно приплющеного капелюха й не помічаючи того.

Це все надокучало й дратувало, бо примушувало гаяти час на безплідні догадування. Та до всього вони займали сусідній номер і вічною шамотнею там перешкоджали йому.

Халепі було чути, як вони ступали, по хаті,—старий повагом і твердо, а жінка легко, прудко, наскоками,— як брязкотіли посудом і балакали. Переважно вони сварились. І не так сварились, як старий за щось вичитував жінці.

У чому була річ, Халепа не міг розібрати,—що та кож дратувало. Ці люди балакали на якійсь чудній мові: не то хохлацькій, не то польській. Халепа сам був родом з Малоросії, колись в дитинстві вмів і балакати по-хохлацькому, але мова цих людей здавалась йому мало подібною до мови полтавських хохлів.

Ясно було тільки те, що старий сердивсь і в чомусь переконував жінку, уперто, навіть з запалом, не постаречому щось доводячи їй. А вона іноді викликаюче сміялася, іноді ж теж сердито й палкою, бурхливою скоромовкою відповідала йому. Часто дзвінко чулось її коротке рішуче «Ні!» Ні—та й край. Після того грюкали двері й по коридору повз Халепину кімнату швидко пробігали дрібні, жіночі кроки.

Але разом з досадливим дратуванням вони мимоволі викликали в ньому цікавість і ще щось, чого він тоді виразно не схоплював.

Побачивши тепер їх, Халепа машинально зробив рух убік, на брук, немов би наміряючись перейти на другий бік улиці. Але зараз же звернув знову на тротуар і пішов, не хапаючись, просто на парочку. Смуглясте, горбоносе лице його з роздвоєним, синюватим підборіддям, подібним до сливи з двома половинками, здавалось стомленим і байдужим до всього на світі, невеличкі очі, що зайшли під густі кучеряві брови, дивились нудно, непричасно. Западини на щоках під випнутими скулами різкими тінями кидалися в око.

Жінка, боячись, видно, якогось вибрику від чоловіка, який уже помітив Халепу, взяла його під лікоть і хотіла завести в бічну вулицю. Але старий сердито випручався, високо махнувши рукою, й демонстративно

повернувся всім тілом до Халепа. Тоді жінка заклала кулачки в кишені й одійшла набік, тим показуючи, що вмиває руки.

Коли Халепа зовсім наблизився, стомлено зігнувши широкі, незграбні плечі, немов несучи на них мішок з мукою й дивлячись на старого в'яло-чекаючим поглядом, цей випростався й нервовим, роблено-недбалим рухом почав застібати й так уже застібнуте на всі гудзики своє пухле, руде пальто. Здавалось, він готувався до чогось.

Халепа вмить зупинився й без дивування, навіть без цікавості в голосі, тихо сказав:

— Що вам треба від мене?

Старий, мабуть, ждав цього, бо зараз же швидко й з викликаючою, злісною готовністю щось відповів на своїй чудній мові.

Халепа усіх слів не зрозумів, але слово «ренеґат», певно, й на мові старого значило те саме, що й на руській.

— Ренеґат?— теж без дивування і стомлено повторив він.— Я вас не розумію. Будь ласка, скажіть по-руськи, я не розумію вашої чудної мови.

Старий умить невідомо через що помітно зблід, від чого тонкий ніс його став синюватим, нездорового кольору. Не відповідаючи, він пильно, не кліпаючи, почав так дивитись на Халепа своїми косими, колючими очима, як дивляться на людину, що вчинила гидоту й яку приперли до стіни. Потім раптово озирнувся до жінки й голосно сказав до неї:

— От! Бачиш? Бачиш?

Він сказав ще якісь слова, яких Халепа не зрозумів. Жінка, не дивлячись на Халепа, підійшла до чоловіка, тихо, з непорушним лицем сказала йому щось, показуючи очима на прохожих, що озирались на них, і злегка потягнула його за рукав.

Але старого це не зупинило. Він знов повернувся до Халепа й почав гнівно, швидко щось говорити,

навіть ближче підступив до нього, грізно трусячи головою.

Халепа декілька разів хотів перервати його й сказати, що він не розуміє, але старий не слухав. Халепа з його мови невиразно угадував, що він чимсь колись дуже образив цього чоловіка чи когось іншого, що він вартий, щоб на нього всі плювали, що він щось «бреше», але що саме,—все ж таки не розумів.

Жінка часом з цікавістю коротко позирала на тупо-застиглу велику постать Халепи й тривожно-сміхотлива посмішка торкала її злегка пухкі губи.

Нарешті Халепа слабко, блідо посміхнувся і з неохочою іронією сказав:

— Мені дуже шкода, що я не розумію вашої чудернацької мови. Я сам малорос, але... Будь ласка, скажіть по-руськи й я з охотою...

Старий вмить випростався, немов його ударено по щоці, потім якимось боком підстрибнув до Халепи і, піднявши до нього голову, люто плюнув йому в лице.

— Так от же тобі по-руськи, падлюка!—по-руськи викрикнув він, весь трясучись і готовий, видно, на все, й нічого в той же час не пам'ятаючи від роздратовання. Паросоль у його в руці дрижав і дрібно пристукував по тротуарі, лице зоставалось витягненим уперед догори, як скорчене, й на шиї напружились мускули, натягнувши старечу шкуру й зробивши посередині ямку човником. Одвислі по обидва боки підборіддя щоки нервово штовчками здригувались, і на підборіддю пухирчастою скляною краплинкою поблискувала слина.

Жінка злякано підбігла до нього й благаюче дивлячись на Халепу, стала між ними. Халепа ж, непорозуміло й пильно витріщившись на старого, мочки витирав щоку, помалу водячи хусткою то вгору, то вниз.

— І все ж таки я нічого не розумію,—стиха про бурмотів він і спробував усміхнутись. Потім одвернувся

й важко пішов далі, весь час тримаючи хустку біля щоки, немов боячись показати те місце, де плюнено.

Жінка зараз же почала щось гаряче й обурено говорити старому, шарпаючи його й силкуючись вивести з стану якогось піднятого стовбняка. Він довго, видно, не розумів її, весь час постукаючи парасолем по тротуару й несвідомо викрикуючи навздогін Халепі лайки.

Прохожі, що бачили всю сцену, стояли оддалік невеличкою купкою і з посмішкою поглядаючи на парочку, неголосно розмовляли.

III.

Ввійшовши до себе в номер, Халепа зупинився біля дверей і, не роздягаючись, довго стояв, тримаючи хустку на щоці, як тримають хворі на зуби. В хаті стояли сутінки. На столі до писання біля портрета Лі в високій білій вазочці стояли принесені нею вчора жовті троянди, подихаючи на хату солодкувато-теплыми пахощами. На другому столі біля канапи, схилившись одне до одного голівками, як змовщики, темніли гіяцинти. На розгорнених нотах піяніна дотлівав відблиск червоного неба в вікні.

Халепа, спершись плечем об стінку, довго дивився в одну точку, підперши щоку рукою з хусткою й ніби замислившись. Сутінки обережно, безшумно, навшпиньках отовплювали його, кімната, як димом, затягнулась шарудливою, сірою тьмою. У вікнах на протилежному боці з звичайною, нудною постійністю засвітились огні.

По коридору поспішно пройшла якась кумпанія, гучно сміючись і голосно балакаючи. Один жіночий голос з робленою веселістю наспівував.

Халепа ворухнувся, пустив руку з хусткою й помалу роздягся. Не запалюючи світла, він підійшов до канапи й ліг, простягнувши одну ногу, а другою стоячи

на підлозі. Подушка лежала на другому кінці канапи, треба було тільки підвестись, щоб узяти її. Але Халєпа не брав і лежав з задертою назад головою й звішеною на підлогу ногою та рукою.

На стелі блідо посміхались дві прямокутні смуги електричного світла з улиці, помережані невиразним рисунком ґардин. З різким зляканим криком рожків пролетіли за вікнами автомобілі й на столі щось кожного разу трепетно й змерзло трусилось. У коридорі, липко цокаючи підборами по лінолеуму, проходили люди й ледве чутно здалека деренчали дзвінки до прислуги. Заспівала співачка з десятого номера, бадьоро здіймаючись, як по східцях, голосом все вище та вище й знову спускаючись униз.

Халєпа підвівся й сів. Ліниво витягши портсигар, він запалив сірника і, дивлячись на нього прижмуреними, звиклими до темноти очима, закурив. Випустивши з пальців сірника, він згорбився й сидів так, час від часу мляво підносячи цигарку до уст і затягуючись. Покуривши, знову ліг і голова, як у зомлілої людини, непорушно лежала на одній лінії з тілом.

У двері часто, голосно застукали. Потім вони розчинились, впустивши смугу світла з коридору й на тлі цього світла в рямці дверей з'явилась невелика з круглими плечима й задертим пером на шапочці постать Баранової.

— Андрію?—питаюче покликкала вона з порогу, не входячи в кімнату.

Халєпа, не підводячись, повернув голову й нічого не відповів. Баранова досадливо, нетерпляче ступила вперед, знайшла біля дверей гудзика від електрики й повернула його. Халєпа приплющив очі від яркого світла, що вдарило по них, і одвернувся.

— Ти спав?—спитала Лі, підходячи і з вишукуючою увагою придивляючись до нього. Від неї пашило свіжим духом морозного повітря й тонких пахощів.

Очі дуже блищали й здавались ще більшими й промінчастими. Підборіддя й щоки холодно рожевілись.

Підтягнувши до канапи стілець, вона спокійно, строго, як лікар, сіла біля Халепи й насамперед мовчки підняла його спущену на підлогу руку, поклавши її собі на коліна.

Халепа не противився й мовчав.

— Андрію, що трапилось? Що з тобою? Що це було за обідом? Через що?

Андрій у відповідь тільки стомлено та з нудьгою заплющив очі.

— Чуєш? Андрію?

Ні, здавалось, він нічого не чув.

Ліда встала, нехাপливим і, як завсігди, трохи поважним рухом одколола шапочку, здійняла її й поклала на стіл. Рука Халепи знов, як у мертвого звислась.

— Та поможи ж мені скинути жакет! — здивовано промовила Ліда.

Але й це не подіяло, — Андрій навіть не поворухнувся.

Тоді, не скидаючи жакета, Баранова знову сіла, знов узяла його руку й строго сказала:

— Ти не хочеш зо мною балакати?

Халепа розплющив очі, подивився в стелю, знов заплющив їх і хрипко проговорив:

— Не хочеться.

— Ти щось маєш проти мене?

Він покрутив головою.

— Неправда. Тільки не бреш. Це негарно. Ти недужаєш?

Стягнувши рукавичку й строго, чекаюче дивлячись у просторінь, вона поклала руку з рожевими вигладженими нігтями на чоло йому. Чоло було нормальної температури. Стримано погладивши його по злегка кучерявому, жорсткому волоссю, чорному з іржею, вона помовчала й холоднуvато з насмішкою спитала:

— Ревність? Так?

Халепа повернув до неї голову і, незручно дивлячись угору перекошеними очима, з щирим дивуванням сказав:

— Чого так?

Ліда стиснула плечима.

— У такому разі я нічого не розумію! За що ти його вдарив?

Халепа одвернувся й мовчки заплющив очі.

— Але ж згодься сам, що це... це... Я не знаю навіть, як назвати цей вчинок. Ні з того, ні з сього підійти до людини, яка тобі ніколи ніякого зла не...

— Скажи,—не розплющуючи очей, перебив її Халепа,—він підла людина? Взагалі?

Баранова якийсь час дивилася в невидюче лице Халепи, не то обмірковуючи, що відповісти, не то зніяковівши.

— Як розуміти такі слова...

— Так, як ти сама говорила.

— Ну, те, що говориться в роздратованню, не є якась думка...

— Всі мають його за підлого.

— Не знаю, хто то «всі».

Халепа не відповів.

Баранова поправила волосся, поділене посередині голови проділом на два крила, що лягали на вуха до самої шиї, розгладила зім'яті листики, якими було обкладено букетик фіялок на грудях.

— Не знаю, хто ті «всі», що мають його за підлого,—нарешті повторила вона.—І що крім того треба розуміти за цим обивательськи-етичним словом? Поясни, будь ласка.

Лице Халепи застигло без жодного виразу. На запалі заплющені очі від надбрівних дуг спадала тінь, щоки й довге, свіжо виголене підборіддя здавались синюватими, і коли б не легке посапування носом, то Халепу можна було б узяти за мертвого.

— Ти чуєш, Андрію?

На обличчю Андрія навіть повіки не здригнулись.

— Ну, це вже, нарешті, стає смішним і нерозумним!—встаючи й скидаючи з своїх колін його руку, з насмішкою й роздратованням сказала Ліда. Рука впала й сухо стукнулась пальцями об підлогу.

— Твій вічний гріх: відсутність почуття міри. Як хочеш, я можу піти собі. Але, коли ти, й я, й навіть усі, припустимо, вважаємо когонебудь за підлого, то це ще не дає тобі ніяких підстав брати на себе ролю... поліцая чи ката. Так, коли хочеш, то я сама вважаю Костяшкіна людиною... непорядною, але... твій вчинок, коли не хвороба, то препоганий і огидний вибрик. І я пальцем не торкну, щоб попередити завтрашні замітки про нього в газетах. А вони вже постараються, особливо ж ті, де є вплив Костяшкіна. Будь певен.

Халепа так само лежав непорушно, рівно, закинувши голову й спустивши руку.

— Ти спиш, Андрію?—покликала Ліда.

Він покрутив головою з боку на бік.

— Але що з тобою? Ти нездужаєш? Покликати, може, лікаря? Хочеш?.. Ні?.. Ну, я йду. Мені соромно за тебе: ти міг би якось естетичніше виявити свій песимізм... Ти сьогодні прийдеш до мене?.. Ні?.. Фе, гупо як! Прощай!

Вона взяла шапочку, підійшла до дзеркала і, дивлячись на свою голову роздратованими, похмурими очима, стала одягати капелюх.

Халепа не ворухнувся.

Лі постояла ще трохи біля дзеркала, слідкуючи в ньому за Андрієм, потім рішуче підійшла до столу, взяла муфту, торбинку й озираючись вийшла.

IV.

Як тільки грюкнули за Лідою двері, Халепа розплющив очі, з усиллям підвівся й сів. Закуривши, він

мляво встав, підійшов до дверей і, вийнявши ключа знадвору, замкнув їх. Потім знов сів на канапу й, підобгавши під себе одну ногу, дивлячись у підлогу, довго сидів так, курячи й думаючи. Нарешті, кинув давно погаслий недокурок, довго, нервово позіхнув і витяг із задньої кишені штанів невеликий темної сталі бравнінг. Помалу оглядівши його зо всіх боків, він поклав його на стіл перед собою й знову позіхнув. Далі, неначе щось згадавши, перейшов до бюро, одчинив шухляди й почав нерішуче передивлятись папери, листи, рукописи. Одні він одкладав праворуч, інші ліворуч, а деякі пробігав очима й з огидою кидав у третій бік. Часом, замислившись над якимсь листом, він довго непорушно сидів, немов прислухаючись до чогось. І нарешті згорнув усе одібране й неодібране в одну купу й лениво зсунув у шухляду. Трохи подумавши, він устав, сховав револьвер у кишеню і, ще раз подумавши, почав одягатись, весь час зупиняючись і вагаючись.

Було щось біля одинадцятої, коли він узяв візника, сказавши йому адресу Баранової. Візник трапився добрий і через півгодини вже спинив коня перед показаним номером улиці.

Халепа не відразу ввійшов,—він якийсь час ходив біля парадного, заклавши руки в кишені й похиливши голову, немов обмірковуючи щось. Часом посміхався, криво й ніяково, як легкодуха людина, що наміряється вчинити щось, за віщо їй самій соромно.

На третьому поверсі в вікні спальні Ліди світився в куточку штори невеличкий голубий шматочок, неначе світляк. Значить Ліда була вже в ліжку.

Здіймаючись по сходах, він декільки раз зупинявся, подовгу стояв на одному місці, сходив на один поверх униз і знову піднімався.

Перед квартирою Баранової він сів на східці, поку- рив, і тільки тоді, вийнявши ключа, тихо одімкнув

двері. В передпокою було зовсім темно. Халепа, не роздягаючись, помацки пройшов у кабінет. Тут було видніше: з улиці досягало сюди слабеньке світло ліхтарів. Під дверима спальні лежала тоненька голуба смужка.

Умить за цими дверима почувся легкий, піднятий, грудний смішок Ліди. І слідом за цим раптом вибух голосного чоловічого сміху, яким сміються люди, коли, довго не бачачи смішного, вмить несподівано знаходять його. Потім обидва сміхи злилися разом.

Халепа, задравши високо голову, як злякано слухаючий кінь, декільки ментів стояв непорушно. Потім зразу кинувся до спальні, з грюкотом зваливши по дорозі стілець і ще щось перекинувши. Сміх у спальні моментально стих і почувся тривожний голос Ліди:

— Хто там?

Розчинивши двері, Халепа ступив у них і зараз же зупинився: на ліжку, хапливо напиняючи на оголене тіло простиню, сиділа Ліда. Очі їй були широко, жахно витріщені й рука весь час підхоплювала простиню, що спадала з голих плечей. За нею виднілося ще чийсь тіло.

Халепа, не випустивши ані пари з уст, підійшов до них. Ліда тими ж мовчазними, зляканими очима стежила за ним, потроху й помалу інстинктивно притуляючись до спинки ліжка зщупленим у грудочку тілом і чекаючи чогось страшного й неминучого. Халепа, голосно сопучи в напруженій тиші носом, не дивлячись на Баранову, нахилився й стяг з другого тіла ковдру. На нього в той же мент глянуло, немов ждучи цього, червоне, неспокійно-skonфужене обличчя Костяшкіна, з розкудовченою бородою й злими напруженими очима.

Побачивши його, Халепа швидко випростався, вражено подивився на Ліду, озирнувся круг себе, немов не розуміючи, що з ним діється, й ніби вмить догадавшись, поспішно вийшов.

Це все забрало не більше двох хвилин і ніхто не вимовив ні одного слова.

V.

У себе в хаті Халєпа тепер уже не лежав,—важко, з притиском ступаючи з кутка в куток, він довго, скупчено думав. Потім сів до столу, взяв папір і почав писати, не відпочиваючи, але й не хапаючись, як людина, що записує багато разів обдумане.

«Я міг би, Лідо, померти, не лишаючи своїм ближнім ніяких передсмертних пояснень, які вже досить надокучили всім. Сам маю свідомість, що так було б краще. Але те, що сталося сьогодні в тебе, не дозволя мені так піти з життя.

«Так, я сам розумію, що мені повинно бути цілком байдуже, що й як там будуть думати про мене після того, як я вже страчу можливість щось бачити й чути, Але... Насамперед мені не хочеться (от не хочеться та й годі, можу ж я собі хоч це дозволити!), щоб ти з пихою носила на своєму поясі і всім показувала мій скальп. Не хочу, щоб ти, Костяшкін та інші думали, що я через тебе помер,—коли це цілковита неправда.

«Так, мене вразило те, що я застав у тебе цієї ночі. Ще дужче вразило, що з Костяшкіним ти мене зраджувала. Не дивлячись на те, що, здавалося, ніщо вже не могло мене розбуркати, ця картина в перший момент здійняла з дна душі цурупалки старих одбутих почувань.

«Але через півгодини я вже зрозумів усе. І як тільки я зрозумів, так цурупалки знову впали на своє місце.

«Я зрозумів і розумію, що немає нічого—та й не повинно бути—дивного чи несподіваного в тому, що я застукав [у твоєму ліжку Костяшкіна після того, як ти сама у мене називала його непорядною людиною,

після того, як минулої ночі я лежав на цьому самому ліжку, як ще вчора ти завірила мене, що нікого, крім мене, не можеш любити. Я розумію, що ти можеш оддатися й Костяшкіну, й будлі кому,—бо ти нікого не можеш любити. Я гадаю, що Костяшкіна ти пустила до себе для того, щоб він написав про твою книжку прихильну статтю. Це дяка за послугу. І нічого в цьому жахливого немає для мене, ні для тебе, ні для Костяшкіна, ані для кого, хто вміє розуміти, хто ступив по той бік добра й зла.

«Ти бачиш сама, що я тверезо відношусь до твоєї «зради», й що не вона є причиною моєї смерти. Так само й не ревність була причиною того, що я дав поличника Костяшкіну. Знов кажу, що ні одної хвилини ніколи я не думав і не підозривав, що Костяшкін мій суперник. Я поясняв тобі, що його підлота викликала мене на мій вчинок. Не знаю, чи так це, коли казати справжню правду. А я лише правду й хочу сказати на цей раз.

«Отже, Лідо, й поличника я дав, і «комедію грав» (як ти висловились підчас останнього нашого побачення), й помру зараз зовсім не від кохання до тебе. Можливо, що без цього поличника й твоєї «зради» я ще по слабодухості своїй проканючив би місяців кілька, але померти я все таки мусів би.

«Так, мушу померти, бо не можу жити. Не можу через те, що є в мене якась горе, що на душу мою звалилося нещастя, яке не маю сили перетерпити. Ні, нічого катострофічного у мене не трапилось.

«Просто мені нудно жити. Невимовно нудно, до гидливости, до блювання нудно! От і все. Я не можу уявити собі нічого в життю, чого б я хотів. Багатство? Влада? Слава? Краса? Кохання? Нудне все це до омерзіння, не нове, не піднімає, не вгбить. Ніякі найфантастичніші й неможливі можливості й неможливості не в силі примусити дужче забитися мое серце.

«Мені здається, це через те, що я занадто навчився розуміти, що я цілковито переступив межу, яка поділяє добро від зла, бажане від небажаного. І моє розуміння неймовірно стомлює мене. Я не знаю, що мені робити з моїми думками, часом, руками, ногами, бо я занадто розумію їх. Люди мене дратують і нудні мені до того, що я мушу заплющувати очі, щоб дивитись на них.

«Я давно вже знаю, що мені треба померти, щоб покінчити з цією непотрібною, дурною й нудною комедією, яку величають життям. Я давно вже розумію, що це життя висіло в мені, як обрубаний палець, на одній шкуринці, котра зветься—інстинктом життя.

«Інстинкт життя! Як смішить і злостить ця підла, зла пастка! «Велика, свята» сила. Та це ж та сама сила, що примушує тисячі мікробів у краплі води, покладеній під мікроскоп, купою з жахом тікати від вещества, погрозливого для їхнього життя й тягнутися до вещества корисного. Це та сама сила, що наганяє корчі жаху якійсь блощиці, котра вчуває наближення смерти в тому запаленому сірнику, який я підношу до неї.

«Я—та ж сама блощиця, як, правда, й усі ми, що звемо себе «вищими людьми». Тільки ми, ці «вищі люди»—брехливі, самозадоволені блощиці. Ми обманюємо себе й других, запевняючи, що живемо з власної волі, що вільні в виборі життя й смерти, що життя наше потрібне для якихось особливих, вищих цілей, до яких проста, постільна блощиця не може бути учасна.

«Так, ми, свідомі люди, «останні люди», як казав Ніцше, інтелігенти, знаючі й розуміючі, що зорі не суть очі янголів, що смерть не є баба з косою, що життя не є іспит до вступу в рай чи пекло,—ми блощиці.

«Так, блощиці, бо ми знаємо це. Люди ж—це суть ті, які знають і глибоко вірять у те, що колись пред-

стануть на Страшному Суді; до такої міри твердо знають це, що бояться, наприклад, померти в непристойному вигляді. Як там буде на тому Суді, який присуд вирече їм Вищий Судія,—це питання інше,— вони ж хочуть бодай у перший мент, коли представнуть, не зробити вражіння якихось непоштивих нахаб. От це—люди. Вони знають, що в них є душа, а в блощиці нема, що душу цю по смерті понесуть у голубу височінь світлі янголи й принесуть її кудись, де буде без кінця життя.

«Без кінця життя! От це я розумію! От де справжній людський інстинкт життя: він до того живучий, що ні за що не хоче признати смерти. Хай у киплячій смолі, на гаку, в огненній печі,—а все таки життя!

«Ах, як я тужив один час за людиною, що померла в мені! За цею голубою височиною, за побожним трепетом, за жагучим бажанням заслужити посміх Вищого Судії! Пам'ятаю, з яким захватом, з яким педантизмом, насолодою й жорстокістю я п'ятнадцятилітнім гімназистом убивав у собі плоть, як уперто примушував себе, ідучи в гімназію, наспівувати про себе шопотом усі молитви, які я знав, стараючись ні про що грішне не думати. І пам'ятаю той жах і здригнення таємного захвату перед власною безоглядністю, коли вперше повстав проти Бога, якому я так прагнув догодити й який допустив мене... провалитися на іспиті з альгебри.

«Мабуть, це був перший мій крок по шляху зверження богів. Перший бог, якого утворила собі двонога істота, зробив її людиною. І останній бог, якого вона звергає, поверта знов у тварину. Це—так. Ми робимо круг і проходимо до вихідного пункту, тільки з другого боку, немов би зробивши кругосвітню подорож.

«Скільки богів я позвергав! І коли останній упав, я сам став, як бог, і світ перевернувся в нудну, одноманітну, так зрозумілу й вічно повторну пустелю.

«Колись, усе за тих таки людських гімназичних часів я мріяв про славу. Мені здавалось, що бути чоловіком, який пише вірші й якого тисячі людей читають і вимовляють ім'я його—є найвище щастя, за яке можна віддати три чверті свого життя. Як відомо, я не в знаменитість, ім'я моє не часто вимовляють читачі журналів. І однак я цілком, по горло задоволений. Мене тепер ані трошки не хвилює й не захоплює думка добитися того, щоб стати знаменитістю, ім'я якого знатиме весь світ. Я тепер знаю,—що бути знаменитістю в очах тисяч людей ще не значить бути знаменитим у своїх власних. Що вище піднімають люди, випадок, обставини, друзі-критики або особливість мозку, котру звать талантом,—то нижче падає для себе знаменитість, не в силі вмістити тих якостей, якими, на думку юрби, вона повинна володіти. Через це добре чинять многі знаменитості, утруднюючи доступ до своєї особи тисячам, що піднімають їх.

Колись, гімназистом, уявляючи собі себе славним, я й усі мої якості теж уявляв славними; слава й особа були пропорційно рівні й одна без одної не існували за тих далеких людських часів.

«Гай-гай, я тепер розумію, що це був такий же забобон, як і багато інших. Я тепер розумію, що ми, письменники, «творці»,—як любимо ми себе звати,—навіть не люди, а свідомі блощиці або ж... боги. Ми—або ледачі нероби, або ловкі шарлатани, або совісні, безпретенсійні паяци. Але зовсім не творці й не те, чим нас роблять простячки, що читають наші книжки. Ми творцями буваємо доти, доки ми—люди, доки ми віримо, що Бог правду бачить, та не скоро скаже, що в блощиці душі нема, а в нас є. Але як тільки ми починаємо розуміти, що й правда, й блощиця, й душа, й все цьому подібне підлягає переоцінці,—ми перестаємо бути творцями й робимося шарлатанами або ремісниками. От через що Толстой—творець і людина,

а Костяшкін, хоч і розумний, талановитий,—шарлатан і блощиця. І Костяшкін, і я, й ти, й Оглоблін, і багато інших, котрих читають і знають тисячі,—шарлатани й ремісники, що заробляють собі на хліб.

«Ми, наприклад, чудесно знаємо, що ніяких богів у нас нема, але пишемо про різних богів, про святині, таїнства, олтарі, ризи й тому подібні гарні, таємні речі. Бо ми знаємо, що тисячі простячків од цих слів попадають у зворушення, а зворушившись, хвалять нас, купують наші книжки й тим дають нам найважливіше для нас—гроші.

«Ми чуйно прислухаємось до гомону «тисяч» і навипередки ловимо, чого хотять вони, що найбільш відповідає невиразним настроям їх. І той, хто більш меткий, хто вміє угадувати й підносити вчасно угадане, тому «тисячі» скажено плескають і скажено платять.

«Хіба це не так, Лідо? Хіба ми проводарі, а не малпи, що потішають юрбу? Візьми більшість із нас: хіба ж у нас є щось своє, заповідне, за що ми підемо на хресні муки й поведемо за собою всіх, хто вірить у силу віри?

«Ми—стоячі ставки. Коли навкруги все тихо та любо, ми відбиваємо в собі цей спокій і сантиментально посміхаємось голубенькою посмішечкою неба. Коли на це небо насуваються хмари й воно гидливо плюється,—ми теж вкриваємось хмарами, сіріємо, плюємося. Здіймається буря, гасають вихори, небо стає бурно-синім, зловісним,—ми теж лютуємо, синіємо, червоніємо. А коли настане ніч, темна, глупа, й небо не блисне ні одною діркою,—наші води, наші душі теж чорніють і спокійно відбивають непроглядну темряву.

«Але так і треба, так і мусить бути. Тільки... це нестерпно-нудно, — єдина незручність у подібному стані. І мимоволі потягнешся туди, де веселіше.

«А таким веселеньким місцем у богатях із нас є—кохання. Хіба ні, Лідо? Що б ти робила на світі,

коли б у тебе не було кохання, мужчин, залицяння, поцілунків, обіймів?

«Але й кохаємо ми не як люди, а як боги або... блощиці. Поки ми не стали богами, ми віримо, що кохати можна тільки раз у життю, що від кохання дістають гарячку, туберкульоз, що кохання — це святе чуття, яке спалахує між двома істотами, спеціально призначеними одна для одної. І в багато дечого іншого ми віримо. А через те всіма силами прагнемо цього, а від цього прагнення плачемо й радіємо.

«Але згодом ми пізнаємо світ і, будучи щирими принаймні з собою, приходимо до висновку, що кохати можна й не один раз, і не одну, й що нікого ні для кого не призначено, й що в цьому чутті є стільки ж святости, скільки в чутті голоду чи згаги. Ми стаємо богами.

«Що до мене, то колись я, будучи людиною (читай: студентом першого року), трохи не отруївся нашатирним спиртом через нещасне кохання. А тепер я готов на що хочеш битись об заклад, що спарую будлі яку пару людей, як парують голубів. Знаєш, як це робиться? Голуба вважають за зразок шлюбної вірности. Блуд і дурниця. Голуб'ятники знають це добре. Коли одна дружина помирає або десь пропадає, другу садовлять у клітку з представником другого полу. Спочатку сумуюча дружина буває незадоволена, навіть б'ється з приходьком, але через тиждень-два уже смаковито цілується з ним. От так само буває й з людьми. Давайте мені коханців, котрі найвірніше любляться, я їх розлучу й вони через рік-два кохатимуть тих, кого я їм дам.

«А ще ж так, власне, недавно я цілком щиро писав любовні вірші! Це було до фатального знайомства з тобою.

«Пам'ятаю, коли я вперше побачив тебе, два роки тому, я в той вечір був формально хворий від туги за

тобою. Ти мені здавалася такою бажаною й такою недосяжною, що в мене буквально сліпло в очах від одчаю. Два роки назад ти, розуміється, не дивилася на мене, ти була отовплена знаменитостями,—вдине, що ти ціниш у людині, перед чим губиш свою величну самопевненість. Але коли через рік мої два приятелі написали про мене статті й проголосили мене «обіцяючим», ти зашамоталась і почала шукать мене. Пам'ятаєш, як ти сама перша підійшла до мене на вечорі у Голубова й щирим, простим (себто з добре імітованою щирістю й простотою) широким, товариським жестом простягнула мені свою руку?

«Я пам'ятаю добре. По спині мені й під волоссям на голові пройшов мороз, як буває часом від доброї музики. Я весь упав у твої очі, як попадають метелики на засвічені в саду блискучі електричні лихтарі. Тої ночі я не міг спати від нетерпіння, бо ти покликала мене до себе на завтрашній вечір.

«Я пам'ятаю, ах, як добре пам'ятаю той вечір, коли йшов до тебе! Не їхав, а йшов, бо занадто рано приїхав би. Ніколи я тобі цього не казав, а тепер скажу: я любив тебе, істинно любив тільки в ті короткі хвилини, коли йшов до тебе. Я думав, що знайшов ту, за якою завсігди тужило моє серце, ту, яку я в дев'ятнадцять літ любив: «чисту», горду, викликаючу чуття побожності, зворушливої ніжності й глибокої дружби. Я думав, що всі свої стремління й сили покладаю на те, щоб стати гідним тебе й заслужити твою любов. Я почував у ті короткі хвилини надзвичайне піднесення духа й моя путь по вулицях була, власне, шествієм перемо кця по путі досягнень. Я знав, що мені до вго доведеться завойовувати тебе, але це ж то й було найкращим у тобі.

«Так, я бачу, з вражаючою виразністю бачу в цей момент увесь той вечір. Перше, що мене немов би злякало чи здивувало, була та інтимність, з якою ти зу-

стріла мене в передпокою, з якою простягла руку, посміхнулась, подивилась. У посмішці, поглядах, в потискові руки, навіть у якомусь занадто вільному, «грецькому» убранні твоєму почувалось щось, що ми обое знаємо, бажаємо, ждемо.

«Потім ти почала говорити про мої вірші, дуже прихильно, дуже палко, простягаючи іноді вдячним, гарним рухом мені свою оголену до плеча руку. Але у всіх цих... ввічливостях почувалось щось... не те, щось стороннє, зайве. Жести гаряче простягнених рук були гарні, майже естетичні, але... не варто було б їх робити. Так я, принаймні, чуввав.

«Не варто було б також підчас цих ввічливостей трактувати мене фруктами й вином: фрукти й вино були добрі, але... Словом, пам'ятається мені, були моменти, коли мені раптом ставало чогось тоскно-тоскно.

«Але тільки моментами, бо ти була надвичайно гарна. А надто твоє волосся, яке ти розпустила, яке закривало тебе до колін, ясно-попілясте, пухняве, викликаюче якесь жорстоке й ніжне чуття.

«І от ще що пам'ятається мені: твої непомітні, короткі погляди, які ти кидала на мій піджак. Я тоді не розумів цих поглядів, хоч і помічав їх, але мені чомусь ставало від них душно й соромно, ніби на плечах у мене висів хомут. Я вже тоді зщулився перед тобою.

«А в тім, це були хвилинні почування. Твоє дурманяче волосся, довгі погляди, мокрий блиск твоїх дивних синюватих баньок, трохи спухла від вина чи бажання нижня губа, міцне вино, дотики рук, слова й натяки,—все це робило своє.

«Пам'ятаєш, ти ніби здивувалась чи злякалась тої злості, з якою я раптово схопив тебе? Потім ти мені казала, що тебе неприємно штовхнула моя брутальність, хоча палкість захопила. Я сам тоді думав, що це була проста брутальність і жадність. Але здається, що це не зовсім так,—злість повинна була бути.

«Навіщо, ти, Лідо, розпустила коси, навіщо оголила руки, навіщо...

«А в тім, богам не личить скорбити за забобонами. Я й не скорблю, я тільки згадую й пояснюю. Я ж розумію, що «чистота» є тільки глупота, незнання або ж лицемір'я. І знаю, що коли ти віддалася мені в той же вечір, то це визначало в тобі лише щирість і великий темперамент, і більш нічого.

«З того вечора померло моє студентсько-людське кохання й я став кохати, як бог, що стоїть по той бік добра й зла. Спочатку форми цього кохання з тобою трохи мене ніяковили,—я знав їх тільки з «жрицями кохання». Але й це був забобон, який хутко відпав од мене. У нас з тобою не було ні гріха, ні чесноти. Правда?

«Так, ти в великій пригоді стала мені, це я мушу признати. Ти навчила мене кохання богів, навчила носити добре пошиті костюми, навчила бачити красу там, де для других саме багно.

«Єдине, в чому я міг би закинути тобі, це те, що ти занадто жорстоко, занадто по-божеськи вчила мене. Тепер я можу признатися: так, я був хоробливо вразливий на критику, на глум з себе. Що до цього, то я був ще занадто людиною: Ось навіть тепер у цю хвилину я мушу признатися, що весь цей лист мій викликано страхом насмішки з мене. Але цього я вже ніяк не можу перебороти в собі.

«Ти ж відразу вгадала мене й без жалю користувалася цим. Я багато разів брався до боротьби з собою, щоб потім побороти тебе й скинути з себе. Я навмисне купував у синіх торбинках цукор і незагорнутим ніс його по вулицях, стараючись не червоніти від того, що прохожі бачать мене з торбинкою цукру. Я навмисне давав швайцарові менше на чай, щоб виробить у собі байдужість до опінії прислуги. Я писав поганенькі вірші й читав рецензії про них з посмішкою.

Вірші, вилаяні критикою, які здавались мені до того все ж таки «нічого собі», після того в моїх очах робились огидними й мені просто гидко було натикатися на них.

«Ти знала про мою чулість до критики й панувала надо мною, як сама хотіла. Тебе лестило бути надхненницею «молодого, надійного таланту». Ти через це й зійшлась зі мною так раптово, через це так одверто й підкреслено показувала скрізь нашу близькість,

«Але це, Лідо, вже не божеська, а чисто людська риса. Багато де в чому ти ще не бог. Ти досить суха, спокійна, аморальна, мудро-жорстока, але тут ти ще не досягла цілковитого довершення. Коли досягнеш і зрозумієш,—ти підеш слідом за мною. Неодмінно підеш, бо тобі стане безумно нудно.

«Я не осуджую, я й не кажу, погано це чи добре. Я тільки констатую: розвиток веде до розуміння, розуміння до нудьги, а нудьга до знищення самого себе.

«Ти думаєш, не було нудьги в моїм коханню до тебе? Вона давно вже зародилася. І коли ти зробилася мені зрозумілою до найменшої цяточки на твоїм тілі, коли я почав уже передбачати, тоді мені стало цілком і безповоротно нудно. І тепер кажу тобі: останнім часом я щоранку, вертаючись додому після ночі, проведеної у тебе, почував до тебе справжню огиду. Нудьга до того вже стомлювала мене, що я мало не з злістю думав про тебе, про твою красу й пестоці твої. Я навіть не знав уже, гарна ти чи ні,—остільки я знав тебе.

«Але виявити це перед тобою я все ж таки не міг,—я боявся твоїх насмішок, твоїх підозрінь у половій безсилості (бо моя полова сила так тебе захоплювала!). Щоранку я давав собі слово поговорити з тобою по щирості, але коли ти приходила до мене або заводила до себе, коли зі своєю зміястою, одверто-жадною по-смішкою обіймала мене,—я забував своє обіцяння.

Крім того я мимохіть уявляв собі, як зміниться твоє обличчя, коли я скажу все, що хочу сказати, як ти насмішкувато, погордливо зарегочеш,—і постанова моя переносилась на другий день.

«Але, розуміється, так без краю тягтися не могло. І от прийшов цілком природній край. Тепер ти бачиш, що в смерті моїй ти неповинна.

«Ще декільки слів про поличник Костяшкіну. Я, правду кажучи, сам виразно не знаю, через що ударив його. Здається, за те, що він дуже характерна блощиця. Не знаю, але знаю, що в той момент я почував, що мушу вдарити.

«А втім мені вже нудно далі писати.

«Надворі зовсім розвиднилосьь. Тим краще,—я нікого не злякаю.

«Коли б я не був богом, який знає, що «той світ» давно скасовано богами, я б тобі сказав «до побачення» і навіть «до скорого побачення». Але тільки кажу: прощай, Лідо.

«І от ще одне прохання. Родичів і близьких у мене нема. Але десь на Кавказі є сестра, прізвище її по чоловікові—Петрова. Знайди її, коли зможеш, і скажи, що я помер. Після батька мені лишилося п'ятнадцять тисяч рублів, з них залишилося три. Хай вона їх візьме собі. Документи знайдете в столі.

«І ще. Поруч зі мною в номері живе один старий чоловік із жінкою. Він мене вчора ввечорі не знати за що образив. Коли він не хвора людина, то скажи йому, що він ніяк не спричинився до моєї смерті. А то ще вигидає на себе взяти вину. Мені в останні хвилини мого життя не хочеться думати цього,—цей чоловік і його жінка все ж дали мені декільки приємних хвилин. Можеш сказати їм це. Це було на перший чи на другий день їхнього приїзду. Вони балакали по-хохлацьки й вона заспівала тоді одну малоруську пісню, яку я колись знав. Мені в той вечір було нестерпно нудно

й важко. Я лежав, як труп, на канапі. Коли ж я почув їхню м'яку, з приємним дзижчанням, мову, мені стало раптом чудно-тепло в грудях і журно-журно до сліз. Повстали з дна пам'яті забуті, завалені сміттям пережитого життя картини батьківського хутора, соняшних, пахнучих вишневим листом днів, першого кохання мого до сіроокої, соромливої Оксани й багато іншого.

«Я давно не відчував такої теплоти й солодкої туги, як у той день. Потім я декільки разів пробував викликати ті чуття, але вони більше не з'являлись. Померла людина, дурна, сантиментальна, недосвідчена й віруюча в дорогі примари! Це треба признати. Я радив би багатьом своїм колегам признати це, але... вони сами признають, коли настане їхній час.

«Так скажеш старенькому й його жінці? Скажи. Ну, тепер я можу, нарешті, з полекшенням зідхнути: не треба більше жити.

Андрій Халепа».

Скінчивши листа, Халепа помалу задумливо поклав аркушики в великий конверт, заліпив його й надписав: «Лідії Василівні Барановій». Потім заплющив очі й так з витягненими на столі руками просидів хвилин п'ять.

У вікна вже дивився туманний, сірий день,—погода за ніч попсувалася. У коридорі давно бігали номерні. Але сусіди, видно, ще спали,—вони пізно прийшли додому.

Розплющивши очі, Халепа стомлено, сонно витяг з кишені револьвер, декільки хвилин дивився на нього, наче забувши про нього, потім умить поривчасто встав і злякано перейшов до канапи; руку з револьвером тримав осторонь, немов боячись, що він вистрілить, Зупинившись біля столу, він сперся об нього другою рукою й знов заплющив очі, почавши глибоко дихати

й тут же дивуючись із цього. Серце билось важко, часто, віддаючись у голові, яка відразу сповнилась чогось гарячого, густого. Горло схоплювало спазмами й ноги ледве тримали тіло.

«Це нічого, це нічого»—думав він, роблячи надзвичайні зусилля підвести до чола руку з револьвером.— «Це необхідні фізіологічні передсмертні явища. Треба тільки відразу й не думати».

Але рука не слухалась і тремтіла, як шарпнута струна, дрібним, мимовільним тремтінням. На лобі почувалась холодна вогкість поту, серце то глибоко падало, немов кудись пірнаючи, то здіймалось до самого горла, захоплюючи дихання; по всьому тілі пробігали токи кричущої огиди, від якої хотілось страшно зойкнути й забігти без вісти.

«Це нічого, це нічого»,—гарячково, напівбожевільно думав Халепа, силкуючись піднести руку й дивлячись перед себе скляними, застиглими очима.

Холодна сталь револьвера торкнулась до виска, часто стукаючи по ньому гострим краєчком дула.

«Це нічого, це нічого. Тепер курок, так, тепер тільки курок».

Але палець був цілком безсилий, наче з вати.

І вмить над самим ухом Халепи зчинився страшений вибух і він почув, як щось ударило його по виску. Він здивувався, бо почування було таке, немов на голову спало щось дуже важке, товсте й широке, не подібне до кулі, а ніби дерево або двохпудова гиря.

Він упав боком на стіл, а з столу помалу зсунувся лицем униз, на підлогу.

VI.

Халепа гойдливо й безшумно, як пушинка, нісся в повітрі. Навкруги була ніжна, блідо-зеленкувата темрява, яка в глибині закінчувалася кругами: яскраво-жовтим, потім синім, далі темно-фіолетовим. Він був у

центрі кругів. Ці круги чи щось інше ніжно й надзвичайно сумно дзвеніло.

«Виявляється, є ж таки тогосвітнє життя»— думав він, вдивляючись у рівну, ніжну півтьму. Ні страху, ні навіть дивування він не почував. Навпаки, йому було легко, спокійно й приємно-сумно. Він ні про що не думав і якимсь новим знанням знав, що й не треба йому думати.

І якось непомітно блідо-зеленувата півтьма стемніла й перевернулася на синє небо з золотими цяточками зірок. Сам він лежав у садку батьківського хутора й, гойдливо похитуючись, слухав Оксану. Вона (він, не бачачи, знав це) стояла біля нього й шепотом пояснювала йому, як пройти до неї в повітку, де вона спала. Для цього треба було поминути якогось «пам'ятника», потім когось «спитати», ще раз «спитати». Її хохлацьке, шелестяче шепотіння, змішуючись з ніжним дзвоном, що невідомо звідки брався, викликало дивно-тужне солодке чуття.

І раптом щось загрохотіло — не то грім, не то вибух. Халепа здригнувся й розплющив очі: побіля нього, обережно одсуваючи стільця, стояв якийсь чоловік. У хаті було темно й не можна було розглядіти, хто це. Поруч його стояла жінка й шепотом щось виясняла йому, повторюючи слова й інтонацію Оксани. Чоловік хитав головою і в сутінках на тлі вікна видно було риси профіля зі смішно настовбурченим чубом, немов висмикнутий з копиці клаптик сіна.

Халепа почув, що він знає цих людей і зробив зусилля згадати, але від зусилля чи чого іншого у нього гостро-болюче заболіла голова. І в той же час з'явилось почування, що вона йому стала занадто велика, ніби щось налипло на неї, немов би шматок глини, яка й робила боляче. Він, несподівано для самого себе, застогнав і підніс руку, щоб скинути з голови глину. Але пальці натрапили на щось м'яке сухе й ширшаве.

У ту ж мить хтось ухопив його за лікоть і жіночий, грудний Оксанин голос по-руськи злякано сказав:

— Не можна, не можна! Лежіть тихо.

Він теж злякався й покійно дозволив покласти свою руку собі на груди.

І раптом він згадав усе.

«Значить, я не вмер?!»—з чудним, раптовим здригом радості промайнуло в ньому.

Жінка щось казала йому. Він не зрозумів її, але відповів: «так-так». Вона взяла щось зі столу й піднесла йому до вуст. Халепа зрозумів, що треба випити води,—так раз-у-раз буває: ранені, що приходять до пам'яті, зараз же п'ють воду, Але коли він хотів підвести голову, по виску пройшов страшенний, ріжучий біль і розлився по шиї й по плечах ниючою болючою ломотою. Він знову застогнав і поклав обмотану голову на подушку.

Старий по-хохлацьки сердито сказав щось жінці, Халепа догадався, що він лаявся за те, що вона стурбувала його...

— Нічого...—намагаючись посміхнутись у темноті, сказав Халепа.—Це так... Коли можна, лямпу...

Старий і жінка його порадилися, чи можна виконати його бажання, чи не турбуватиме світло, й постановили, що можна, але ту, котра на столі й з умовою, що запнеться газетою.

Лямпу засвітили. Старий щось строго сказав йому. Халепа, косячи на нього ліве око, знов навмання відповів:

— Так-так.

Жінка засміялась і, злегка відпихнувши старого, сіла біля Халепа так, що йому можна було бачити її, й сказала:

— Ви, будь ласка, не звертайте на тата уваги. Лежіть спокійно. Зараз прийде лікар.

«Тата!?»—подумав Халепа.—«Значить, вона не жінка його?»

І йому через щось приємно було це взнати. Він хотів спитати, через що вона тут, у його хаті, але вона не дала йому говорити.

— А балакати вам заборонено. Лікар сказав, щоб ви ні пари з уст не випускали. Та йди ж у аптеку, тату!

Старий захапався. В руках у нього був папірчик, мабуть—рецепт. Він ще раз вичитав адресу аптеки, надів шапку й подриботів.

Дочка зараз же, щоб попередити питання Халепи, що вона й сама сказала йому, почала пояснити все, що, на її думку, могло його цікавити.

Насамперед, він дуже налякав її й батька своїм вистрілом. (Це було сказано м'яко, жартівливо, як про щось потішне). Вони перші кинулись до нього в кімнату. Двері були з середини замкнені й мусіли ламати їх. На це пішло з півгодини. Тим часом догадалися покликати лікаря. Він, Халепа, може не турбуватись; небезпеки нема. Куля щасливо сковзнула по черепу і, злегка зачепивши кістку, вийшла. На стелі за перегородкою над ліжком є від неї слід. Коли хворий буде шануватися, слухатись лікаря й доглядачів, то через тиждень зможе вже сидіти, а ще через місяць цілком видужає.

Ну, от. Вона й тато взялись доглядати за ним через те, що... Ну, словом, узялись та й годі. Він разів зо два приходив до пам'яті, але, мабуть, цього не пам'ятає. Правда? Атож, це видно було. От.

Ах, вона й забула одрекомендуватись! Її звать Олена Андріївна Чупрун, а по батькові, якого наймення Андрій Степанович,—Сосненко. Вони приїхали сюди до Петербургу в деяких справах. Його вони знають давно, як поета й... Він не повинен сердитись на тата. Тато—людина дуже хороша,—вона це каже не через те, що дочка, а бо так є. Але він має деякі риси характеру й... і переконання, котрі йому самому й другим дають

багато неприємности. Він, наприклад, до фанатизму любить свій рідний край, Україну, й на цьому ґрунті у нього часто трапляються сутички з людьми. Ог той інцидент на вулиці треба пояснити тільки цим. Тато заклав собі в голову, що всі люди з українськими прізвищами повинні бути українцями, а що у нього, Халепи, прізвище суто-українське, то й... і вийшло непорозуміння. Тато вигадав собі, що Халепа зрадник свого народу й... Словом, не треба ставитись до цього серйозно. Бо в противному разі тато рішуче буде переконаний, що він спричинився до... нещасного випадку з вистрілом.

— Ну, от. Тепер ми знайомі. Ні-ні, не можна балакати. Бо я піду звідси!

Зеленкувате світло абажура заспокійливо мирними тінями лягало на її подовгасте обличчя, поблискуючи на кінчиках зубів та в лукавих, злегка пукатих очах. Халепі було страшенно приємно слухати її. Головне, надзвичайно жіноча та вона вся була, оця... як її?— Олена Андріївна! Така вся пестиво-хитра, м'яка, затишна. Руки, мабуть, у неї добрі, дуже жіночі, моторні. І постать теж дуже жіноча, з похиліми, м'яко-закругленими плечима, повними грудьми та шиєю.

Одначе, голова боліла нестерпно. В ухах, а надто в правому, біля рани, почався чудний шум, подібний до того, як сиплеться пісок. Змішуючись з плачучими нотками, він здавався похожим на свист вітру в димарі або на спів загасаючого сам вара. У грудях тіснило, потім стало чогось страшно, тоскно, душно. Він застогнав і загубив притомність.

Коли він знов очутився, в хаті було так само напівтемно від затуленого газетою світла, але тихо. Тиша панувала й у коридорі, й на вулиці: Халепа зрозумів, що була ніч. Стіл від канапи було одсунено й замість нього стояли фотель і стілець. На фотелі напівлежав старий Сосненко, витягши ноги на стілець. Ноги були

в нічних пантофлях і одна висіла на пальцях і от-от мала впасти на підлогу.

Халепі дуже хотілося пити, в роті було сухо й липко, але шкода було будити старого, який, видно, так солодко куняв. «Треба заснути», подумав він, боячись ворушити головою, щоб не викликати болю, який пам'ятався всім тілом, що тепер так спокійно й легко почувало себе.

І йому, справді, пощастило заснути.

Другого дня він уже зовсім прийшов до пам'яті. Біль здіймався на найменший рух, голова була важка, шия нила, але непритомність більше не повторювалась.

Сосненки по черзі змінювали одне одного. І от Олена Андріївна підчас свого діжурства обережно сказала Халепі, що вчора приходила одна дама, яка назвала себе Лідією Василівною. Вона обіцяла прийти сьогодні...

Халепа почув при цьому імені таку бурхливу огиду, яка аж його самого здивувала. В цьому почуванні було щось подібне до того стану, в якому він підводив руку до виска й про який не міг думати без здригання.

— Ні-ні!—захвилювався він, моршачи він болю горбатий ніс і колючу голену губу.—Ради бога, не треба. Скажіть, що не можна, що я не хочу. Або от що. Там на столі був лист, у великому конверті...

— Він є, я сховала. Дати їй? Так?

— Так-так... Тільки я хочу ще декільки слів... коли б олівець...

— Але може б потім?

— Ні-ні, тепер!

Він хотів покінчити з цим негайно, щоб навіть не думати, не торкатись і думкою до Ліди.

Олена Андріївна неохоче подала йому листа. Він розірвав конверт, стараючись не ворушить головою і, кривлячись від болю, поданим Оленою Андріївною олівцем якимось дописав з країв:

«Благаю не приходити до мене й дати мені спокій. Тебе все одно не пустять до мене. Можеш глузувати з моєї невдачі, але дай мені спокій».

Олена Андріївна запечатала листа й обіцяла віддати його Лідії Василівні. Баранова, дійсно, на другий день приходила, але її не пустили, давши тільки листа. Халепа гаряче подякував Олені Андріївні. Вона хитро засміялася й сказала:

— Ну, а тепер видужуйте.

— Добре, добре!— охоче згодився Халепа.

VII.

І він почав видужувати. Голова, правда, запухла так, що на праве око він нічогосінько не бачив. Замість ока, були дві подушечки. складені до купи. Коли йому хотілось щось добре роздивитися обома очима, то для цього мусів руками розсовувати опухи-подушечки й тоді око могло бачити.

Але це була дурниця! Головне,—рана, справді, не погрожувала ніякою небезпекою. Лікар запевняв, що через два тижні «засохне, як на собаці». (Він теж був хохол. Старий десь тут у Петербурзі викопав його,— «кацапа» він, розуміється, не міг покликати, це вже чорта з два!)

А потім цей дивний стан: здається, ніби лежиш на спині десь у теплім ставку без найменшого руху, заплющивши очі й злившись, немов одна з краплин, з водяною, теплопестивою масою. Крізь півдрімоту чути цвірінькання ластівок, що прожогом пролітають над головою, з села долітає віддалений гавкіт собак; у жовтій тьмі заплющених очей якісь цяточки, котрі то спускаються, то здіймаються. Вік би лежав так!

Приємно було почувати свою безпорадність, слабосилість, приємно було часом повередувати. Але Халепа рідко вередував, він переважно мовчав, вдячно й слабо посміхаючись одним оком і зморшками схудлого носа.

З тим, що Сосненки через щось панькались із ним, він примирився після балачок з ними. Андрій Степанович, на його несміле прохання перевезти його десь у лікарню або найняти доглядачку, так сердито й категорично сказав «Ні!», що Халепа аж злякався.

— Але ж... з якої речі... вам турбота така?—спробував він усе ж таки настоювати.

— Ні! ще раз відповів старий і на тому стало.

А Олена Андріївна м'яко пояснила Халепі, що турботи ніякої немає. Коли татові або їй треба кудись піти, то вони ж ідуть собі без усякого клопоту. Яка ж тут турбота: подати часом води чи допомгти з'істи бульйону.

Тоді ж таки було розв'язано й ще одне непорозуміння. Олена Андріївна весь час сердилась на батька за те, що той, не вважаючи на мале знайомство Халепи з їхньою мовою, все ж таки балакав з хворим тільки по-українськи. Халепа звичайно кивав головою, дуже часто казав: «так-так», коли цього не міг би сказати, якби все розумів, і це мусіло стомлювати його.

Але старого то не обходило нітрішки. З пошани до хворого він не сперечався, але не уступав ні на йоту. Халепі ж було ніяково, що через нього вони сваряться і, нарешті, він поклав собі покінчити з цим: він попросив Андрія Степановича балакати з ним тільки по-хохлацьки, чи то пак, по-малоросійськи. Він, правда, не все розуміє, але напевне згадає й тоді ніяких непорозумінь не буде. Крім того, йому самому приємно,— їй-богу!—чути малоросійську, чи то пак українську мову. Батько ж його майже не вміє говорити по-руськи.

Треба було в цю хвилину подивитись на старого. Він не просіяв, ні, та й не торжествував, він тільки з таким лицем озирнувся до дочки, так строго, з натиском, урочисто й мовчки дивився на неї, що цього було досить.

Між іншим підчас цієї балачки Халепі дещо кинулося в очі, а саме, що в відносинах батька з дочкою було не все гаразд якраз на цьому пункті. Почувалось щось там своє, важне, сховане. Це було помітно й по посмішці Олени Андріївни, чи то ніяковій, чи силуваній, і по занадто урочистому, мовчазно-строгому вигляді батька.

Але це Халепи не торкалося. Господи, у кожного є щось своє важне, що він ховає. Головне, тепер не було більше ніяковости з старим, яка справді стомлювала. Хай балака собі як хоче. Все одно Халепа і з сказаного по-руськи більшу половину не розумів та й не хотів розуміти. Він потай раював з своєї слабосилости, з покірної, безвольної втоми, з спокою, що точився теплими хвилями по всьому тілі.

А мова цих чудних людей, що з примхи життя чогось опинились біля нього, дійсно була йому мила своїми шарудливими, дзюркотливими звуками. Йому весь час пригадувалась Оксана й її злякане, ніжне шепотіння: «Ой, паничу!» В кімнаті починало пахнути нагрітими сонцем коноплями, де ввечері він ловив Оксану, коли вона йшла з ставка, несучи на коромислі дві купи мокрої білизни. Згадувався мовчазний, лагідно-задумливий і вічно заклопотаний батько, в чоботях і з нагаєм у руках, яким він рідко стьобав навіть свиней, що забиралися в сіни.

І від цього слабкість ставала ще солодшою, теплішою. Часто він так і засипав, почувавши себе хлопчиком, що наганявся за день і якого добра, любляча рука вклала спатки.

VIII.

Так минуло біля тижня. Дійсно, як обіцяв лікар, Халепа уже міг сидіти й обережно ворухити шиєю. Правда, біль ще був, опух також майже не стух, але це вже було зовсім не те, що в перші дні.

Тепер і старий поводився з ним вільніше, немов признавши, що церемонитись більше нема чого. Насамперед він ясно й виразно, з своїм строгим виглядом заявив Халепі, що все ж таки має його за ренегата. Щоб не було непорозумінь і фальшивих гадок, він вважав за свій обов'язок висловити свою думку одверто.

На це Халепа змішано, ніяково, почувуючи чудний сором і образу, відповів, що хоча не визнає за собою свідомої вини, але бере на увагу цю думку про нього й навіть дякує за одвертість.

Олена Андріївна, що була при цій балачці, навіть не посміхнулась, не вважаючи на деякий комізм цієї занадто поважної й ввічливої розмови.

А в тім, вона останніми днями була весь час трохи чудна: непривично-мовчазна, скупчена якась, напружена. Вона кудись часто ходила й щоразу, повернувшись, вела з батьком палкі суперечки про щось. І після таких суперечок мовчала або посміхалась загадковим, упертим, неуступчивим посміхом.

А старий у свою чергу надовго зникав із дому.

Халепа догадувався, що тут малося кохання. Олена кохала когось і ради цього приїхала до Петербургу. Дома, там, на півдні вийшла з чоловіком драма. Олена покинула його й приїхала до коханця. Батько ж, дбаючи про святі підстави родини, як людина впертої, настирної вдачі, постановив будь-що-будь зупинити дочку на її згубнім шляху й повернути на стежку чесноти. Олена, розуміється, усіма силами впиралася й сліпо тяглася до своєї солодкої загибелі.

І от несподівано все вияснилось.

Раз уранці старий і Олена Андріївна посварились гостріше, ніж раз-у-раз. Сварились вони у себе й Халепі чутно було, як Олена Андріївна з обуренням кричала: «Ні, ні, ні!!», а старий уперто, неголосно, стримуючи, мабуть, себе, бубонів щось своє. Нарешті,

вона голосно викрикнула якесь останнє слово і, дуже грюкнувши дверима, вийшла. Після цього Андрій Степанович довго ходив у себе по хаті, важко й помірно ступаючи.

Через деякий час він прийшов до Халепи. Вигляд у нього був пригнічений. Заклавши руки за спину, він, не кажучи ні слова, почав ходити з кутка в куток, похиливши голову з висмикнутим наперед чубом і вперто думаючи.

— Та-ак, так...—іноді сумно, безпомічно промовляв він.

Потім сів у фотель біля Халепи й мовчки якийсь час дивився на нього журним, теплим поглядом. Тепер Халепа бачив, що лице старому чудно змінилося: стало м'якше, без того настирно-жорстокого вираву, що завжди, людяніше. Навіть сірі з різко-чорними чоловічками очі не здавались колючими.

Подивившись на Халепу, він привітно, майже ніжно похляскав його рукою по коліні і, зідхнувши, не то з докором, не то з співчуттям сказав:

— Ех, хлопче, хлопче!

І підвівшись, знов заходив, про віщось думаючи.

Халепі чогось стало жаль старого. Бог зна чого: чи того, що в хаті було жовто від яркого світла з улиці, чи так, за те, що старий здавався несправедливо ображеним.

— Та-ак, так...

І знову він сів проти Халепи. Здавалось, він хотів, дивлячись на замотану голову хворого, одтягнути себе від своїх думок,—так уважно й тужно дивився він на цю голову.

— Ех, хлопче, хлопче! — повторив він похитавши головою. І раптом серйозно, тихо, зовсім іншим, майже строгим, хоч і лагідним тоном спитав:

— Навіщо ви це?

І показав очима на рану.

Халепа, не сподіваючись цього, зніяковів і почервонів, почувавши, як лице запашіло вогнем. Він зрозумів, про що питав старий, але невідомо для чого спитав, силувано посміхаючись:

— «Що нав'що?»

— Та от це. Дурість оця. Ех, ви!

Халепа захвилювався. Звичайно, варто було б філософськи поставитись до думки людей, які нічого про нього не знають, але становище було виїмкове.

— А чому ви думаєте, що дурість?—спитав він, сам почувавши, що балакає, як хлопчик, який утік до Америки й якого піймано на ближчій станції. Взагалі, як це не чудно, старий викликав у нього до себе чуття мимовільної пошани,—невідомо за віщо. Пошани, незрозумілої рідности, теплоти й трошки страху. Мабуть, це було від того хоробливого стану, коли найсильніший, дорослий чоловік почував себе хлопчиком перед тими, хто доглядає за ним.

Андрій Степанович мовчки старечим, всезнаючим рухом похитав головою. Старі люди люблять у відповідь на наймудріші, трудно розв'язувані питання мовчки похитувати головою з таким виразом, буцім то вони все давно вже розв'язали. В цьому є певна крихта мудрости: за той час, що похитують головами, вони придумують відповідь, яка повинна виправдати похитування.

— Та тому, що смерть взагалі—дурість і гидота. Ну, коли нас силують до неї, це... ну, це свідчить тільки про нашу безсилість. Коли ж ми заподіваємо її сами собі, з доброї волі, тоді в цьому нічого ні розумного, ні гарного немає. Розумієте?

Ні, Халепа не все зрозумів,—коли б по-руськи.

— Ну, добре, я вам по-руськи скажу...—вибачливо зідхнув старий і з неможливим акцентом повторив усе по-руськи. Формально чоловік сьогодні не був подібний до себе.

— Так, але я не згоджуюсь, що смерть взагалі дурість...—уперто відповів Халепа, в душі цілком погоджуючись із старим. Погоджуючись не розумом, а тим чуттям огиди, з яким йому згадувався момент вистрілу.— Бувають хвилини, коли... коли життя є дурість. І взагалі життя є більша дурість і безглуздя, ніж смерть.

Він усе посміхався силуваним усміхом, намагаючись тримати розмову на півжарті.

Але Андрій Степанович мав, видно, нахил до цілковитої серйозності.

— «Бувають хвилини»! — посміхнувся він. — Які то такі хвилини? Що то за хвилини такі? Легкодухість і вже. «Ах, вона мене не любить!» І зараз же лусь себе кулею по голові.

Хоча Халепа знав, несвідомо знав, що старий (та й усі) повинні іменно так думати про його намір померти, одначе ці слова трохи не підкинули його на канані. Не звертаючи уваги на біль, він швидко підвівся, повернувся до Сосненка й гаряче скрикнув:

— Нічого подібного! Зовсім не через те, що любить чи не любить. Дурниця! Сам знаю, що це не варто того, щоб... А взагалі жити соромно й нудно, коли... коли живеш тільки через те, що інстинкт... Гидко, нудно так жити! А всі так живуть. Думають, що розумно роблять, самотійно. Що, не правда? Тільки дурять себе мільярди простих людей тим, що буцім заслуговують цим життям якесь інше життя на небі, а тисячі розумних—всякими іншими хитрими штуками: світовими цілями, красою, прогресом. Дурниця! Самообман. Просто нема сил проти інстинкту.

Старий мовчки, заклопотано взяв його за плечі й поклав на подушку. Халепа слухняно ліг і, сердито кліпаючи одним оком, замовк. У виску гострим ріжучим болем стукала кров.

— Годі...—сказав Андрій Степанович,—лежіть тихо. Потім побалакаємо.

Він підвівся й знову заходив по кімнаті, забувши й про розмову, й про Халепу. На стіні перегородки, що поділяла спальню від усієї кімнати, горіла прямокутна смуга соняшного світла. І мимоволі, від цієї смуги в душі вставали невиразні, тужно хвилюючі образи літа, розпечених сонцем широких плит тротуару, чітких, чорних тіней, запорошеного листу. І хотілося жити, жити за всяку ціну, ходити по цих розпечених плитах, дихати запорошеним повітрям, набити повен рот пороху, задихатися він нього, але жити, жити.

— Та-ак, так...—видихнув старий сумно й знову сів насупроти Халепи. Подивившись на нього кілька хвиль неуважними очима, він несподівано по-руськи сказав:

— Ніколи не родіть дітей. Не треба. Чуєте?

Було похоже, ніби він знав, що Халепа потай намірявся це зробити.

— Через що?—здивовано бовкнув той.

— Через те, що коли ви розумні, то діти ваші неодмінно будуть дурні. Це вже закон, що діти розумних і ідейних людей—бездари й паршивці. Коли ви прожили життя в якійсь ідеї, все оддали за неї,—ваші діти неодмінно заплюють її. Коли були бідні й страшеними зусиллями добилися багатства, діти без усякого зусилля будуть марнотратити його. Дітям, розумієте, надокучає те, що вони з малих літ бачать, і через те завсігди повстають проти батьків. Так-так, це психофізіологічний закон. Коли батьки релігійні,—діти будуть запальними атеїстами. Коли батьки атеїсти,—діти потай молитимуться богам, носитимуть хрестики й т. і. Тут прокляття якесь. Запевняю вас. І нічого з цим не вдієш. У мене трійко. Живий, можна сказати, приклад. Мене двічі було засилано «в не столь отдаленные» за українську ідею. Моя покійниця жінка поділяла мої переконання й мої... е... чуття, чи що, до рідного краю. В згоді жили. Тепер рідко це. Коли родина батьків у згоді, діти, розуміється, мусять

гризтися. Але не в цім приклад. Здається, чого краще: батько й мати все життя віддали ідеї, діти з пелюшок виховувались у цій ідеї, та й нема ж у ній нічого «реакційного, консервативного». Що реакційного в бажанню відродити душу тридцяти п'яти мільйонного народу? Що? Що поганого в тому, що ми хочемо, щоб народ, який дав нам життя, не обижали, щоб... Ну, словом, найпоступовіше. Чого більше? Коли ти молодий, то чого тобі більше? Ні, це їх не захоплює, це не нове, це вони з пелюшок бачили. Так-так! Ми цінимо те, що сами своїми зусиллями здобули. От син, наприклад. От сидить він тепер у Петропавловці в останніх градусах сухот. Дістав я сповіщення від начальства, щоб приїхав узять його, бо він їм більше непотрібний, через те милостиво увільняють його, за «недоказанністю обвинення». Так. А завіщо, спитати, кріпость, сухоти й... ну, й тому подібне, розуміється? За віщо? За свій народ? За свою душу? За свою гордість? Ні. За чуже. «Ви каже, тату, вузько судите, вузько бажаєте. Треба соціально, а тоді вже національно». Ти ж не розумієш простої речі: ми про душу піклуємось, а ти про тіло. Горожанські права, заробітня платня, робочий день,—все це чудесно. Але ж не єдиним хлібом чоловік жив буває. Га? А душа ж де? Та душа ж народня гине! І яка душа! «Ви, каже, тату, судите, як ідеаліст. Національність—це є надстройка. Головне—матеріальні відносини людей». Говорить це, а сам? А сам же як поводитьсь? Не ідеаліст? А сухоти ж за що? Велетень же був! Справжній велетень. А тепер... Ну, от. І міркуйте собі. Женився також. Здавалося б, у нашій родині вже не повинно б бути чужих. Ні, взяв руську. «Українки, каже, або епархіялки, дурепи, або націоналістки, не товариші». А через рік розійшовся з своєю «товаришкою». Сина мати взяла і, розуміється, не наш уже він, кацап.

Старий зідхнув і мовчки похитав головою, дивлячись під ноги собі.

— Тепер от дочка... Кажуть, жінки ніби консервативні, вони краще заховують заповіти батьків. Ой, не знаю, щось у мене цього непомітно. Дві дочки у мене. Одна ще дівує, сирий матер'ял, жде, що з неї зроблять. Трапиться чоловік українець—буде українкою; руський—руською; поляк—полькою. Віск. Друга—от ця. Чоловік у неї з породи так званих у нас «малоросів». Знаєте, що таке малорос? Ні? Паршивець, просто кажучи, ні те, ні се. Він, бачите, собі з походження—українець, з виховання—руський, з переконань—неук у всьому, що торкається рідного народу, по вдачі—боягуз, себелюб, раб. От це—малорос.

Халепа почув, що червоніє, але лежав непорушно й спокійно дивився одним своїм оком на старого, що почав уже хвилюватись. Лежав і вдавав, що його не може торкатись ця характеристика.

— Ну, й у Олени також знайшовся малорос. Не хотів я давати своєї згоди на цей шлюб, не хотів: скотоложство! Так, скотоложство! Жениться чи вийти заміж за людину іншої нації—це скотоложство. Воно до пуття не доводить. Не доводить, ні.

Він сильно з сердитим переконанням покрутив головою.

— Це факт і він справджується на нас. І ще більше справдиться. У одного вже крах, буде й у другої,—не врятується. Ні-ні, не врятуєшся, дурепо, не врятуєшся! Урочисто, паршивець, давав обіцяння, що стане українцем. І вона за нього. Слово дала, що не матиме дітей, поки родина не стане чисто-українською. Наплювала на свої слова. Тепер от приїхала сюди операцію робити, щоб дітей мати. Сама природа втрутилась і не дає їм дітей. Так от до науки кинулись. По професорах ганяє, гроші кидає. А що з тих дітей буде, кому вони потрібні, про це вони в професорів не

питають. Добре, добре, побачимо! Ви от кажете: інстинкт. І ображаєтесь, що по інстинкту живете. І це добре. Добре, що чоловік свій закон хоче встановити. Гордість є. А ці? Який у них закон? Самаця в ній гарчить, от тобі й увесь закон. Хочу дитину, й хоч ти лусни, а дай хоч негритеня, аби інстинкт було задоволено. Розум, ідея, громадськість,—а, к чорту все. От це образливо! Так, от це... гидосно! Та ще побалакайте ви з нею: як розумно, ідеально обставляє скотячий потяг. «Так що ж, каже, скажете не мати мені дітей?» Авжеж, кажу, краще не мати дітей, аніж мати їх так. Краще розійтись, незаконних мати, та синів своєї нації, а не зрадників або байдужих до її скорбот. «Як!?—благородно обурюється—та ви проповідуєте розпусту, неморальність!» Бач куди хилить! А не неморальність, не скотоложство—мати шлюб із чоловіком, що сміється з найсвятішого твого? Ні? Це не розпуста? Та чоловік же твій, дурепо ти, самице ти сліпа, чоловік твій паршивець, філістер, боягуз. Всі його інтереси у випивці, у двадцятому числі та в раболіпстві перед начальством. Та це ж звичайнісінький чинуша, дурепо ти нещасна, та він сміється з тих людей, що хочуть чогось іншого, ніж він. Самовдоволенний червяк, грубий, червоний, ледачий! Тьфу!

Він зовсім загубив рівновагу. Туги його, журної, філософської задуми як і не було. Коли б йому тепер попався отой бідний чоловік дочки, він напевне плюнув би в нього з тою ж люттю, з якою плюнув у Халепу. Він схопився, одшпурнув убік стілець і, закинувши руки за спину, швидко, в піднесенню заходив по хаті.

— Але ж ні, голубонько!—раптом зупиняючись перед Халепою й рішуче погроджуючи йому пальцем, заговорив він знову.—Цього не буде. Вибачайте! Поки є сила, я не допущу кацапщину в свою сім'ю! Це вже вибачайте. Побачимо ще, чия візьме. Ти мене не

жалієш? І я ж тебе не пожалію. Роби операцію, роби! Побачимо!

Він балакав уже по-хохлацьки, очевидно, справді, думаючи, що перед ним лежить його зрадлива дочка.

Халепа від усього цього почував себе зовсім погано. Який неспокійний дідок. Він дійсно здатний був на все.

Старий же знов забігав, суворо, з непохитним виразом нахмурившись, Обвислі двома торбинками щоки його, здавалось, теж думали та міркували, як найкраще зломити дочку.

Жовта смуга на перегородці почала довшати й червоніти,—надходив вечір. Тінь старого раз-по-раз пересікала смугу, при чому чуб один разстирчав у один бік, а другий—у другий.

І несподівано Сосненко зупинився перед канапою.

— А ви!—знеражливо хитаючи головою сказав він.— Вам не сором? Ні? Не сором?

Халепа здивувався? От уже хто найменше винний у цій історії, так це він.

— За віщо?—спитав він, усе ж таки не знати чого червоніючи.

— «За віщо»? Не розумієте? А це що таке?—дуже простяг він руку й мало не торкнувся пальцем до замотаної голови.—Це що? «Життя—безглуздя»!—злісно з зневагою скорчив він зниділу, дурну гримасу, тим перекривляючи Халепу.—Життя є безглуздя? Безглуздя?—вмить грізно випростався він, немов одразу щось рішивши.

Халепі почала боліти голова й занила шия. Старий уже занадто дозволяв собі.

— Так, безглуздя! — неохоче й насмішкувато кинув він.

— Так?!—скрикнув Сосненко і, зірвавшись з місця, побіг до себе. Двері поміж їхніми кімнатами для зручності були одімкнені й ходити з одної в другу можна було вільно, не виходячи в коридор. Через хвилину

він вернувся з револьвером Халепи. Вираз його очей, звислих усів, блідого носа, настовбурченого чуба—був найрішучіший.

— У такому разі—маєте!—простягаючи Халепі бравнінг, категорично, з вимогою сказав він.—Стріляйтеся зараз же! Стріляйтеся. Ні-ні, беріть, стріляйтеся!

Сказився старий. Він, здавалось, готов був сам пристрілити його.

Халепа револьвера не взяв,—гідко було дивитись на нього, не то що в руки взяти.

— Ага!—злорадно всміхнувся старий.—Не хочеться! А чому ж так? Коли безглуздя, то навіщо ж свідомо тягнуть його? Сором, добродію! Так-так, от я вам прямо скажу: сором. Вам хто дав життя? Хто? Нарід ваш. Хто дав засоби до життя, хутір, гроші? Нарід. Хто талантом вас наділив? Нарід. А ви що йому намість того дали? Чим віддячили? Тим, що кинули його, забули, перейшли до чужих, до тих, хто обижає його? Так? Так, я вас питаю? А що ви зробили з тими дарами, які вам було дано? На що пішли гроші, хутір, талант? Ви, як раб ледачий, підло, розпутно протринькали їх. І зрештою найбільший дар—життя запоганили й хотіли викинуть. Сором, вам кажу, чуєте? Сором!

Халепа ніколи за своє життя не бачив такого піднесення й такої жаги, як тепер у старого. Він весь пожовк, губи вкрились синяво-сірою паддю, очі зробились шпичастими, закруглились, як од жаху, рука з револьвером весь час грізно то здіймалась, то спадала, немов щоразу наміряючись вистрілити.

Халепа, сам того не помічаючи, підвівся й сів, не одводячи враженого, зляканого ока з Сосненка. Він теж був блідий і весь час намагався щось сказати та не встигав.

— Позвольте!—нарешті пощастило йому вимовити. Але старий не дозволив.

— Ні, не «дозвольте»,—закричав він,—не «дозвольте», а «помилуйте» повинні ви кричати. Так-так, «помилуйте». І закричите! Всі ви, що продали свій нарід, всі закричите. Надійде час і всіх вас нарід потягне до відповіді. Так-так, зрадники, народопродавці, потягне! Не вас, так дітей ваших, так онуків ваших. Кров мститься! Не вдасться вам убити голос крові, ні, не вдасться, заговорить він. Примусить таки вас самих себе спитати: «чиїх батьків, чиї ми діти?» Примусить, малороси ви, паршивці, безбатченки.

Халепа почував, як його теж обхоплює піднесення, змішане не то з жахом, не то з люттю. В висках боляче стукало, щоки палали. Хотілось крикнути щось, теж дике й несамовите. Яке він мав право, цей старий, лізти до нього в душу, кричати й лаятись тут?!

Але замість того, щоб крикнути, він на диво собі тихо й навіть ніби винувато сказав:

— Вибачте, Андрію Степановичу, але я думаю, що ви не маєте рації...

Андрій Степанович, здається, не чув. Він витяг лівою рукою хустку й почав ретельно витирати лоба, хоча ніякого поту на лиці не було помітно. Рука виразно й конзульсійно здригувалась, наче її хтось шарпав донизу. Очі блукали на всі боки, нічого не бачачи.

Халепа одначе говорив далі, все дужче хвилюючись; він не міг так залишити слова Сосненка.

— Ви даремо обвинувачуєте мене й... і взагалі нас, і так... себе захвалюєте. Коли й є якась вина, то... то цілком несвідома, ненавмисна. Що до мене, наприклад, то я абсолютно ніколи не думав про це... І взагалі... Тим паче, що малороси й руські, власне, це один нарід, тільки...

— Що-о-о?—вмить скажено закричав старий, прожогом ступивши до Халепа, немов наміряючись схопити його за горло й примусити замовкнута. І зараз

же, наче злякавшись за себе, круто одвернувся й майже вибіг до своєї кімнати, щільно зачинивши за собою двері.

Халепа вражено й непорозуміло дивився йому вслід, — що ж такого він сказав цьому чудному чоловікові?

Стало надзвичайно тихо, але в ушах ще дзвенів різкий, високий звук «о-о!!» Халепа почув утому й ліг, весь час прислухуючись до сусідньої хати.

Там не чути було ні шороха. Чи не трапилось чого з старим диваком від хвилювання? Ні, подумати, який дивний і лютий дід!

Але, їй-богу, ще, чого доброго, зомлів там.

— Андрію Степановичу! — голосно покликав Халепа, знов підводячись. Варто було б побалакати з ним, порозумітися, в'яснити, — якого біса, справді? До чого тут «народопродавство» якесь? Та й взагалі...

— Андрію Степановичу!

Двері одчинились. Старий, мабуть, стояв тут же, за ними. Він уже мав свій звичайний роблено-суворий і поважний вигляд. Але блідість усе ж таки лишилася й губи були сині, з білою ниточкою смаги в куточках. Він нехапливо підійшов до канапи, спокійно, як ні в чім, сів у свій фотель і, немов беручися знов до мирно перерваної розмови, почав:

— Ви, голубе, не ображайтеся не мене. Я — старий дурень, досі не навчився...

— Ну, от! Я навпаки...

— А ви не перебивайте й не щадіть; заслужив старий дурень і так й треба, хай просить вибачення. Але не за слова, не за думки прошу вибачення! — раптом стріпнувся він сердито. — За тон і за нестриманість. Та й то не варто би. Бо ви ж зрозумійте сами... От уявіть собі й зрозумійте, я вам дам такий приклад.

Він уже, видко, забув, що рішив бути стриманим: знов оживився, напружився. В руці у нього так само був забутий револьвер.

— От уявіть собі, що ви, чи хтонебудь там, затягли сюди в Росію китайця чи індуса якогось. Так. Затягли та й заходились годувать його добірними руськими щами, кислую капустою, житнім хлібом, свининою, бараниною, поросям під хріном і тому подібним. Як ви гадаєте, чи добре було б китайцеві від цих непоганих собі страв? Га? Добре?

— Не знаю...—нерішуче напів посміхаючись промимрив Халепа.

— «Не знаю»! Тут знати нема чого: китаєць захляв би від такої їжі. Ви не крутіть «не знаю». Ясна річ, що звикнувши з давніх давен до рису чи до своїх там якихнебудь червячків, він буде не поправлятися од щей, а хиріти. «Не знаю». Так само, як руський від рису їхнього. Та не в тому річ. А в тому, що як то було б слухати, коли б вихопились дурні, що почали б настоювати, щоб китаєць годувався таки щами та поросям. Китаєць молить-благає: ради бога, люди добрі, дайте мені мого китайського простого рису, мое рідне мені корисніше. А дурні запихають його поросям та ще й дивуються: такий самий, мовляв, чоловік, як і ми, а поросятини не хоче. Упирається, поганець, вередує, хоче нас образити. Так нагодувати ж його собачу душу, поросятинною, та з кашею, та з хріном, та з сметаною!—Ви уявляєте собі, як людині, котра знає, в чому тут річ, мило дивитися на добродійство дурнів? Уявляєте? А уявляєте, як мило було б цій людині слухати, що за дурнями чи за поганцями, яким корисно звести з світу китайця, дивуються й розумні люди? Га? Можна бути спокійним, дивлячись, як катають чоловіка та ще вдають, що роблять добродійство? Га? Ну, так от такий самий китаєць є й ваш рідний український нарід, добродію! От що! Він нидіє, хиріє од щей, а розумні люди за дурнями та поганцями стоять, дивляться на це й дивуються: а диви, який чудний китаєць, чого йому не подобаються щі

та поросся з кашею? Такий же ніби чоловік, як і ми: й голова, й руки, й ноги, все таке саме, як і в нас, а поросятини не хоче. Та ж поросся з хрінном або в сметані куди краще за його нещасний той рис! Очевидно з упертости хиріє, каналія — Ну? Можна спокійно слухати, коли сто, двісті, тисячу раз чуєш, що ти такий с мий руський, як і всі руські, і що поросся з кашею краще твого рису? А надто коли ти кожним мускулом, кожною зниділою клітиною своєї істоти бажаєш рису, тільки рису, свого нещасного, непоживного, негарного, смішного рису? Га? Як ви до цього ставитесь? «Такі самі руські Та чи ви ж знаєте, що про це кажуть самі руські, але тільки знаючі й розумні руські? Га? Опінію російської Академії Наук що до цього питання знаєте?

Халепа ніякої опінії, розуміється, не знав та й не цікавився нею ніколи.

— Ні, не знаю...

— Звичайно, не знаєте. Де ж вам знати? А от опінію неуків, дурнів, обивателів і поганців ви знаєте. Зручна опінія для всякого перевертня: чого там, такі ж самі руські, хай здихають від шей. А мову цих «таких самих руських» ви знаєте настільки, щоб мати право повторяти цю обивательську опінію, це паскудство? Га?

— Чого ж паскудство?

— А історію свого народу ви знаєте? А різницю між становищем його тепер, в епоху шей, і становищем в епоху свого рису ви знаєте?

Халепа боявся відповідати: старий уже тягнувся до нього всім обличчям і знову вступав у піднесення.

— Так як же ви, неук, одступник, перевертень, як ви смієте ще підштовхувать свій нарід до занашення й казати, що ви добро йому робите?! Як вам не сором, як вам не боляче за себе? Га? А гордість у вас є? Хто ви такий? Ви це знаєте? Відомо вам, хто був ваш предок? Напевне, ні, по морді бачу. Так знайте ж ви,

перевертень: Халепа є старе українське ім'я. Ваш рід має свій корінь від старого козацького роду Халеп, який згадується в списках козацької старшини за часів гетьмана Дорошенка. Чули?

— Вперше чую! — з щирим здивуванням скрикнув Халепа. — Звідки ви знаєте?

— Звідки? Знаю вже. Зацікавився. Давно вже цікавився. А ну-бо, дай, мовляв, дізнаюсь я, хто це такий отой поет, що служить сильній культтрі, а свою зневажає. Та й довідався: «Славних прадідів правнук поганий», як сказав колись про таких правнуків наш Шевченко. А якже, давно вже вами цікавлюсь. Маю ще деяких знайомих з ваших околиць, вони теж помогли узнати, хто такий цей «руський» поет Андрій Халепа. Один із багатьох.

Дивна річ. Халепу надзвичайно вразило й схвилювало це одкриття, яке саме по собі нічого особливого не значило: ну, предки були козаками, що ж тут надзвичайного? Треба ж їм було чимсь бути!

— Дуже дивно! — пробурмотів він, все більш та більш дивуючись і хвилюючись. Він раптом невиразно, з незрозумілим страхом почув, що, справді, за щось винен і що вина ця — велика, соромна, ганебна. Що за нісенітниця?!

— А в тім, може бути! — сказав він іншим уже тоном. — Тільки ж я не навмисне не знав цього. А взагалі це таке питання... Ви не сердьтесь: розуміється, я мало знаю, але скільки я чув і сам думав... Правда, мені мало доводилось цікавитись...

Він бачив, що старий підозріло й насторожено нерухався, немов наміряючись вибухнути. Але це його не спинило: хай собі!

— І крім того... От ви чорікаєте мені, що я одступився од свого народу, продав його й так далі. Я, взагалі, чужий до всяких таких питань, політики й тому подібного. Але все ж таки мене зачепило... Мені обидно.

Так, мені обидно. Коли я й одступив, то зовсім без участі своєї волі й свідомості. Я, дійсно, не знаю ні мови своєї, ні історії. Але, очевидно, питання це не таке вже просте, коли одступають люди свідомі в цьому відношенню, які знають і мову, й історію. От, наприклад, ваші діти. Ви сами казали, що...

Халепа сам не розумів, навіщо він усе це казав, навіщо була ця брутальність, яку він бачив сам раніше ще, ніж були сказані слова. І головне, що зовсім інше хотілось сказати, зовсім не так!

Він зупинився тільки від того, що Сосненко підвівся й помалу простягнув ліву руку. Вигляд у старого був надзвичайно спокійний.

— Годі...—тихо й немов заспокоююче промовив він.—Негарно з вашого боку... А про дітей моїх ви занадто мало знаєте, щоб... щоб...

Він чудно, ввічливо уклонився й якимось боком поспішно пішов до себе.

Халепу з ніг до голови стиснув болячий, гострий, пекучий сором. Йому зробилось так боляче, так образливо за старого, так жаль за цей тихий ввічливий уклін і тихість болю, який він так брутально зробив йому, що не було сил сидіти. Він підвівся, закусив губу, знов сів, ледве стримуючи стогін сорому й весь усередині себе корчачись. Особливо гидко, що так нешляхетно, невеликодушно скористувався тайною чоловіка, котру той йому довірив у хвилину страждання. Чорт батька зна що!

Він знов підвівся й пішов у кімнату Сосненків. Від власних кроків боляче штовхало в рану й через те він згорбився й намагався ступати навшпиньках, надто правою ногою. Здавалось, ніби він підкрадається з ножем у руці.

Одчинивши двері, він зразу ж побачив старого, що сидів у фотелі біля столу й повернув голову мабуть ще на його кроки. І як тільки старий переконався, що

кроки були Халепині, як зараз же схопився й сердито з обуренням закричав:

— А це ще що таке?! Навіщо ви лазите? Вам що було сказано? Зараз же на місце.

— Андрію Степановичу!—держачись за двері, благаюче проговорив Халепа.

Але Андрій Степанович підбіг до нього й обережно відтягнувши од дверей, повів до канапи. Поклавши його, він хотів піти собі, але Халепа схопив його за руку і, міцно тримаючи, дивлячись не на старого, а собі на груди, понуро бовкнув:

— Простіть, Андрію Степановичу!

— Ні, не простю!—уперто шарпнув руку старий.

— Простіть. Їй-богу простіть! Страшенно соромно й боляче.

— Ні, не простю. Я до вас, як до розумної й чулої людини, а ви мої слова взяли за образу. Ні, почекайте. Коли б я вважав вас за дурня або поганця, то хіба б я балакав з вами? Чи став би я вам щось доводити? Мені здавалось, що ви, яко людина чула, яко поет, повинні почути голос крові. а ви... образились.

— Почув, Андрію Степановичу! Даю слово, почув!

— Ну, це ви тільки через те, що...

— Їй богу, почув! І тому ще болячіше. Ви не повірите, як мені соромно...

— Ну, коли почули, то й соромитись нема чого. Тоді інша річ. Тоді й прощати нема чого. А вставати все ж таки не треба було. Ну, ляжте краще. Спокійніше. Зараз пройде. Олена перев'яже вас. Ну, от так.

Старий обережно визволив свою руку, зручніше вмо- стив Халепу й тільки зібрався щось сказати, як у хату швидко ввійшла Олена Андріївна. У кімнаті саме горіли останні темно-червоні проміні сонця й від того все обличчя Олени Андріївни, що підбігла до канапи, здавалось палаючим від сорому чи радості. Але ви-

явилося, що вона вся палала не тільки радістю, а й щастям, яке так і лилось з її очей, сміху, рухів, голосу.

Що сталося, нічого зрозуміти не можна було. Вона молола якусь нісенітницю, за кожним словом обнімала старого, не вважаючи на його сердитий і насторожений протест, реготалася, цілувала. Ах, що значила для неї чия б то не була настороженість. Вона, мабуть, і не помічала нічого.

І Халепі сказала щось привітне й привично-співчутливе, спитала про здоров'я, але й це було сказано без участі свідомости, занятої чимсь іншим.

Вона скинула пальто, шапочку, шпурнула їх до себе в кімнату, причепурила волосся перед дзеркалом, подивилась у вікно на малинове небо з лохматою синьою хмарою й сіла тут же на стілець, стомлено й щасливо витягнувши ноги в черевичках з великими бантами.

Андрій Степанович і Халепа мовчали. Халепі не видно було Олени, а старий скоса, уважно й підозріло весь час стежив за нею.

— Ж ж!—вмить пустотливо зазумила вона і, схопившись з місця, підбігла до батька. Він сердито одхулився вбік, але вона силою піймала його голову й почала цілувати в волосся, в чоло, в щоки, що одвертались од неї, й тихенько, сміхотливо сміялась. Старий сердився, навіть лаявся, штовхав її, але вона тільки тихенько, щасливо реготалась.

І вмить, покинувши його, випросталась і, піднісши обидві руки догори, немов для благословення, урочисто промовила:

— Тату! Завтра я з вами розпрощаюся.

І, пустивши руки, живо, з радісним дивуванням сказала:

— Знаєш, хто згодився? Ні за що не вгадаєш. Сам Прібильцев! Тількищо від нього. Ручиться. Сміявся з Гусачевського. І всього тиждень на все! Розумієш?

— Тим гірше!—підвівшись, хмарно й холодно бовкнув старий.

Олена Андріївна нічого не відповіла, але лице її ані трішки не змінилось.

— Тобі ж гірше буде!—додав старий, ідучи до себе й зупиняючись на мент.

— Ат, тату! Який ти, їй-богу!—весело, але з ноткою нетерпіння скрикнула Олена Андріївна й сіла на місце старого, знову витягнувши ноги. Халепі тепер видно було, як надзвичайно блищали її очі, відбиваючи в довгастих, пукатих баньках червоняві сутінки кімнати.

— Такий, яким завжди був!—одказав старий.—І пам'ятай, запам'ятай собі, що я тобі кажу: не допустю кацапщини! Ти мене не жалієш, не буде й у мене жалю.

— Татуню, любий! Я ж тобі сказала, що рішуче тебе не боюсь. І краще ти не хвилюй себе.

— То побоїшся. Фактів побоїшся. Чуєш: фактів!

— Годі, тату.

— Фактів побоїшся, кажу! І я тобі їх піднесу.

— Ти хочеш зіпсувати мені настрій?

— Хочу.

— Не вдасться. Зіпсуєш, коли піднесеш факти. Буде з тебе.

— Гляди, щоб гірше не було. Подожди, Олено! Чуєш? Подожди, кажу.

— Ні, тату. Не можу ждати.

— Ну, то гляди ж!

І старий рішуче вийшов з кімнати, неначе пішов за обіцяними фактами.

А Олена Андріївна, одкинувшись на спинку фотеля й посміхаючись, стала дивитись на червоне вікно, не помічаючи Халепи. Ніс, щоки, кругле підборіддя, похитлива нижня губа, брови, кучеречки волосся, чепурна біла блюзка—все одсвічувало малиновим світлом.

— Страшений чудак!—раптом з ніжністю сказала вона й засміялась, немов згадавши щось втішне.—Він, мабуть, вам розказував про мене?—звернулась вона до Халепа.

Халепа на мент завагався й відповів:

— Так, дещо.

— Ви знаєте, про що ми з ним оце балакали?

— Так, догадуюсь. Про... про операцію?

— Значить, знаєте. Ах, чудак! Ну, все одно.

— Ми з ним тут тількищо посварились...—неголосно сказав Халепа.

— Так?—весело стріпнулась Олена Андріївна.—За віщо?

Халепа коротко, не підносячи голосу, оповів усе. Олена Андріївна слухала його занадто уважно, як людина, що приклала до того всі зусілля. Але на кінець оповідання напруження її зникло,—вона серйозно зацікавилась.

Халепа ліг зручніше, на лівий бік, щоб краще бачити Олену Андріївну. Чи від хвилювання після розмови зі старим, чи від втоми, чи від того, що перед його очима було це миле, серйозно-уважне лице, яке ховало за цею серйозністю глибоке й недосяжне для нього щастя,—Халепі було сумно, жаль чогось, хотілось трохи не плакати.

— Яка ви... хороша!—раптом несподівано перебив він себе, з незрозумілою йому самому ніжністю, тугою й зворушенням дивлячись на неї.

Олена Андріївна від несподіванки чи чого другого помітно зніяковіла.

— От тобі й маєш!—засміялась вона, силкуючись сховати замішання.—Чудний скок. Ну-ну, далі.

— Простіть, не сердьтесь... Я ж це зовсім щиро...

— Я не сердюсь. Далі.

— Та це, власне, і все. Тут прийшли ви. І мені чомусь зараз ось у цю хвилину так не то... сумно, не

то... По-дурному я прожив життя, Олено Андріївно. Просто незрозуміло, через що так, навіщо. І нічого нема... От ви поїдете і в мене нікого не буде. Глупо, страшенно глупо. Андрій Степанович не має рації... нічого я не зраджував, бо нічого не мав. Який же з мене одступник, коли я навіть не підозривав, що існує якась нація, до якої я належу? Малорос, руський— хіба не все одно? Та й не думав я ніколи про такі речі. Як же я міг зрадити? «Продав свій народ»...

— Ах, та не думайте ви про це! Хіба ви не знаєте тата?

— Ні, але все ж таки. Мабуть, і другі всі... малороси так думають про мене.

— А вам що? Хай собі думають.

— Так, але ж це неправда! Я признаю, що дійсно негарно зраджувати свій нарід, але... не можна ж називати зрадником того, хто... через несвідомість те зробив. Звідки я міг знати, хто я й що я?

— Слухайте: у тата зрадник кожний, хто хоч хвилину подумає про щось, крім України. Розумієте? І я, й мій чоловік, і брат, всі ми — зрадники. Через те, що не встаємо й не лягаємо з одною думкою: Україна. Він не розуміє, ну, от не розуміє та й годі, як можна почувати чи думати щось, що не має безпосереднього чи посереднього відношення до своєї нації. Кохати можна тільки українця чи українку. Дітей можна мати тільки для України, тільки українців. Сама по собі ніяка чисто людська пристрасть, чуття, навіть божевілля не може існувати. Можеш бути чим хочеш: анархістом, есдеком, аби українцем. От він ні за що не хоче простити Петрові, що він сидить у тюрмі не за українську справу. Петро—зовсім не зрадник, так само, як і я. Коли треба буде, ми теж, може зуміємо й собою пожертвувати й... все за свій нарід. Але у нас суть інтереси: чуття, пристрасті, думки, які... ну, просто людські. Ну, хіба можна по програмі кохати? Русь-

кий, поляк, єврей, німець—все одно: покохала й кінець. Пропало. Ні, тато цього не може зрозуміти, Це ж, власне, він розвів Петра з його жінкою. Брат женився з руською. Ви не можете собі уявити, що то за трагедія у нас тоді була! Страх. Тато й мама форменно в жалобі ходили. «Родинне нещастя»—так і казали про його шлюб. Звичайно, Петрові варто було б... А втім, про це збоку не можна судити. Але скінчилось тим, що в Петра на цьому ґрунті почались сварки з жінкою й вони розійшлись. Тепер тато мріє оженити його цивільним шлюбом з українкою. Йому все одно: як хоч женіться, аби з українками. І от зо мною та сама історія. Він вам розказував, жалівся, описував мого чоловіка? Якийсь виродок, правда? Але тільки через те, що мій чоловік спокійніше ставиться до національного питання. Коли б він так само горів і плав, як тато, він був би найкращим із людей. Ви можете не журитись і не турбуватись.

— А все ж таки я заздрю йому!—стиха й сумно сказав Халепа.

— Кому? Татові?

— Атож. У нього в хотіння, пристрасть, прагнення. А хіба...

— О, так,—живо підтвердила Олена Андріївна,—Що до цього то він... надзвичайний. Іменно — пристрасть. Куди там якийсь найпалкішій любові закоханих! Все одно, що вогник сірничка поруч з огнищем. І так, уявіть собі, з самого юнацтва. Мама така сама була. Вона померла. Він, наприклад, раз-у-раз носить і возить з собою всякі українські книжки, брошури, якісь папірці, оголошення. В трамваях, в театрі, в церкві—скрізь він неодмінно заведе балачку або суперечку про Україну. У нього маса знайомих через те. Ми, власне, всі такі... Ну, пристрасні чи що. Це в нас родинна вдача така. І Петро, й я, й Ніна, менша сестра. Ми всі вперті, як справжні хохли!

— Так?—перепитав Халепа й зідхнув.—Заздрю вам.

— Ну, в цьому теж багато важкого...

— Так, але зате й радости багато. Простіть, Олено Андріївно, я вас хочу спитати про одну річ...

— Будь ласка.

— Скажіть... От ви хочете мати дитину. Вибачте, що я так...

— Нічого, нічого... Що ж тут...

— Скажіть: а вам часом не буває... нудно? Нудно від таких-от думок: ну, добре, мовляв, дитина, а що з того? Себто, не так, але приблизно...

— Не розумію вас.

Халепа завовтузився й почав терти носа, міркуючи, як би зрозуміліше висловити свою думку.

— Ну, скажемо, от таке занадте, чи що, розуміння речей і відносин чи воно не розхолоджує? От ви об'єктивно й спокійно думаєте собі: «Ну, дитина, а далі що? Яка рація в цьому? Навіщо ця дитина?»

Олена Андріївна засміялася.

— Ага, розумію, розумію. Так це ж, не тут,—вона показала на голову—а тут, у серці, у всьому організмі. Тут зовсім не те. Думайте собі що хочете, а коли... Господи! Та ні, ви не зрозумієте, коли так питаєте.

Халепа мовчав, і вмить несподіваво тихо попрохав:

— Дайте мені вашу руку! Можна?

І він обережно взяв її руку, що лежала на ручці фотеля. Олена Андріївна слабко, нерішуче потягла її до себе.

— Навіщо вона вам?

— Ні-ні, не турбуйтеся. Я знаю, що ви любите свого чоловіка, що... Я зовсім не для чогось такого... Мені треба, розумієте, треба почути вас ближче до себе. У вас стільки сили, що я хочу заразитися нею. Ви передайте мені трошки того, що у вас не в голові, а в серці... Яка хороша, тверда рука! От, їй-богу, я вже чую, як щось переливається в мене...

Олена Андріївна засміялась,—трохи замішано, трохи схвильовано. Їй було приємно, що про неї так говорили й чудно хвилювало легке потискування великої, сухої руки цього, цілком чужого їй чоловіка. Слова його про любов до мужа зараз же на хвилинку викликали погрози батька, приглушений невиразний неспокій, що частіш та частіш за останній час виникав у неї, завтрішній переїзд у клініку Прібильцева й холодне замирання серця в передчуттю великого щастя, яке вона сьогодні так гостро весь час після прийому Прібильцева почувала в собі.

Халепа трохи дужче потиснув її руку. Олена Андріївна подумала, що треба визволить свою руку, але замість того відповіла легким натиском. І зараз же, сама злякавшись цього, вона поспішила затерти це, пояснити:

— Ну, що, переливається? — прошепотіла вона і вже навмисне знов потисла йому руку.

— Переливається..,—і він шепотом відповів.

Сутінки густішали й Халепі не було видно виразу обличчя Олени Андріївни. Тільки праве око, що було повернене до вікна, яскраво блищало й посміхалось загадковим усміхом.

Халепа, справді, здавалося, чув, як від неї в нього переливається якась сила, тепла, хвилююча, захоплююча дух. Йому хотілось і мовчати й говорити.

— Яке чудне почування!—нарешті хрипким шепотом заговорив він.—Я от виразно чую, як цілком міняюся від вашої руки. Ви не вірите? Запевняю вас! От, наприклад, мені страшно хочеться жити в цей мент, свідомо, з власної охоти, довго хочеться жити, активно. А за хвилину до цього, коли я ще питав вас, чи не нудно вам думати про дитину, я чув себе таким якимсь непотрібним, самотним, брудним якимсь, іменно—паршивцем, як каже Андрій Степанович. Таким якимсь слабодухим, виснаженим, нездатним ні на

яке сильне чуття, вроді вашого або хоча б Андрія Степановича. А от тепер...—він стиснув її руку,—а тепер здається, що я можу бути дужим, що я зовсім не слабодухий чоловік, а навпаки, що я тільки зледащів, розпустився в цій нашій нездоровій, безпринципній, цинічній атмосфері. І це, без сумніву, ви мене заражаєте. Йй-богу! Чисто фізично передаєте свою енергію, мимоволі внушаєте мені це чуття. Я колись цікавився гіпнотизмом і один час навіть працював над вихованням волі в собі. І вірю, що можна диво робити з собою й з другими, коли дуже хотіти... Правда? Правда?

Він знов потиснув її руку й присунувся ближче, спершись на лікоть і витягаючи до Олени Андріївни забинтовану, круглу, як у сповитої дитини, голову.

Олена Андріївна у відповідь тільки злегка потисла йому руку, немов згоджуючись із ним. Йй хотілось слухати його. Трошки негарно було так довго тримати свою руку в його руці, але ж він сам сказав, що це не з якоюсь нехорошою метою. Може й справді, тут є щось гіпнотичне.

І вона, сама ясно не усвідомлена в тому, хотіла переконатися, чи дійсно ж він тільки для гіпнотизму попрохав її руку. Та до того він же, справді, таки самотній тепер. Лежить тут цілими днями сам і передумує свою думу. А та гарна, гордовита дама... Що вона тепер? І що було в тому грубому передсмертному листі?

Дивна річ: Олена Андріївна раптом почула легкий укол ревности.

Халепа помовчав і здивовано, навіть з якоюсь тривогою несподівано сказав:

— Слухайте, Олена Андріївно, а знаєте що: ви—надзвичайна жінка! Ні-ні, не смійтеся, йй-богу, я цілком щиро кажу. Запевняю вас. Я досі не зустрічав таких.

Олена Андріївна зареготала й висмикнула свою руку.

— А ви знаєте що?—весело, стараючись сховати хвилювання й незрозумілу радість, що здавалась їй негарною, сказала вона.—Я вам дам броду й ви заспокоїтесь. Тато вас розбуркав, а ви тепер мелете таке, що сами потім будете соромитись. Лягайте мені зараз же, а то пожаліюсь докторові. Занадто багато ви дозволяєте собі, добродію.

— Добре, я ляжу, але з умовою...—промовив він.

— Дивлячись з якою.

— Не важкою. Ви граєте на піаніні?

— Г... граю.

— І співаєте?

— Ні-ні.

Вона не знала, до чого він хилить. Мабуть, прохатиме заспівати щонебудь. І вона почула, що їй самій страшенно хочеться співати. Сісти б он там у цих густих, темночервоних сутінках за піаніно і, не запалюючи світла, тихо заспівати щось, сердешне, ніжне, журне.

— Ні, неправда, ви співаєте.

— От маєте. Та кажу ж вам, що не співаю.

Вона й сама не могла б сказати, навіщо говорила це. Але чомусь хотілось так казати.

— Е! Та як же не співаєте? Адже ж я сам чув, як ви раз співали. Ще до... до нашого знайомства. Я все збираюсь подякувати вам за той спів. Ви через щось потім більше не співали. Ради бога, заспівайте ту пісню!

— Я ж не пам'ятаю, яку саме.

— Я точно слів не знаю. Пам'ятаю тільки, що останній куплет був такого змісту: як гарно жить на світі й як тяжко йти з нього тому, хто ще не нажився, чи кохає... Не пам'ятаю точно, але...

— А-а! Пам'ятаю. «Ой, зійди, зійди, яшень місяцю». Так?

— Здається...

Олена Андріївна, не кажучи більше ні слова, підійшла до піаніна й сіла за нього. Піднявши покритку, вона взяла декілька акордів, подібних до булькотіння води, й затихла. Їй раптом зробилось невимовно сумно. Чомусь згадався один вечір у їдальні, незадовго до від'їзду в Петербург, чудний Нінин сміх, потім ще чудніші сльози її. Тім був особливо галасливий, пустотливий. Так само, як і тепер, в їдальні стояли сутінки й у вікнах у сусідів навпроти світився вогонь.

Вона зідхнула, закинула голову назад і з болем, що солодко здригнувся їй усередині десь, з тугою взяла перші високі ноти, що ніби дійсно з благанням кликали місяць зійти. Голос трохи хрикнув, але й це було добре,—натуральніше.

Здригнувся й Халепа, як тільки почувись ці перші тужливі й кличучі ноти. Він дуже стиснув одною рукою другу руку, притулився щокою до подушки і, дивлячись у невиразну, біліючу пляму спини Олени Андріївни, весь замер.

«Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млинове коло,
Ой, вийди, вийди, серце дівчино,
Та промов до мене слово».

І от він ясно бачить місяць, величезний, круглий, справді ніби «млинове коло», бачить довгу, блідо-жовту смугу, що поринула вглиб тихої, заснулої води ставка. Він напівлежить на городі під тином і жде Оксану. Нетерплячі руки мнуть і ламають колючі, шорсткі листя гарбузів. Сильно, пряно пашиють коноплями й лугом. «Та виходь же, ах, швидше виходь!» Біля стайні хтось сердито кричить: «Тпру, ножку! Тпру!» Крізь вишні пробиваються зелені промені лямпи з батькового кабінету. Старий козацький рід! Як дивно, солодко й ново хвилює ця думка!

Перед очима настирно встають репінські «Запорожці». Невже він, оцей нещасний інтелігент, що лежить отут на канапі з дурновато пробитою головою, в піджаку, комірчику, невже він—нащадок тих регочучих, могутніх паливод, тих людей у жупанах, широких штанях, з довгими, кремінними пістолями за поясами?

Голось змовк, тільки булькотіли й співуче постогнували акорди. І знову, з злісною жагою, з мукою тягуче потекли слова, слова жалю на людей, що розлучають коханців.

Але Халепа слів уже не розбирає. Він тільки чує жаль, жагучу тугу, сум, образу. І він уже розуміє цю тугу й образу, розуміє не розумом, а болем у грудях, і йому радісно чути цей біль, він ріднить його з чимсь великим, давнім, забутим.

«От він, голос крови»,—думається йому з мимовільним дивуванням і навіть страхом, як перед чимсь незрозумілим, таємним. І в той же час страшно другого, страшно, що замовкне той голос там за піяніном, перестануть ридати ніжні, дзюркотливі слова й замовкне в ньому голос, і знову буде сіра, розумна, розсудливо-скептична самота.

Замерла остання нота й стало тихо-тихо. За вікном захрюкав, як поросся, автомобіль і в коридорі хтось гучним, п'яним голосом закричав:

— Афана-а-сій!!

Олена Андріївна зідхнула й хотіла встати.

— Ні-ні! Ще, ще! Ради бога ще!—злякано й жадно заблагав Халепа.

— Може, іншу?—якимсь сонним, тмяним, розслабленим голосом обізвалась вона.

— Все одно. Тільки ще.

Олена Андріївна сіла й поклатала руки на клавіші. Їй, власне, хотілось би покласти їх на голову й заплакати гарячими, незрозумілими сльозами. Їй було неви-

мовно жаль, а кого—невідомо: чи себе, чи Тіма, батька чи всіх разом. А, може, навіть і не жаль, а була лише скорбна умиленість, ніжність до тої загадкової істоти, якій вона так жагуче, так уперто готує шлях і яку носитиме під серцем. Хто знає?

І несподівано, забувши про Халепу, про все, вона заспівала те, що потай од усіх готувала для майбутнього:

«Ой, люлі, люлі, мій сину»...

Халепа не вслухувався в слова, бог з ними,—вони одвертають увагу. Чогось згадалась мати, хвора, добра. Вона завсігди балакала пошепки й пахла камфорою та уксусом. Коли, проводжаючи до міста в гімназію, цілувала його, то на щокак і на носі йому оставалися сльози її і довго ще подорозі до станції пахло уксусом, а в ухах звучало сумне, безнадійне: «Сину, сину!»

Чудне, ніколи не переживане чуття обхопило його: якогось зворушеного жалю до матері, до батька, яких він майже не знав, про яких майже ніколи не думав, які бозна для чого жили, дали йому життя й тихо, покійрно пішли кудись у небуття. І він продовжує це дане йому життя невідомо навіщо, навідомо для чого. Нікому непотрібний, ні з ким не зв'язаний, закинутий.

Стукнув стілець. Халепа швидко розплющив очі. В хаті було зовсім темно, тільки від блідих смуг, що лежали на стелі, сіялось легеньке світло, ледве намічаючи контури речей.

— Годі...—почувся стомлений голос Олени Андріївни й сіра пляма її блюзки стала наближатись до канапи.

Халепа мовчав. Але коли Олена Андріївна підійшла зовсім близько, він узяв її руку, мовчки притулився до неї довгим, вдячним поцілунком і обережно, поштиво випустив.

— Ви любите наші українські мельодії?—спитала вона, здригнувшись від його поцілунку й поспішно сідаючи в фотель.

Його боляче кольнуло слово «наші». Так розуміється, вони їхні, а не його, він—чужий.

— Дуже люблю...—стиха одказав він.

— А чого ж ви ніколи не граєте їх? Я чула, як ви грали. А українського ніколи нічого. Не знаєте?

— Не знаю.

— Страшенно сердешні вони! А скільки художнього багатства в них! Всі неукраїнці люблять їх, але ще не цінять, як слід. Через те, що нас взагалі не помічають, або стараються не помічати. Але колись ще побачать! Ого, як ще ви всі будете студіювати нас, ахкати, дивуватися!..

Халепа знову з болем одмітив «ви всі».

Олена Андріївна раптом засміялась. І зараз же, немов вибачаючись, пояснила:

— Мені раз-у-раз стає смішно, коли доводиться балакати з руським про нас, українців. Вони стають такими ввічливими, вибачливими й видно, що їм страшенно нудно слухати. Через те вони, щоб одчепитись, швидше згоджуються. Тата це казить, а мене смішить. І я часом люблю навіть побавитись: навмисне балакаю-балакаю, розписую, мрію, хвалюся, вимагаю.

— І те саме зі мною?—сказав Халепа.

— Приблизно. Вам приємно послухати «малоросійську» пісеньку. Це нічого. Але коли починають балакати про українську музику, це вже нудно, фальшиво, чувається щось штучне, «агітація». Правда ж так?

Халепа мовчав. Олена Андріївна знов засміялась.

— От бачите, я маю рацію. Ну, простіть, я більше ніколи не буду. Це справді, нудно. Давайте чай пити. Добре? Тато побіг десь, чекай його тепер. Засвітити.

— Ні-ні, не треба!—злякався Халепа.

— Чого ви так злякались?—насмішкувато й недбало кинула вона. Їй було досадно на себе: чому вона замовчала його поцілунок, тим надавши йому якогось особливого значення? Та до всього à la тато завела

розмову про те, про віщо кілька раз давала собі слово навіть з Тімом не балакати. Завсігди після цього лишається ця неприємна гуща, скільки не стирай її сміхом. Подібно до того, як мати балака з байдужою людиною про свою дитину Людині цій нудно, мати знає, що нудно, а все ж таки, з соромом десь у середині себе, далі й далі умиляється. Фе, гидота! Тільки настрій собі зіпсувала.

Халепа знов промовчав. Так, звичайно він їм чужий. З цим нічого не вдієш: одступник; вільний чи не вільний, це все одно—факт зостається фактом.

— А чого ви називаєте мене руським?—раптом мимоволі спитав він, силувано криво посміхаючись у темноті і почувуючи сором і за питання, й за посмішку, й за відповідь її, яку він і сам знав.

— Як «чого»?—здивувалась Олена Андріївна. — А хто ж ви?

— Я? Хе!.. Мені здається, що це не правильно. Я походженням малорос...

Він згадав характеристику Андрія Степановича й запнувся.

— Ну, це майже те саме!—неохоче сказала Олена Андріївна.—Навіть ще гірше. Себто, не гірше, не в тім змислі, що руські погані, а... А в тім, бог з ним, з усім цим. Це не цікаво ні вам, ні мені. Ви хочете чаю? Я піду спитаю по телефону, чи нема тата у знайомих. І чи прийде він. А потім будемо пити чай. Я хочу їсти.

Вона встала й хотіла йти, але Халепа знов піймав її руку й зупинив.

— Почекайте хвилиночку... Ні, не однімайте руки. Одну хвилиночку. Я тільки хочу вам сказати...

— Але ж, Андрію Максимовичу...

— Я розумію, розумію! Одну хвилинку. Коли я торкаюсь до вашої руки, мені лекше бути щирим. Запевняю вас. Тільки через це. І от я вам хочу сказати,

що ви... ви зробили мені дуже боляче. Страшенно боляче.

— Я?! Вам?!

— Так, боляче. Я сам дивуюсь і все ж таки почувую біль.

— Але ж чим?!

— «Чим»? Тим, що маєте мене...

Він хотів сказати «за руського» й сказав:

— За одступника.

— Ну, маєте собі!—засміялась Олена Андріївна й слабо потягла руку.—У вас, дійсно, поетична фантазія. Коли ж я вас називала?

— Так іменно, цим саме словом не називали, але це почувалось з інших слів...—уперто сказав він, по-тай несвідомо бажаючи, щоб вона гаряче запротестувала, щоб сказала, що навіть за руського його не має, що бачить в ньому такого ж сина свого народу, як і вони сами, тільки трохи, розуміється, і т. д.

— От комік!—посміхнулась Олена Андріївна.—Та вам же що до того, за кого вас мають якісь там собі диваки? Я не називаю, але, допустимо, коли б так було, то що вам до того? Коли б мене комусь спало на думку називати одступницею руського народу. Будь ласка, я ж не руська, то чого ж мені хвилюватись?

— Так, ви маєте рацію!—сухо відповів він і випустив її руку.

— Ви образились?—здивувалась вона.

— Ні, чого ж мені ображатись?

— Ні, образились. Але, слово даю, я не маю вас за одступника! От комік. З якої речі? Як так, то я всякого руського, поляка, німця повинна вважати за одступника?

— Так, я розумію. Я вірю. Але я стомився. Коли можна, Олено Андріївно, дайте мені брому, й я ляжу спати. Я чаю не буду... Простіть, що я...

— Зараз, зараз! Я стомила вас? Ах, дурепа ж яка! Зараз, зараз...

Вона засвітила лампу на столі, наготовила бром у і з заклопотаним, трохи винуватим виразом подала йому. Потім знов погасила на його прохання світло і, побажавши доброго сну, вийшла до себе. Там вона згадала, що варто було б попрощатись як слід, бо завтра рано-вранці вона поїде в клініку й невідомо, чи побачаться ще потім: хто зна, чим може скінчитись операція. Але не хотілось турбувати його,—він мабуть уже почав роздягатись. Стараючись не гомоніти, вона сіла до столу й почала писати листи.

А Халепа, роздягнувшись, ще довго лежав у ліжку без сна, не дивлячись на бром, і думав. Він чув, як прийшов старий, як голосно грюкнув дверима й почав балакати й як потім відразу стих,—мабуть, перейшли на шепіт.

Далі, як часом перед міцним сном, думки почали слабнути й стали виступати образи і, як звичайно, в цьому стані надиво яркі, виразні, але в найхімерніших і цілком незалежних від критики комбінаціях. Ось старий Сосненко, обнявшись із грубим запорожцем, регочуться, задравши голови, а побіч стоїть Ліда й білим, великим гребенем чеше коси, збираючи з гребеня вирвані волосинки й скручуючи їх у жгутики. Потім прийшов лікар і Оксана, держача синій кухоль, стала лити йому воду на руки. І знов якісь запорожці, поляки в венгерках, з шнурами поперек грудей, номерний Афанасій.

Почуваючи ніжність і вдячність до Афанасія, він, нарешті, заснув.

ІХ.

Коли Халепа прокинувся й одягся, було вже пізно. Олена Андріївна поїхала в клініку, не попрощавшись, але передавши йому через батька сердешне вітання.

Справді, мабуть, сердешне було це вітання, бо старий надзвичайно пестиво, майже ніжно переказав його. Халепі аж ніяково стало, коли уважність старенького дійшла до того, що він ладен був лишитися з ним цілий день і не йти навіть у Жандармське Управління «надокучать» про сина. Здавалось, він хотів загладити цим свою вчорашню різкість з Халепою.

Днина була соняшна, але нерівна, а якась неспокоїна, вередлива: то сяє й горить нестримною радістю, хвилюючи обіцяннями, то раптом гидливо, нудно, хмарно понуриться.

Але на Халепу це не діяло,—він прокинувся з незрозумілою радістю, що холодно замирала в грудях, і ніщо вже не могло вигнати її звідти. Коли після чаю старий десь пішов, Халепа покликав Афанасія, дав йому грошей за записку й попрохав «яко мога, яко мога швидше» виконати його доручення. Сам же ліг на канапі і, дивлячись у жовту від одбитого соняшного світла стелю, почав гарячково хвилюючись думати.

Через годину Афанасій приніс йому пачку книжок, ноти й невеличкий горшечок з гіяцинтами. Халепа похапцем розмотав пачку й почав переглядати книжки. Тут був томик віршів Шевченка, дві назви з історії України, одна дуже стара якась, по українській літературі і, нарешті, три книжки по гіпнотизму й окультичним наукам. Це все, що було найновішого в книгарні.

Після того Халепа, не вважаючи на біль у рані, перейшов до піяніна й нашвидку продивився деякі ноти, награвши одною рукою. На жаль, того, що вчора грала Олена Андріївна, не було. Далі сховав ноти й книжки в шухляду столу, лишивши собі тільки Шевченка та книжку по гіпнотизму.

Протилежний бік улиці п'яно, ярко горів од сонця. В одчинену кватирку залітав м'який, теж п'яний вітер. На даху сусіднього будинку сиділа ворона; вона була подібна до дами в чорній ротонді, в чорному очіп-

кові й з сірим хутром на шиї. Ворона нахабно подивлялась круг себе, повертаючи на всі боки чорно-сірий дзьоб, і щось комусь кричала.

Господи! І подумати ж тільки, що — здригнись його рука у другий бік, і куля розтрощила б йому череп! І не було б ні цього сонця, ні вітру, ні ворони, ні п'яної радості в грудях.

Він ліг на канапу і, поклавши на груди томик Шевченка, посміхаючись довгою, злегка непорозумілою усмішкою, став думати. Часом вітер із квартирки добігав до нього, обвіваючи лице вогкою, соковитою свіжістю. І тоді він весь замирав, як від пестоців коханої жінки, все ж таки почувавши непорозуміння й страх, щоб якоюсь необережною думкою, спогадом, образом не злякати цей стан, що невідомо через що, яким чином найшов на нього.

Потім почав читати. Спочатку читання не йшло влад: якось чудно були надруковані слова, зовсім не так, як він пам'ятав їх з дитинства. Нарешті, він зрозумів, що правопис чимсь відрізняється від руського, що деякі літери, очевидно, треба було вимовляти не так, як вони вимовляються по-руськи. Справа посунулась, а через якийсь час він уже не помічав ні літер, ні слів, ні часу, ні обширу. Він часто, не помічаючи болю, крутив, як раніше, шиєю, немов визволяючи її від чогось; гарячково мацав рукою по стільці, не одриваючи очей від книжки, шукаючи цигарок; нетерпляче закурював і хапався знов за книжку.

Коли старий Сосненко прийшов на обід, Халепа лежав з задумливим, стомленим виглядом і на питання відповідав якось чудно, не то запинаючись, не то лякаючись чогось.

Андрій Степанович уже каявся, що дав слово Олені не чіпати Халепу найменше три дні й не заводити з ним розмов на національні теми. За це слово вона розказала йому про свою балачку з поетом і про де-

які свої спостереження. Андрій Степанович тоді аж схвилювався від радощів і зопалу пообіцяв, але сьогодні вже бачив, що нерозумно було давати слово при таких обставинах: хто зна, від чого у хлопця був такий настрій. Може цей настрій за ці три дні випариться й тоді все пропало. Саме б тепер його гарненько потрусити, розпалити, не дати погаснути іскрі, що з'явилась. Ех, шкода, шкода!

Але—слово дав, треба тримати. І Андрій Степанович, як учений кіт коло сала, солоденько походжав біля Халепа, не сміючи зачепити його. Він тільки старався бути з ним якомога привітнішим, уважнішим. Не знаючи про що балакати, не маючи інших тем, крім одної, забороненої, він по кілька разів заговорював про погоду, при чому починав лаяти місцеву «кацапську» весну, порівнюючи її з українською. І зараз же сердито спиняв себе.

Халепа трохи дивувався з старого, але ні про що не питав. Він боявся, що Сосненко зачне балачку на вчорашню тему й постановив будь-що-будь одмовчуватись. Але дивна річ: старий говорив про погоду, жандармів, про сина й ні разу не вернувся до вчорашнього. Тим краще.

По обіді старий знов пішов, а Халепа читав. Читав, лежав з застиглим виглядом, непорушно дивлячись перед себе, знов читав то одну, то другу книжку, хапаючись і мало не давлячись ними. Часом підходив до піяніна й тихенько грав, одвернувши вправо голову і, як птиця, одним оком дивлячись у куплені сьогодні ноти.

Другого дня було теж саме, навіть погода та сама, що й учора. Старий перемагав себе, а Халепа мовчав. Єдина тема, на яку вони з живістю балакали, це коротенька звістка від Олени Андріївни, що операція минула щасливо й що днів за п'ять вона буде вже з ними.

І от, нарешті, на четвертий день Андрій Степанович міг уже дозволити собі поговорити за всі три дні. Але лишенько: Халепа мовчав. «Хлопець» не змагався, не згоджувався, а просто мовчав, не виявляючи ніякого інтересу до зачеплених питань. Старий ставив їх уже без усякої церемонії, навмисне давав виразні характеристики людям, що ставляться байдуже до свого рідного, нарешті просто й одверто питав, що гадає собі з цього приводу він, Халепа. Але Халепа на все або незрозуміло мовчки посміхався скривленою від запухлої половини лица посмішкою, морщив горбатий ніс, або бубонів щось непевне й ухильчive.

Ніщо не діяло на хлопця, так що рішуче невідомо було, що б йому можна було ще сказати, щоб хоч зачепить його. Мовчить, дурновато посміхається, про щось думає. Підійде до кватирки й глибоко дихає, задерши дурну голову до неба.

Старий кілька разів одходив з самим лютим виглядом, але прийшовши знов, не помічав у Халепи ніякої зміни. Що він отетерів, задубів цей парубок? Чи не стривожив часом мозку кулею? Лікар завіряв, що ніяких порушень мозкової кори не було, а звідки він це так уже напевне може знати?

Андрій Степанович затурбувався, побалакав з лікарем, той оглядів дуже ретельно рану й нічого підозрілого не знайшов. Навпаки, вона заживала чудесно, опух зменшувався, почав свербіти, стало навіть виходити на світ божий праве око.

Ні, і не в рані була заковика! Тоді старий постановив ждати виходу Олени з клініки й ще раз докладно розпитати її, що саме вона помітила, при яких обставинах. Може, якраз треба викликати ці обставини.

А Халепа, тільки старий виходив, починав лазити з книжкою в руці по хаті, шльопаючи пантофлями, й щасливо, хитро посміхався. Йому дозволено було хо-

дити, навіть рекомендувалось, але дуже обережно й небагато.

Раз під такий час Афанасій подав йому листа, Почерк був незнайомий, штемпель місцевий. Халепа розірвав конверта, витяг папір і розгорнув його. Зразу кинулось в очі щось дуже відоме в дрібно нанизаних рядках, але він так мало гадав, що лист може бути від Ліди, так раз на все постановив, що з нею вже кінець, що, поки не почав читати, не пізнав її руки.

Вона писала:

«Як твоє здоров'я, Адю? («Адею» вона звала його в ніжні хвилини). Прости, що я нагадую про себе, але ти заборонив прислузі приймати твоїх друзів і навіть говорити з ними про тебе. Я розумію твій настрій, а розуміти, значить—прощати. Але коли ти нами не цікавишся, то це ще не обов'язує нас забути тебе. Ти, звичайно, дивуєшся з моєї «сміливости», з якою я пишу тобі після того, що сталося, і після твого листа. Я сама з себе дивуюсь, але нахожу пояснення й вибачення собі лише в тому, що... люблю тебе.

«Так, тільки в цьому й більш ні в чому. Сподіваюсь, що випадок з Костяшкіним ти не назвеш нічим іншим, як... А втім, наша душа така загадкова річ, що часто ми сами себе не можемо знати. Ти, між іншим, занадто просто пояснив його присутність у мене. І просто, й негарно. Але я тебе розумію.

«Крім того: я не обманювала тебе. Костяшкін був у мене вперше. І востаннє. Я вся пам'ятаю й хочу тільки тебе. Чуєш? Я пам'ятаю й хочу тільки тебе!

(Це зовсім подібне до внушіння на віддалі,—з по-смішкою подумав Халепа,—навіть повторення одної фрази, як при гіпнотичних сеансах).

«І знаю, що ти пам'ятаєш і хочеш тільки мене. І не може інакше бути. І буде так, як ми хочемо. Чекаю на твою відповідь.

Ліда .

Халепа з посміхом кинув листа на стіл, узяв знову книжку й хотів читати. Але тут тільки помітив, що схвильований від листа. Чи від самого листа, від змісту його, чи від того, що він був од Ліди! Але був схвильований і це саме було вже погано.

«Ага!— стріпнувся він.— Тепер ми випробуємо!»

Він хапливо знайшов потрібну книжку, а в ній бажане місце й почав швидко читати. Потім так само хапливо сховав книжку в стіл і з виразом людини, що про себе повторює якесь правило, пішов до канапи. Умостившись якомога спокійніше, він витяг наперед руки, з'єднавши їх на кінцях, і став неодривно дивитись на блискучий ніготь середнього пальця лівої руки.

Спочатку схвильований стан заважав скупчитись: то мизинець одставав, то він зовсім забував про ніготь і думав про лист і про те, що він повинен значити, чого хочеться Ліді. Але далі увага немов би сама собою почала все більш та більш зупинятись на блискучій вузенькій смужці нігтя. Хутко над нігтем з'явилось легеньке сяйво, як над головами святих на іконах. Сяйво то зникало, коли здригувався палець, то знов з'являлось, але півзаплющеним очам уже не треба було робити зусилля, щоб тримати погляд на смужці. Потім руки почали стомлюватись, немов би на них повісили якусь важку матерію, що тягла їх донизу. Але що дужче вони стомлювались, то спокійніше й спокійніше ставав Халепа. Він з дивуванням та іскрами захвату почував, як увесь, немов пірнувши в теплу ванну, губить бажання рухатись, хвилюватись і думати про щось, крім ваги на руках і розхлюпаного сяйва над нігтем.

Нарешті, руки сами собою помалу опустилися, Халепа розплющив очі й згадав про лист. Але ніякого хвилювання вже не почував, тільки приємну втому по всьому тілі від напруження волі.

Чуючи піднесення й радість від першої вдачної проби, але боячись, що вплив листа все таки вернеться, він похапцем словав листа в стіл і взявся за книжку.

Впродовж усього дня і ввечорі він не раз згадував листа, але не зміст його, а як об'єкт, на якому він мав першу перемогу.

Х.

Нарешті, Олена Андріївна вийшла з клініки, Халепа вранці того дня з великим зусиллям, але ретельно поголився, акуратно зробив перев'язку й навіть прибрався.

Олена Андріївна трошки змарніла, схудле обличчя стало немов довшим, а очі пукатішими. Вся вона притихла, посміхалась обережно, м'яко, але якось по-чужому, ніби занята чимсь іншим, поважним і великим. Андрій Степанович, що сам їздив за нею в клініку, був з нею привітний, хоча з звичайним своїм роблено-суворим виразом.

Могло видатись, що він уже помирився з її надіями, але, розуміється, цього зовсім не було. Навпаки, ще поподорозі в клініку він постановив серйозно й на цей раз цілком категорично попередити її, що краще їй не мати дітей з тою людиною, яка не підходить їй за чоловіка й від якої вона мусітиме піти. Так він постановив, твердо й непохитно.

Але коли побачив «Олесю», схудлу, ослаблу, безпомічну, яка незвично-кратко посміхалась до нього, щось у ньому здригнулось і він забув про свою постанову.

У той же день приятель, що мав «руку» в Охранці, спішно викликав Андрія Степановича, й старий, поїхавши годині о третій, повернувся пізно ввечорі, коли й Олена Андріївна й Халепа лягли вже спати.

А другого дня було випущено Петра й усе інше одсунулось набік і в старого, і в дочки. Про Халепу так само цілком забули. Він тільки чув, як вони часто

грюкали своїми дверима, як кликали Афанасія, як не-голосно балакали з кимсь, що відповідав їм приємним, крихким басом. З цим басом якось не вкладалась разом уява про сухотника й Халепа мимоволі прислухався, чи не почує якогось більш підходящого голосу.

Разів зо два приходила до нього в кімнату Олена Андріївна. У неї були червоні, припухлі повіки очей і дуже серйозний, неуважний вираз лица. З Халепою вона ні про що не балакала, брала те, за чим приходила й ішла собі. Бас часто подовгу кашляв і тоді якось дуже тихо ставало в хаті Сосненків.

Вночі також було неспокійно у них. Хтось чужий приходив, кудись ходила Олена Андріївна, бас усе кашляв. Часом же й сміявся. Тоді теж тихо було там і ніхто не підтримував крихкого сміху.

Так минуло кілька днів. Нарешті, всім стало ясно, що Петро цими днями помре й що цього вже не можна сховати ні від себе, ні від Петра, хоч і намагались з усієї сили це робити.

Тоді згадали й про Халепу. Його покликали й познайомили з Петром. Халепа здивувався: хворий зовсім не робив вражіння помираючого: він увесь час іронічно й добродушно посміхався, сміхотливо поглядаючи пукатими, як у сестри, очима то на Андрія Степановича, то на Олену Андріївну. Вигляд він мав, правда, дуже виснажений, алеж не до такої міри, щоб можна було сказати, що ця людина мусить у цих днях померти. Час від часу він задавав батькові або сестрі різні питання, переважно про родичів і знайомих. На Халепу він зиркав привітно, але теж іронічно,—йому, мабуть, розказали, як поет замірявся стратити собі життя, і здавалось—він підсміювався з невдачі Халепи в тому, що незабаром удасться йому.

Халепі він одразу вподобався. Подобались його пукаті, розумні, сміхотливо приплющені очі, його звислі донизу, як у батька, вуса, клаптики бороди на щеле-

пах і підборіддю, довгастому й закругленому на кінці. Нічого «велетенського» не було тепер, та мабуть і раніше.

Вони всі балакали по-українському. Петро, забуваючи, що вже казав це, завважав: «А приємно все ж таки, що язик тобі в роті бовтається по-своєму: від одного цього чоловік повинен видужати». І при цій мові привітно й з ніжною посмішкою подивлявся на батька, потім на сестру й на Халепу. Всі, не виключаючи й старого, посміхались до нього.

Коли ж він починав кашляти, стаючи увесь чорночервоним від напруження й спльовуючи в плювачку, що стояла біля нього на ліжку, батько або сестра зачинали спокійно й байдуже розмову про щось стороннє. Частіш усього про від'їзд додому. Вони мали виїхати якомога швидше на Україну. Петербурзька весна дуже шкідлива для Петрового здоров'я. Аби тільки прийшли гроші, так вони зараз же їдуть.

Петро не сперечався й добродушно згоджувався, що дома, дійсно, він моментально видужає. Борщ, вареники, акації, знамените сонце, степовий дух, козацькі могили. Ого, який туберкульоз може з цим боротися! Загине в двадцять чотири години!

Вони пробули ще три дні. Халепа весь час сидів у Сосненків. Він балакав мало, більше слухав і подивлявся на Петра. Петро теж поглядав на нього, але звертався до нього не часто. Ніяких розмов ні про тюрму, ні на принципіальні теми ніхто не зачинав. Навіть старий немов забув про те, що все життя цікавило його. Почувалося у всіх напруження, страх як-небудь викрити себе й через те й тон балачок, і теми були легкі, беззмістовні, вони мали показати, що нічого особливого нема. І цим показували, що є.

І тільки один раз Петро таки не витримав. Старого не було дома,— він особливо стежив за тим, щоб не було ніяких непідходящих розмов.

Налягали сутінки. Хворий попрохав не засвічувати: це нагадувало йому давні, студентські часи. Халепа й Олена Андріївна сиділи близько біля ліжка так, що Петрові було видно їх обох. Олена оповідала про те, як росте їхнє місто й як міліє Дніпро. Лисіє старий Дніпро, а навкруги по березі, як химерні гриби, ростуть димарі фабрик та заводів.

Петро довго слухав, мовчав і раптом перебив сестру:

— Одного мені жаль,—з незвичайною серйозністю й щирим, одвертим сумом і хвилюванням сказав він — Це... однієї своєї мрії. Хоч би п'ять літ ще пожити!

— Двадцять п'ять ще проживеш!—ненатурально весело й переконано відповіла Олена.

Петро ніби не чув,—на цей раз він уже, видно, не хотів приставлятися.

— Ех, тільки б п'ять літ!—раптом з несподіваною жагою шарпнувся він увесь і майже сів на ліжку.— Ні, буду жити!—зараз же переконано й уперто, подібно до батька, стріпнув він головою.—Житиму! Не може бути, щоб тепер помер. Безглуздя й паскудство! Саме тепер... Не хочу! Не в смерті річ. Чорт з нею, дурниця. А річ у тім, що... Ех, Олесю, кохав я одну штучку, цілий рік її обмірковував у камері, думав, вистарчить сил спробувати. І от...

У грудях йому за кожним подихом хлюпало, шипіло й чвакало, як у дирявому черевикові, в який набралось води. Він закашлявся й сплюнув, піднісши плювачку до рота. Халепа й Олена Андріївна мовчали. Петро оддихався й хрипко почав далі:

— Наплювать, без легенів житиму. Не може ж бути, щоб... тепер помер! Хочу жити й житиму. Хочу! Не здаюсь. І побачимо. Поки сам не скажу «годі», доти не здамся. Що ж я дурно цілий рік ходив з кутка в куток і обдумував? Чорта з два! І побачиш: буду жити! Можеш скликати цілий консиліум професорів. Вони

скажуть: строк життя—тиждень. А я скажу: п'ять літ. І всі п'ять проживу. Ти гадаєш, це неможливо?

— Ти й без консилиуму...—почала було Олена Андріївна, але Петро нетерпляче й сердито, знов побатьківськи перервав її.

— А ти цей тон покинь! «Без консилиуму». Сам усе знаю. Чудні люди, їй-богу, приставляють дурня й хочуть, щоб вірив їм. Не хочеться вам псувати настрої і теж приставляю дурня. А коли серйозно, то от тобі слово моє: без легенів житиму! Зрозуміла? Зрозуміла, кажу? Ти чула про такі випадки, коли глибоко-віруючі люди, думаючи про страждання Христа, діставали рани на руки й на ноги, справжні рани, як від цвяхів? Чула?

— Н... ні. Чула...—нерішуче сказала Олена, почувавши легкий страх від неприродно блискучих в півтмї очей Петра, від його хрипу, перехиленого до неї худорлявого тіла з неприємним запахом, що повіяв на неї.

— Ні? А ти поцікався цим. Тільки не питай у професорів. Вони тобі скажуть, що це річ надприродна. Так от так само вони скажуть, що без легенів протиприродно жити. А я житиму!

Халепу зсередини штовхнуло й він чуйно весь замер від слів Петра.

— Зрозуміла? Житиму через те, що хочу! Через те, що вірю! І плювать мені на всі легені. Зроблю своє, а тоді прошу. А раніше—ні. От побачите!

Він гордо одхилився на подушку, одначе зараз же дуже й надовго закашлявся. Але одплювавшись, з посміхом, уперто й з викликом сказав, немов звертаючись до легенів:

— Прошу, прошу. Можете кашляти, скільки хочете. Це мене не обходить.

Олені Андріївні нестерпно тяжко було чути цей тон. Щоб змінити розмову, вона обережно, запобігливо спитала:

— А яка ж мрія, Петрусю? Можна знати?

— Яка?—перепитав він і замовк.—Бачиш; я постановив, що не буду нікому казати, поки не почну її здійснювати. І коли тепер почну розказувати, то може здатися, що я поспішаю розказати через те, що не певний, чи житиму, чи ні, чи доживу до здійснення. Розумієш? Але...

— В такому разі...

— Ні, чекай. Але це не вірно. Розумієш, не вірно. Те, що я буду розказувати, уже в здійснення, розказування теж входить у сферу здійснювання. Почекай. Ти не думай, що я сам з собою лукавлю. Я тільки вважаю, що неправильно тоді постановив. Та й годі. І через те можу розказати. Можу!

— Розкажи...—стиха сказала Олена.

— Добре. Моя, значить, мрія?

Він замовк і, видно, вступив у нову стадію хвилювання: поставити прилюдно те, що належало тільки йому одному, що видавалось йому непомильним, прекрасним і що раптом на людях може перевернутись на щось інше. Не тільки для них, слухачів, а для нього самого. Для нього самого, от у чому страх!

— Моя мрія?—хрипко повторив він і посміхнувся, в підняттю гладячи себе рукою по грудях.—Добре. Ви чули, звичайно, про систему Тайлора,—півпитаючи промовив він.

Але ні Олена Андріївна, ні Халепа не могли пригадати, що це за система.

— Та невже не чули?—здивувався Петро.—І ви не чули?—звернувся він уже просто до Халепи.

— Ні, не чув,—бовкнув той.

— Чудно. А в тім, добре. Тайлор—це один американський інженер. Він вигадав систему експлоатації робочої людської сили. Не чули? Ну, добре. Система ця полягає в тому, щоб зробити з людини машину. Розумієте: машину. Ні-ні, не думайте, що це слово

обурення. Нічого подібного. Тайлор сам, ні трішки не криючись, одверто заявля, що робітник повинен стати машиною, автоматом без волі й свідомости. В цьому й уся штука. Суто американська. Робітник, бачите, за старої системи, роблячи якусь роботу, гаїть час на роздумування, вибір тої чи іншої акції. А час—то гроші. Що ж треба, щоб з'економити цей час-гроші? Треба, щоб робітник працював, не міркуючи ні про що. Але що треба все ж таки міркувати в роботі, то ця функція передається одному тільки робітникові, звичайно старшому, так званому ментранпажеві, майстру, по-нашому, чи що. От цей ментранпаж стоїть і командує, як унтер над салдатами, над робітниками: направо, наліво, нахились, візьми, повернись, поклади і т. д., і т. д. Розумієте? Розумієте? Чистий без усякої домішки механізм! І величезна економія часу. Крім того, робота провадиться тоді в певному темпі, в ритмі, чи що. А це теж багато важить. Оце система Тайлора. Вся ідея в тому, щоб людський мозок, який керує рухами робітника, перевернути в апарат, що підлягає чужій волі, котра заправляє ним. У такі своєрідні машинки, знаєте, які пасами з'єднані з центральним апаратом—ментранпажем. Іншими словами, це цілковите знищення людини в робітникові. Цілковите! Себто, саме те, що є в людині найбільш людського: воля, ініціатива, творчість, свідомість. Розумієте? Це—найвищий вираз капіталізму, довершення його. Моя ж ідея...

Тут він од хвилювання, що здригнулося в ньому, немов би задушився на хвилину й зараз же закашлявся. Як навмисне, випадок кашлю був на цей раз страшенно довгий. Петро увесь підскакував і здавалось, от-от обірве в себе усе в грудях і тоді відразу впаде без руху. Але це, видно, тільки дратувало його, бо він злісно після кожного нового приступу кашлю лупив себе кулаками по грудях, ніби бажаючи ударити

когось живого, що сидів у легенях і заваджав йому говорити.

Нарешті, припадок стих. Тяжко, хрипко, з присвистом дихаючи, Петро зараз же почав знов:

— Моя ж ідея така, протилежна. Тайлор зневолює, машинізує працю, а моя ідея: визволення праці, «отворчення» її! Себто, не тільки дати робітникові спрмогу бути людиною, а творцем! Розумієте?

Петро сперся обома руками в подушку за спиною й випростався. Було вже зовсім темно, тільки на стелі, як і в Халепиній кімнаті, лежала прямокутна смуга електричного світла. Це світло моторошно-холодно відбивалося в напружених, пукатих очах хворого.

— Яким же способом?—тихо спитала Олена: вона бачила, що брат чекав цього питання.

— Яким способом?—відразу здіймаючи руки з подушки й сідаючи зручніше, перепитав Петро.—А от яким способом. Я експериментальним шляхом доведу, що творча праця стоїть без порівняння вище за працю машинізовану. І не тільки в смислі корисности для всеї людськості такої праці, ні. На це Тайлорам наплювать, що їм до людськості. Людськість—це вони, купка, а всі останні—машини. Ні, я доведу, що навіть продукційність праці сама по собі у творчій колективній праці вища, ніж у машинізованій. От що я доведу. І доведу! Не я доведу, на мене наплювать, а ця ідея, яку я взявся боронити, доведе!

— Прости, Петре, я трохи не розумію, — проговорила Олена Андріївна, — що значить «творча праця»?

Вона почувала, не думала, навіть не чула, а невідразно почувала, що це питання повинно дати йому втіху.

Так, справді, й вийшло: Петро на момент помовчав і тихше, пройнято, з якоюсь незрозумілою Олені любов'ю почав:

— Творча праця. Хм! Так, це річ не зовсім звичайна. Звичайно думають, що творцями можуть бути

тільки одиниці, вибранці. Та й справді: що таке тепер праця для величезної більшості людей? Прокляття. Хто працює охоче, з любов'ю до своєї роботи й взагалі до праці? Нечисленні, щасливі одиниці, якісь собі там митці, поети, винаходці або ж такі люди, що влучно попали на свою путь, що знайшли працю до своєї вдачі, та й то, щоб її було не багато, щоб не була примусовою, не з необхідности. А маси? Раби, власне кажучи. І от у цьому прокляття всеї людськості, так-так, от у цьому зневоленню, порабованню праці, діяльності. Життя—це діяльність. Нема діяльності, руху—нема життя. Рація, правда? Але коли ця діяльність не відповідає вдачі людини, коли вона виснажує її, коли одного роду рух убиває другий, то що з цього може вийти? Яке це буде життя? Мерзота й прокляття. От через що дехто гадає, що праця взагалі—мерзота й прокляття. Ні, вибачайте, тут помилка. Яка праця, от як треба ставити питання. Машинізована—так, прокляття й паскудство. Творча—саме життя. Та не тільки, кажу машинізована, а й звичайна праця тепер чисте прокляття й корінь усякого лиха людськості. Поки не буде визволено праці, діяльності, поки людина не буде з любов'ю, з охотою, з власної волі, ради власного інтересу й приємности працювати, доти будуть і злочинства, й піяцтво, й розпутство, й насильство, й обман, і всі-всі паскудства сучасного ладу. Моралісти й проповідники тисячі літ намагаються проповідями, прокльонами, погрозами, карами, обіцянками й тому подібними штуками примусити людину бути чеснотною, себто: не розпутничати, не красти, не вбивати, не брехати й так далі. Але вони, ці проповідники, подібні до моїх лікарів, які дають мені ліки проти наслідків, а не проти основної причини. Хай винищать причину, туберкульозні бацили в мені, тоді не буде ні поту, не безсоння, ні кашлю. Але вони цього не можуть. От так само проповідники нічого

не можуть. От так само проповідники нічого не можуть зробити з наслідками, доки у людськості є туберкульоз: зневолення праці. Та ви ж подивіться, от умисне візьміть і уважно подивіться круг себе, вдумайтесь у те, що побачите: я певен, та що там певен, тут ніяких сумнівів не може бути,—я знаю, що ви ні одної людини не знайдете щасливої. Ні одної! Візьміть любого чоловіка й спитайте: чи хотів би ти мати можливість покинути ту працю, яку маєш, і робити те, що тобі до вподоби, що до душі тобі? Я певен, що на десять тисяч знайшовся б, може, один, який задумався б, а дев'ять тисяч девятсот дев'ятдесят дев'ять, не вагаючись, сказали б: «з радістю!» Та подивіться ви на людей на вулиці, ну, візьміть кого-хоч: от вам звозчик, чиновник, служаший у коңторі, поліцай, прикажчик, кондуктор, крамар, журналіст, адвокат, лікар. Я вже не кажу про фабричних робітників. Але візьміть навіть поліцаю. Що, здавалось би, тяжкого в його праці? Стій собі та покрикуй на звозчиків та дворників. Ану, спитайте його: чи з любов'ю він робить це, чи не хотілось би йому змінити цю діяльність на щось інше, на те, що йому більш до душі? Ого! Та ви зрозумійте, вдумайтесь тільки в цю страшну картину; всі люди роблять не те, що хочуть, роблять із примусу, зі злістю, з жагучою мрією якось визволитись із цієї каторги. Та як же не бути піяцтву, злочинствам, жорстокостям? Як, я вас питаю? Ні, ви зрозумійте: немає веселих людей, вся людськість, всі ці істоти, що населяють земну кулю від північного бігуна до південного, всі вони вічно роздратовані, хронічно, невилічимо незадоволені, всім нудно, тяжко жити, не виключаючи й багатих, і «сильних», бо й багаті теж люди, бо й вони повинні бути діяльними, а дія їхня в гармонії з ними. А хіба вони це мають?

Було чудно, що Петро так довго не кашляв. Здавалося, що, справді, сила його хотіння спиняла кашель,

Навіть хрипкість голосу зникла й бас його гуркотів чисто, соковито. Він весь час робив легкий рух правою рукою, неначе штовхаючи кулаком у груди Олену.

Халепа, дуже закусивши нижню губу й повернувши голову до Петра, лівим оком дивився на нього з-під лоба й уважно слухав. Він уявив собі цих поліцаїв, дворників, прикажчиків, чиновників, цілий день прикутих до своєї роботи й живущих так усе життя, й йому від цієї уяви, справді, стало не то моторошно, не то тоскно. А втім, чудне почування моторошности весь час тримало його в підняттю.

— Говорять ще про людей «вільних професій», — казав далі Петро, — вони, мовляв, вільні. Неправда. Навіть літератори є такі ж самі невільники своєї праці, навіть вони стають рабами, бо мусять робити свою роботу.

Халепа несподівано крекнув і завозився на стільці.

— Що? Ви не згоджуєтесь? — зараз же повернувся до нього Петро.

— Ні-ні! — поспішно сказав Халепа — Навпаки. Мене тільки вразило... Нічого, кажіть далі.

— Ага, згоджуєтесь? Ви сами літератор, поет, митець, людина «вільної професії», ви згоджуєтесь? Добре. А дозвольте в такому разі спитати вас: чи ви думали колинебудь про це? Думали?

Халепа мовчав. Потім, бачачи, що Петро чекає відповіді, бовкнув:

— Кажіть далі.

— Ні, от ви, поет, творець...

— Так, думав! — перебив його Халепа.

— Ага, думали. Чудесно. Ну, й що ж?

— Нічого.

— Нічого? Погано. Таке, мовляв, життя? Неминучість? Предсуд? Фатум? Неухильні закони? Бог і Дьявол? Так? Ех, поети! От на кого мене найбільший жаль бере: на поетів, на творців, на митців. Слухайте,

та ви ж люди чулі, талановиті, поставлені в добрі умови, як ви не почуваете, не бачите, не чуєте цього кричащого, основного протиріччя нашого життя? Дивуєте ви мене, страшенно дивуєте! Ви теж, як мої лікарі... та навіть не як лікарі, а як профани, не бачите причини, а тільки наслідки. Ви чуєте мій кашель і журитесь, сумуєте, виспівуєте мою блідість. Ви берете мої плювки й з огидою розглядаєте їх, а потім описуєте своїм читачам: от, мовляв, яка гидота, який жах, дивітеся, читачі! Дивні люди! Їй-богу, дивні. Описують не головне, а те, що кидається в очі. Візьме якогось мужичка й розмальовує його плювки, кашель, блідість. Другий теж саме виробляє з чиновником, купцем, інтелігентом і зо всякою іншою «середою». І всі ахкають, жахаються, носяться з цим, як дурень із писаною торбою, а найголовнішого не бачать. От що чудніш за все! Не розумію я вас, даю слово, не розумію. Та вам же саме й повинно бути видніше за всіх, що не на плювки треба накинутись, а на корінь, на причину. Кому ж, як не вам, бути борцями за визволення праці, проповідниками творчості? Ви ж так виспівуєте життя, так бажаєте справжнього життя. І такі сліпі, так не бачите, в чому зло. Дивуєте ви мене, даю слово, дивуєте!

Він високо підняв плечі й з щирим непорозумінням покрутив головою.

— Ну, добре,—раптом перебила Олена Андріївна, що почала турбуватись за занадто довгу розмову й хотіла швидше кінчити її,—а як же на твою думку можна все це... інакше зробити?

— Як?—сердито підхопив Петро.—Насамперед роз'яснити всім і кожному, що для того, щоб життя стало життям, а не рабством, чорт би їх побрав, треба визволити працю! Треба, щоб чоловік любив свою роботу. Треба, щоб люди повірили в те, що можна любити працю-життя й що в цій любові до праці-

життя й є щастя. Розумієш? Це найголовніше. Але це важко. Треба не тільки словами, а живим прикладом, треба показати на прикладі... І от моя мрія... Себто тепер моя мрія найти людину, яка б узялась за цей експеримент. Яка все життя поклала б на це, бо цей експеримент можна зробити тільки на протязі кількох десятків літ. Усі сили, весь час, усю увагу, все-все щоб віддала на цю справу! І думаю,—чи то пак, вірю, знаю,—що найду. Конче найду таку людину. Не умру, поки не найду!

— Так, але як ти... практично здійсниш? — знов підштовхнула Олена.

— І це обдумано! Я організую... чи то пак, не я, а ця людина, ну, та все, одно, не важно, допустимо для зручності, що я. Я, значить, організую таке підприємство, яке показало б, що вільна праця, особиста ініціатива, воля, свідомість і любов до своєї роботи далеко продуктивніші за працю залежну й машинізовану. І покажу, неодмінно покажу! Це ж так ясно: ось тобі одна фабрика, де робітники виконують роботу з примусу, не цікавлячись нею, ненавидячи її, не турбуючись про результати. І ось друга, де кожний бере участь, як заінтересований член підприємства, а через те вкладає в роботу волю, свідомість, старання. А що, крім того, в моєму підприємстві не буде одноманітності й надмірної довготи роботи, а надто роди роботи вибиратимуться самими робітниками, то ви побачите, що з цього вийде! Це — грандіозніший план, Олесю! — раптом, в якомусь екстазі потряс він стисненою в кулак і витягнутою до Олени рукою,—це... це дух захоплює. Ти уяви собі: ми утворюємо цілий город наших фабрик, заводів, майстерень. Будуть різні галузі праці. Робочий день кожної галузі—чотири години. Кожний може працювати в двох галузях, щоб міняти рід праці. Робочий день—вісім годин. Ми матимемо своїх інженерів, учених, дослідувачів. Приймаються

тільки ті люди, які згоджуються з нашими цілями: себто всі прибутки частиною йдуть на поширення підприємства, частиною на поліпшення життя кожного учасника. І основний принцип: заробіток не менше, ніж в інших, приватних підприємствах. Але це не комуна, ні, це пробна фабрика, майстерня, це наочне представлення могутності творчої праці. Розумієш? Спочатку, звичайно, ми почнемо з маленького. Ми добудемо грошей і з'організуємо одну-дві фабрики або майстерні. Я гадаю спочатку використати здатність нашого народу до художніх робіт. Тепер це ведеться кустарним способом, робітники служать у хазяїв наймитами. А ми виберемо тих, котрі люблять це діло й вони для себе будуть вести його. Або, наприклад, шовківництво. Ех, та мало хіба!.. Тут же при фабриках паралельно, чи, як там, можна влаштувати наші курси. Господи!.. Ну, добре. Грошей де взяти? Я думав про це. Можна повернути до цього якогось багатія — мільйонера, який уже уконтетувався й бавиться благодійністю. Є такі. Розмалювати перед ним картину, показати, що вийде з того й якій великій справі він послужить, підмазати його славою, яку, без сумніву, матиме, — а багатії люблять це. Потім хтось із наших однодумців може принести себе в жертву й женитись на якійсь мільйонерці. Коли цього нічого не буде, — нічого, почнемо зовсім з маленького. Зберемо пайщиків, будемо збирати серед робітників і громадянства жертви на організацію підприємства визволення праці. Не будуть жертвувати? Будуть, усі будуть! Ми випустимо програму. Не дозволять? Дозволять! Тут же нічого «насильствено-угрожаючого» й так далі нема. В крайньому разі на приватних осіб зробимо всі там документи...

— А ці приватні особи обікрадуть! — несподівано вставила Олена.

Петро так і стрипнувся.

— Ніколи! Ти обікрала б? Обікрала б?

— Та я й не думаю вступати.

— Ні, а коли б вступила? Обікрала б?

— Не думаю, але...

— Ага, ти не обікрала б. А чому ж інші гірші за тебе!

— Чекай, я ж не договорила! — гаряче скрикнула Олена, але почувши, що Халепа обережно потяг її за рукав, схаменулась і замовкла.

— Ні, ти назад не лізь! — весело й піднято закричав Петро. — Що сказано, то сказано. Та й це не страшно, можна це влаштувати. Та й люди ж які будуть? Для цього ж підуть. Потім контроль. Звичайно, шахрай може влізти, або провокатор. Але це все подробиці, дрібниці. Головне — сама ідея. Потім, усе це росте, розвивається, поширюється. Крім того, ми всі будемо здорові, певні в собі, ми органічно будемо радісні: й через те, що в гармонії з собою, й через те, що знаємо, яке велике, величезне діло робимо. Хіба це не завдання? Га? Хіба це не прекрасніше завдання для всякого, хто шукає виходу з безладдя й безпуття нашого існування? Га? А поетам хіба це не найвдячніша тема? Ви, поете! Що скажете? Га? Варто кликати і в сурми сурмити? Га?

Він дійшов до апогею свого захвату й екстазу. Голос його почав зриватися; після кожного «Га?» з уст вилітав коротенький, піднятий смішок, який, мабуть, виривався з грудей позавільно. І голова весь час поверталася то вправо до Халепа, то вліво до Олени.

І вмить, тільки хотів ще з більшим пилом казати далі, як весь захитався й задрігався від нового припадку кашлю. На цей раз припадок був остільки дужий, що Петро почав задихатись, замовкнувши, як змовкають маленькі діти, що зайдуться від плачу, й тільки конвульсійно трусився й качався всім тілом.

Олена перелякалась і, схопившись, засвітила світло. Кинувшись до шафи, вона витягла звідти балон з киснем,

подібний до великої сірої сигари, й тремтячими руками стала пхати в рот хворому наконечник трубки.

Але Петро вже справився з випадком. Одвернувши голову в бік балону, він прижмурився від світла й незадоволено замахав на нього рукою. Халепа, який теж схопився й не знав, що йому робити, підбіг до електричного гудзика, повернув його й погасив світло.

Петро опустився на подушку. Він, видно, відразу дуже ослаб. Але від кисеню, який настирливо пропонувала йому Олена, усе ж таки відмовився.

— Не потребую. Наплювать... — сипким шепотом сказав він.—Хай... Дурниця. Краще морфію дай, хочу заснути.

Олена Андріївна дала йому морфію, умостила його зручніше і, зробивши знак Халепі, навшпиньках вийшла в його кімнату. Тут повітря здавалось надзвичайно чистим та легким. Олена Андріївна засвітила лампу і, схопившись за голову, почала злісно лаяти себе за те, що допустила цю розмову. Халепа чи не слухав її, чи не спочував, мовчки ходив із кутка в куток, похиливши голову й заклавши руки в кишені. Потім раптом здійняв з кілка пальто й почав одягатись. Олена Андріївна вражено стежила за ним. Нарешті, не витримала й спитала:

— Андрію Максимовичу! Це що значить?! Куди ви?!

Халепа, не дивлячись на неї, пробурмотів:

— Піду на прохід.

— Та куди на прохід?! Вам же не можна виходити! Бійтеся бога, покиньте ви це.

— Я не можу, я мушу,

І він, так-сяк начепивши капелюха на обмотану голову, похапцем вийшов.

Він блукав по вулицях години дві, звертаючи на себе увагу прохожих, візників і поліцаїв.

Зорі були надзвичайно проміясті, як заплакані дитячі очі; вітер—рвучкий з духом весняних калюж і розталої землі. Лихтарі довгих і рівних, як велетенські

коридори, вулиць, були обведені зеленими кругами саява. Почувалось шумування, невиразний неспокій у всьому цьому.

XI.

Другого дня увечорі Сосненки виїхали.

Халепа цілий день просидів у них, але весь час скупчено мовчав, неохоче й дуже серйозно відповідаючи на питання. Тільки перед вечором, коли Олена Андріївна вийшла за чимсь до нього в кімнату, він прийшов за нею і, взявши за руку, спитав:

— Ви мені напишете?

Олена Андріївна злегка здивувалась: він же, здавалось, з часу операції зовсім не помічав її. Але руки не одняла.

— Про віщо?—немов не зрозуміла вона.

— Про себе й... про брата.

— Хіба вам це буде цікаво? Поїдемо й через два дні ви ж нас забудете.

— Ні,—дуже серйозно й трохи урочисто сказав він, дивлячись їй просто в лице одним своїм оком:—ні вас, ні Андрія Степановича, ні брата вашого я ніколи не забуду. Ніколи. І, може, справді приїду до вас, якщо...

Він зробив усилля й замовк.

— Як що?—з посмішкою спитала Олена Андріївна, почувавши невідомо від чого легке хвилювання й сама дивуючися із цього,—якщо вас пустять звідси?

Халепа не розумів.

— Хто не пустить?

— Господи! Адже ж у вас тут стільки... друзів!

— У мене нема тут друзів,—так само надзвичайно серйозно й просто відповів він, немов перевіряючи кожне слово й одважуючи їх з пунктуальною точністю. Обіцяєте написати?

— З охотою. Напишу.

— Ви мене тепло й гарно...хвилюєте,—тим самим тоном, серйозним, навіть суворим, сказав він.

— Господи!—засміялась, нарешті, Олена Андріївна й від цього тону, й від того, що хотіла сховати приємну ніяковість.—Ви так сьогодні балакаєте, наче... наче строгий ієромонах. Посміхніться ж принаймні.

Він слухняно зробив посмішку й зараз же посміхнувся по-справжньому, зібравши на носі іронічно-добрі зморшки й весь потеплівши.

— Ну, от!—вдоволено сказала вона й, міцно потиснувши його руку, хотіла одняти свою. Але Халепа не пустив,—піднісши до уст, він довго й міцно поцілував її. Олена Андріївна зашарілась і, не сказавши більш нічого, вийшла.

З Петром же Халепа зовсім не балакав. Петро почував себе не гірше, ніж усі ці дні. Так само насмішувато й ніжно слухався суворих наказів батька; так само не то критично, не то з цікавістю зиркав на Халепу. Про вчорашню балачку він, здавалось, цілком забув. А проте, причиною цього могла бути змова з сестрою не розказувати батькові про вчорашнє.

Прощаючись Андрій Степанович декільки разів з притиском і привітно - строго кликав Халепу приїхати до них на літо. Халепа посміхався й хитав головою, не то згоджуючись, не то дякуючи за запрошення. Але не казав нічого. Олена Андріївна мовчала, навіть не дивилась у цей час на Халепу.

Коли вони поїхали, Халепа зараз же поспішно, немов тікаючи від чогось, сів на канапу, витяг наперед руки й напружено почав дивиться на кінчики пальців. Але не просидівши й хвилини, забув, устав і неспокійно заходив по хаті, мимоволі зупиняючись і прислухаючись до кімнати Сосненків. І тоді там виразно чулась тоскна, гнітюча тиша. Він знову сідав на канапу, вперто витягав руки й сидів, як поганський ідол, на розпечені руки якого клали людські жертви.

Другого дня він, і читаючи, й граючи, теж прислухався до сусідів, а надто коли там гомоніла служниця, що прибирала кімнату. Але зараз же одвертався, похмурившись і набираючи того ж таки серйозного, скупченого виразу,

Години біля п'ятої в двері раптом щось голосно й енергійно застукало. Халєпа в цей час сидів за столом і писав.

— Ввійдіть!—крикнув він, подумавши, що це листоноша з рекомендованим листом, і подвівся назустріч йому.

Одчинились двері й у хату спокійно, поважно та весело увійшла Лі. На ній був новий, ясний костюм, який видався Халєпі дуже шикарним, і весняний капелюх з квітками чудної форми, і вся вона відразу здалася Халєпі якоюсь новою, дивно-ясною й дуже гарною, далеко кращою, ніж раніше. А надто колір лиця був тепер надзвичайно чистий, ніжно-невинний та очі вражали своєю синню й зоряністю. Зовсім як за перших днів знайомства й навіть аж краще.

Вона зачинила двері й пішла просто до нього, здаля ще простягаючи йому вузьку білу руку, яка здалася йому теж новою й дуже гарною. Що на руці не було рукавички, він теж відразу помітив. Ліда посміхалась,—ясно, примирливо, мовчки й розуміюче. Вона цею посмішкою хотіла сказати; «Ну-тепер нам можна бути постарому. Не почувай себе винним, я все розумію».

Халєпа стояв непорушно. Серце підійшло догори, майже до самого горла й билось там.

— Ну?—ніжно й лукаво сказала вона, підійшовши зовсім близько й пахнувши на нього знайомими пахощами, які вона вживала тільки в певні моменти й які завжди особливо хвилювали Халєпу.—Руку ти мені все ж таки подаси?

Халєпа помалу простягнув руку й злегка потис її ніжні й надзвичайно теплі пальці. Зблизу вона, як

раз-у-раз, здавалась іншою, ніж здаля. Риси губ, носа, очей були різко правильні й почувалося в них щось сухе, холодне, одноманітне. Але сьогодні й цього не було,—чи посмішка зм'якшала, чи через щось інше, але зблизу вона здавалась ніжною, мало не по-дитячому чистою й привітною,

— Здорова... — не посміхаючись, негслосно сказав Халепа, виймаючи руку з пальців Ліди, що міцно тримали її, й машинально поправив пов'язку, стягнувши її донизу, щоб не видно було опуху.

— Як рана?—раптом серйозно спитала Ліда.

— Спасибі, нічого...—пробурмотів Халепа й зараз же, подивившись їй просто в лице, хрипко, але твердо сказав:

— Чим можу служити вам?

— Чим?—посміхнулась Ліда.—Насамперед, будьте ласкаві, допоможіть скинути жакет і капелюх. А потім...

— Я, на жаль, не маю вільного часу...—так само хрипко й стараючись дивитись просто в обличчя Ліди, сказав Халепа.

— Я не довго затримаю тебе. Брутальним і невікованим все ж таки ні в яких обставинах не треба бути. Десять вільних хвилин у тебе знайдеться?

Вона говорила спокійно й тим тоном, який завжди в його власних очах робив його нижче за неї, який примушував його всередині щулитись і проти якого він не мав у собі сили опинатися.

— Десять хвилин знайдеться...—похмуро відповів він, дивлячись убік. І зараз же додав:

— Але й десяти хвилин не хочу бути з вами. А що брутальність, то це мені... байдуже.

І знову став дивитись на Ліду, немов би наготовившись прийняти удар.

Вона почервоніла не всім лицем, а тільки верхньою частиною щік і очима. Не відповідаючи, вона якийсь мент водила по ньому поглядом, ніби вишукуючи, де саме сталась у ньому зміна.

— Товариство твоїх сусідів, видно, серйозно відбилося на тобі...—нарешті промовила вона.

Потім помалу взяла стілець і сіла, неуважно й задумливо дивлячись повз Халепу в вікно за його спиною.

Він стояв, не рухаючись і скоса лівим оком озираючи її постать, таку нову, ясну й невпинно, до страху ваблячу до себе. Хотілося дати собі волю, кинутись до неї й жадно, брутально, з ревом захвату й злости цілувати цю дитячу, невинну шию з зворушливо-пукастими кучерками, ці вуста, чіткі, свіжі, жорстокі. А там—будь-що-будь.

Ліла сиділа, ніби забувши, де вона й чого прийшла. На лице спала туга, тиха, покірна. Очі скорботно й непорозуміло дивились кудись у просторінь. Ліва рука в блискучій білій рукавичці безпорадно лежала на коліні.

Халєпа знав, що все це комедія, що ніякої ні туги, ні скорботи вона не має, навіть задуми нема,—просто новий спосіб та й уже. І одначе цей вигляд її викликав у нього чуття провини й непевности.

— Скажи мені... Одповідь мені лише на одне питання...—стиха почала вона, так само дивлячись уперед поширеними, непорозуміло-тужними очима.—І я зараз же піду собі: ти покохав її?

Халєпі хотілось сказати «так, покохав» і подивитись, що з цього вийде, чи піде ж вона «зараз же». І чомусь замість того хмарно промовив:

— Я ні на які ваші питання відповідати не буду.

Вона повернула до нього голову й мовчки обвела очима з голови до ніг.

— Так?—нарешті проговорила вона й помалу підвелась, чудно посміхаючись, як посміхаються люди, що дуже хвилюються, наміряючись вчинити щось ризиковане.

— Так!—різко й брутально кинув Халєпа, почувавши її посмішку й напружено чогось чекаючи.

Ліда раптово ступила до нього, швидко обняла обома руками його шию і, нахиливши його голову до себе, вп'ялася довгим, вогким, всмокчуючим поцілунком йому в губи.

Халепі стало боляче від нахилу шиї й від її рук, що надушували на хворі мускули, але він зараз же забув і про біль, і про все,—щось гаряче, густе, душевне вдавило йому в голову і все тіло сповнилось солодким дзвоном, палом і знемогою.

— А на це ти будеш відповідати?—одірвавши губи, але не здіймаючи з шиї рук, прошепотіла вона, близько-близько дивлячись в його одне око страшно блискучими п'яними очима.—Будеш?

— Буду...—машинально прошепотів він, обхоплюючи її й жадно, рвучко притягуючи до себе. Вона вся подалася вперед і майже повисла йому на шиї. Він підняв її й поніс до канапи, не зводячи ока з її зблідлого лиця, що ледве посміхалось знайомим йому, нахабно-похотливим, що доводить до сказу, посміхом.

— Почекай...—прошепотіла вона біля канапи, — капелюх...

Але він не чув, він тільки знав, що вона говорить про якусь перепону. Ніяких перепон, нічого він не може чекати!

— Почекай же!—знов шепнула вона і, знявши руки з шиї, схопила його за голову й одштовхнула від свого лиця.

Різкий, колючий біль пронизав Халепу з голови до ніг, занівши навіть на кінці ніг. Він зразу випустив Ліду й, схопившись за рану, одійшов убік. Ліда, нічого не помітивши, хапливо скинула капелюх, жакет і повернулась до Халепи, посміхаючись і ждучи. І в той же момент посмішка її почала гаснути, залишившись тільки в скривлених губах: Халепа стояв, хмурно, злісно дивлячись на неї, й помалу говорив:

— Я вас прошу піти собі. Чуєте?

І потім, підійшовши до столу, на який Ліда поклала капелюх і жакет, узяв жакет і ввічливо запропонував помагати одягнуть.

Ліда раптом рвучно, ображено стріпнула головою, як породистий кінь, якого шарпнули за уздечку, вирвала з його рук жакет, хапаючись одягла, схопила капелюх, натокмачила на голову й пішла з кімнати. Але біля порогу вона зупинилась і, стоячи спиною до Халепи, поправила капелюх уже спокійнішим рухом. Далі повернулась до Халепи й, блідо, насмішкувато, посміхаючись, сказала:

— Одначе який ніжний, естетичний вплив хохлушки! В тих хохлацьких віршах,— вона хитнула головою на стіл,—така ж сама краса, як і в манерах ваших? Гай-гай, друже, коли нема таланту та чуття краси, то навіть у хохлів слави не доскочите. Прощайте!

Вона зневажливо, з погордою хитнула головою й, не хапаючись, поважно вийшла.

А Халепа, зоставшись сам, сів на канапу й довго сидів, не рухаючись і дивлячись у вікно некліпаючим поглядом. По всьому тілі зуміло почування приємної слабости й полекшення. Рана ще чулася ниючим, як у хворому зубі, болем, але біль цей викликав зворушення, вдячність і легкі струси захвату. Так, тепер він знав, як треба пам'ятати себе.

І він злегесенька надушив рукою на рану. По черепу пробіг гострий, ріжучий ток. Халепа радісно посміхнувся й підвівся.

І раптом погляд його упав на стіл: там, біля стільця, на якому сиділа Ліда, лежав аркуш паперу з початими віршами. Халепа густо почервонів, швидко підійшов до столу і, схопивши папір, сильно зім'яв у кулаці. Але в ту ж мить зупинив себе й помалу розтулив пальці. Потім підніс руку до рани, заплющив око й надушив пальці. Знову гостро побіг біль по голові, шиї та спині. Халепа, не розплющуючи ока, стояв і,

слухаючи біль, слухав ще щось інше в собі. Потім подивився навкруг себе, на зім'ятий аркуш паперу й посміхнувся: він міг би, здавалося, піти тепер до самого Костяшкіна й йому показати те, що він сам вважає за добре й потрібне. Розгладивши папір, він дбайливо склав його й сховав у шухляду столу.

Другого дня він одержав уранці по городській пошті листа. Пізнавши почерк Ліди, він у першу мить хотів покласти його в конверт і нерозпечатаним одіслати їй. Але зараз же роздумав і, спокійно розпечатавши, почав читати.

Ліда писала:

«Я зневажаю тебе. Не думай, не за те, що ти «прохолов» до мене. Навіть не за брутальність твою. А за те, що ти не прохолов, за те, що ти безвільний і м'який, як ганчірка. Коли б мені не зробилося гидко від твоїх жалюгідних зусиль бути міцним, я б не пішла й ти не мав би своєї малесенької втіхи почувати й себе хоч раз «твердим». Але я тебе так добре знаю й так зневажаю, що ось тобі просто в вічі кажу: не мине й місяця, як ти «спокусишся», Іосифе мій прекрасний. Та не тільки «спокусишся», а будеш ти в мене тим самим, чим був увесь час до того, як з'явилась хохлушка з баранячими очима — себто моїм льокаєм. Почуваєш, оскільки я зневажаю тебе? І не думай, що я кидаю слова на вітер: чого б то мені не коштувало, а я своє слово витримаю. Я знаю, що цим попередженням я ускладнюю своє завдання, але воно ж хай тобі зайвий раз покаже й тепер, і тоді, як тебе цінять і поважають.

«Про твої успіхи в «чужоземній» літературі вже розійшлася чутка серед твоїх «прихильників». Лі.»

Халепа на кінець листа був червоний. Він намагався стримати кривою зневажливою посмішкою вибух люті, але почував, що це йому не вдасться. Він нав-

мисне дбайливо склав листа й яко мога спокійніше й повагом всовував його в конверт. Господи, та цим листом вона ж тільки собі плюнула в лице. Ясно, що писала брутальна, розлючена баба, яку виштовхали за двері, яка в безсилій люті готова вигадати найгідкішу брехню, щоб дошкульніше оперіщити нею свого ворога. Успіхи в «чужоземній» літературі!

І вмить, як вихор з-за рогу вулиці, налетів на нього порив гніву. Він зо всієї сили, так що аж рука боляче защеміла, вдарив кулаком по столі й зціпив зуби.

«Ану ж бо спробуй, поганко! Спробуй!» — думав він, швидко ходячи по хаті й не звертаючи уваги на біль у рані. Біль нагадував, викликав умовлені думки, але Халепа злісно одмахувався й від них. «К бісу дурниці! Я їй, нарешті, покажу! Тепер не те!»

Він схопив пальто, капелюх і вибіг з кімнати.

Але вже внизу перед парадними дверима почув, що йому стає соромно. Усе ж таки під'юджуючи себе далі, він вийшов на вулицю.

«Ні, цього не можна так кидати!» — думав він, піднімаючи комір пальта й рішуче насуваючи щільніше капелюх на чорну пов'язку — «Треба їй, нарешті, показати!»

«Але що показати?» — раптом запитав він сам себе, зупиняючись і вже не опинаючись проти сорому, який владно обхоплював його всього. — «І навіщо мені це?»

Похиливши голову, він мляво пішов назад. Одначе, прийшовши до себе, знов стріпнувся, сів до столу й хутко став писати:

«Ваш лист, Лідіє Василівно, зайвий раз переконав мене в тому, що я мав рацію, почувавши до Вас те, що виникло в мені за останній час нашого знайомства. І я тільки можу подякувати вам за це підтвердження. З великою цікавістю чекаю виконання Вашої погрози. Сподіваюсь, що Ви не будете ремствувати на мене за те, що я відповідно оціню ваш успіх. Готовий до послуг А. Халепа.

«P. S. Також нетерпляче чекаю статті строгого й безстороннього критика М. Костяшкіна, яку Ви заслужили таким гарним і шановним способом».

Перечитавши написане, Халепа почервонів, з огидою скривився й порвав листа.

Туга, апатія й тоскна нудьга обхопили його. «Все — нісенітниця. Ніякої сили в мене нема й ніколи не може бути, — з якоюсь навіть насолодою думав він, — коли не було, то ніякі книжки, постанови, плани та інші дурниці не допоможуть. Я той самий, що й був».

Погляд його, блукаючи по хаті, зупинився на піаніні й на розгорнутих нотах. Він одвернувся, гидливо прижмурився й почав дивитись у вікно, мляво граючи пером.

XII.

Так, це було найкраще, що йому треба було зробити! Як він не догадався раніше? Скласти речі, взяти гроші й гайда на південь.

У самий день від'їзду прийшов лист від Олени Андріївни.

Олена Андріївна писала, що Петро доїхав цілком добре й тепер так само вперто запевняє, що йому легені непотрібні. І, справді, це дивно, що він живий. У Петербурзі лікарі переконували не їхати, бо не мали сумніву, що Петро подорозі помре. Тато теж починає надіятися й вірити в неможливе.

Далі Олена Андріївна додавала, що коли б не Петро, то Халепі прийшлося би скрутно: тато мав серйозний намір запалити його своїм огнем. І, мабуть, йому це вдалось би, — тато якось уміє це робити. Вона сама знає приклади, коли він запалював сивоволосих дідів, що прожили життя в цілковитому байдужжі до своєї нації та подібних цьому питань. Вони, ці старі люди, поважні батьки родин, чиновники, так запалювались, що стоячи одною ногою в домовині, починали, як діти,

вчитися української мови, писати диктанти, читати брошурки й лютувати від одного косого погляду на українське питання.

Так-так, це щось неймовірне, але факт. Навіть незрозуміло, що це таке, як пояснити такі випадки. Ні пошани ж, ні грошей, ні чинів, ні спасення душі, нічого вони не могли й думати дістати за те. Навпаки, такі почування їх спричинялись до різних прикростей, як на службі, так і серед знайомих. І це ані на крихту не спиняло їх.

Ну, от. Сама вона почуває себе дома чудесно. Звичайно, навіть на сонці є плями, тим паче на такому непевному світлі, як людське щастя. Але загалом усе добре. Весна буяє, соловейки, як ракети, так і тріщать у садках. Один сусіда, неврастенік, уночі з черевиками в руках і одній білизні ганяє по своїм садку, втихомирюючи солов'їв і закидаючи черевики на дерева,— у нього сон поганий.

Коли ж Халепа прийде до них? Петро теж прохає його приїхати,— поет йому подобався: «він уміє гарно мовчати», як висловився (без усякої іронії) Петро.

Тут Халепа злегка почервонів, але після слів у дужках посміхнувся.

До речі,— вона хотіла в'яснити одне непорозуміння, яке могло виникнути: вона сподівається, що Халепа не надасть невідповідного значення деяким її ознакам приятності й людської симпатії до нього. Часом це буває.

Халепа знов почервонів, бозна через що. А потім, також невідомо чому, сумно зідхнув.

Він у відповідь написав коротеньку картку, що виїжджає з Петербургу, адресу хутко пришле.

І поїхав.

Але до них поїхав не зразу. Ні, для цього було надто рано: й рана не загоїлась на остільки, щоб можна було розпочати акцію, ні сам він не був готовий до акції.

Взявши з собою багато книжок, а також підручників хатньої гімнастики, він поїхав у санаторію в Фінляндію. А в своїм готелі подав адресу тої губернії, де жила Олена Андріївна, першої, яка спала йому на думку. До речі, коли Ліді схочеться його пошукати, то хай знає, що він занадто далеко від неї. Від цього й вона сама заспокоїться й йому дасть спокій. Не до неї йому тепер.

Шкода тільки, що просидів у Петербурзі цілий тиждень, марно витрачаючи сили на приготування себе до другої зустрічі з Лідкою. Треба було б другого ж дня скластися й виїхати.

Усі три тижні, що перебув у санаторії, він старанно їв, робив гімнастику, ходив по лісі, багато спав. Останній час ішов на «приготування духу».

На кінець цього часу опух цілком зійшов і рана почала загоюватись. Пов'язку він став носити вузьку, майже непомітну, й дивився вже обома очима.

В початку мая Халепа поїхав на південь, нічого не написавши Сосненкам від часу від'їзду з Петербургу й не подавши своєї адреси. Так було краще.

XIII.

У середині квітня мешканці Гайгородської вулиці були схвильовані чуткою, що в «Чалаковському домі» йдуть приготування до зустрічі гостей: зривають дошки з забитих вікон, вставляють шибки, розчищають сад, чистять старі меблі, до яких от уже п'ятий рік ні одна жива душа не сміла доторкнутися.

У «Чалаковському домі» до цього часу мешкали тільки примари. Як не намагались люди виселити їх звідти, це їм не вдалось. Небої, що одважувались занехаяти привілеї примар і оселитися в цьому домі, через тиждень-два мусіли ганебно тікати звідти. І треба зауважити, що примари не нехтували ніякими засобами, щоб досягнути своєї мети: вони учиняли різ-

ний гомін, починаючи з хіхікання, що чорт його зна звідки брався, й кінчаючи сухим тріском, подібним до того, як би двоє кістяків терлись один об одного. Коли гомін не помагав, примари поводитись інакше: вони починали з'являтися мешканцям дому в своєму звичайному традиційному вигляді, себто в чомусь білому, ефірному, повіваючи замогильним холодком.

Після невдатної боротьби з примарами всі рішили, що покійний поміщик Чалаков та дочка його, що були зарізані в цьому будинкові грабіжниками, постановили й по смерті нікого не пускати у свій дім. Їм це чогось не подобалось. А коли так, то треба було уступити їхньому законному бажанню.

Дім забили й він років із п'ять стояв так, лякаючи прохожих та сусідів своєю моторошною, таємною порожнечею. Навіть підгородня голота не одважувалася обікрасти його як слід, а надто спальню дочки та кабінет батька,—там, як оповідали всі, уночі робилось бознащо: хтось стогнав, плакав, ревів, чувся галас і грюкіт боротьби. Одним словом, страх!

І от тепер у цей дім мали приїхати з Петербургу люди, які житимуть і в спальні дочки, і в кабінеті батька, й по всіх дванадцяти кімнатах великого будинку. Їх буде ціле товариство на чолі з небожем старої Чалаковихи, яка віддала дім у цілковите його розпорядження разом з меблями й примарами. Цей небіж пробував завсігди в Петербурзі, де мав два заняття: малювання картин і розпусту! На це ж літо чогось захотілось йому приїхати сюди.

Дійсно, в кінці квітня, коли управитель Чалаковихи привів усе до ладу, коли була найнята служба, дворник та садовник, прибуло й товариство: дві дами й четверо добродіїв різного віку. Обидві дами були молоді й дуже гарні. Одна, правда, зовсім молоденька, майже дівчинка. Вона зо всього дивувалась, реготалась, сплескувала руками й щохвилини скрикувала: «Уй, як ці-

каво!» Старша вибачливо посміхалась, а чоловіки часто вибухали на деякі уваги молоденької дружнім реготом.

Всі чоловіки, виключаючи одного, білявого, незграбного, були гарно по-модньому одягнені,— в панамах, білих штанах з підкоченими внизу холошами, в якихось особливих черевиках і різнокольорових килимках. Вони мали вельосипеди, фотографічні апарати, якісь сітки й навіть рушніці. В саду розчистили місце для теніса, крокета, поставили гойдалку й трек для гімнастики. Дітлоха з вулиці цілими днями, роздушуючи носи об дошки паркану, дивилась у щілини, стежачи за тим, як дві дами й чоловіки, всі в білому, з сітчастими лопатками в руках грали в м'яча. Цеї гри ніхто на Гайгородській вулиці не знав, не виключаючи й Фільки Усенка, який умів їздити на вельосипеді й грав у футбол.

Минуло два, три дні, минув і тиждень, а примари собі ані телень. Петербуржани спокійненько спали собі скрізь, де їм подобалося, грали на роялі, співали й не чули ніяких ні стогонів, ні зойків.

Лідія Василівна та Катя, правда, перші ночі дуже хотіли почути щось, навіть хвилювались і блідли. Катя шепотом скрикувала: «Уй, як цікаво буде!», витріщала в темноті спальні «Чалаковської дочки» очі, але примари, мабуть, були засоромлені такою фамільярністю гостей і вперто не з'являлись.

Чоловіки ж тільки сміялись. Дуже їм хотілося побути хоч одну ніч в ролі безплотних примар, погуляти в простирадлах по кімнатах, але всі чесно тримали ще в Петербурзі подане кругове слово: ніколи не дозволяти собі таких жартів у цьому домі.

Обивателі теж почали соромитись, а надто ті, яким хотілося за дурничку найняти просторий будинок з великим старім садом, з чудовим краєвидом на Дніпро. Підвели москаля паршиві примари,—тепер стара за дурничку вже не найме дому.

Все склалось як найкраще: дача була чудесна, але Лідія Василівна все ж таки була незадоволена. Ніхто не знав у чому річ, однак усі помічали, що Лі цілком змінилась з того дня, як раз вернулася з города у хмарному, роздратованому настрою. Спочатку Катя гадала, що виною всьому був Костяшкін, який несподівано приїхав теж тут жити. Лідія Василівна страшенно розсердилась за це на нього. У неї з Костяшкіним була навіть довжелезна розмова, години зо дві. Але коли вияснилось, що вони якось там порозумілися, що Костяшкін бере собі кутню синю кімнату й Лідія Василівна нічого проти того не має, а тим часом настрої її не міняється, Катя зовсім була збита з пантелику. Лі перестала грати в теніс, неохоче згоджувалась на прогулки по Дніпрі, зовсім не грала на роялі й цілими днями лежала в гамаку, покушуючи стеблинки й пильно розглядаючи листя дерев похмурими, вперто думаючими очима. Часами вона схоплювалась і поспішно їхала в місто на телеграф. І сама одержувала якісь телеграми, про зміст яких нікому ні слова не казала й після яких настрої її ані трішки не мінявся.

Ну, коли так, то й Катя постановила не грати в теніс, нікуди не ходити й навіть не співати своїх екзерцисів. І позувала вона Мішці та Пеліканову дуже неохоче. Мішка був за це невдоволений на неї.

— Дитинко!—безсило розводячи руками, в яких в одній був квачик, а в другій люлька, говорив він плачучим голосом.—Ради бога, не дивіться ви на світ з такого ультрафіолетового погляду. Ви вся—світло й пренепорочність. А тут раптом ця непохитна мелянхолія. Запевняю вас: Лідія Василівна тільки складає «ужасающую, сильную драму», а ви гадаєте, що вона її переживає. Не можна ж так, треба розуміти поетів. Ви маєте намір сами бути поетом, актрисою, хоч оперною. Запам'ятайте ж собі раз на все: поети можуть

переживати тільки те, що вони вигадують, створюють. І повірте, що вони не вигадують нічого для себе шкідливого. Запевняю вас, складіться на мене, я з ними десять літ діло маю, одну спадщину з ними проїв. У ній же напевне було більше пуда соли. А вам повинно бути відомо, що коли з кимсь з'їси пуд соли, то визнаєш його.

Катя не могла не реготатись на його милі теревені, але він цього Лідія Василівна веселішою все ж таки не ставала. Значить, і Катя не могла бути сама собою.

Товстий, червоний, голений, як актор, Мішка Чалаков навіть рішив одкласти малювання,—у нього подагра, він не може ризикувати своїм здоров'ям через надмірну чулість якогось дівчака.

Пеліканов теж надокучав, але з другого приводу. В «ультрафіолетовому» стані Каті він ясно бачив щось інше. Так-так! Його могли скільки-хоч запевняти, що нічого «іншого» немає взагалі ні до кого, але підманути його було не так уже легко. Він усе чисто розумів: і через що Оглоблін усі дні розкидливий; і чому щодня сам ходив до Дніпра, навіть на обід не приходячи: й що значить підморгування Андрусевича, цього циніка й нахаби. Нема чого його переконувати, він чудесно сам усе бачив і розумів.

Катя здивовано поясняла йому, що Оглоблін обдумує нову повість і через те нема нічого дивного в тому, що він у розкидливості своїй іде без капелюха з дому, а потім шукає його на березі, спізнюючись на обід. Андрусевич же взагалі любить підморгувати й удавати якісь таємниці там, де на це нема ніякої потреби. Він навіть в манері підхоплювати м'яча вбачає якусь містичну психологію та релігійність. Андрусевич може підморгувати навіть з того приводу, що Пеліканов малює її портрет, хоча це рішуче ні про що не говорить.

Так, це Пеліканов теж і сам занадто добре розумів. Звичайно, це ні про що не говорить. Як така дурниця

може про щось говорити, коли є докази чогось «іншого».

І на цій мові обсмуктане й здивоване обличчя цього чудернацького чоловіка було навіть вдоволено з власної проникливости. Цей неврастенік з утіхою мучив себе ревностями до вигаданого ним самим суперника, та й других коло себе хотів мучити. Він і кохання своє для того вигдавав, щоб мати право стогнати, пояснювати цим своє безсоння, ревнувати й нудити. А хитрий: не вважаючи на страждання, все ж таки не забував уранці робити гімнастики й холодні обтирання у себе в кімнаті. Покоївка Маша аж в одчай впадала від цих обтирань: він усю кімнату захлюпував водою. І босоніж по росі також не забув лазити, й ні одної пілюлі не пропускав прийняти, пунктуально виконуючи всі приписи: коли після їжі, коли підчас неї, коли за годину. А в тім, і хвороби його, мабуть, були також вигдані.

Костяшкін також ці дні був не такий, яким знала його Катя в Петербурзі. Щось запобігливе, хистке з'явилося в ньому. Зовсім не той став, яким вона його вперше побачила в літературно-художньому гуртку, коли він промовляв про значіння краси в коханню. Тоді він видавався таким гарним, великим, дуже поважним, розумним, відомим. А тепер був якийсь звичайний, теж розумний, гарний, насмішкуватий і поважний, але не так. Щось навіть викликаюче жаль до нього хвилинами проглядало крізь цю поважність. Може це було від того, що Лідія Василівна була з ним холодна?

— Слухайте, Лідіє Василівно,—раз навіть відважилася Катя спитати,—адже Микола Григорович ваш любовник. Так? Чого ж ви...

Лідія Василівна на це через щось почала сміятись і нічого не відповіла. Катя нічого не розуміла: що ж тут смішного? Розуміється, Костяшкін—любовник Ба-

ранової. Про це знали всі в Петербурзі. Чого ж не можна про це говорити? Хіба в цьому є щось погане? Хіба річ у назві, а не в чуттю?

Лідія Василівна мала рацію, коли сумнівалась, чи внає Катя як слід зміст тих слів, що часом поважно зимовляла, викликаючи тим регіт мужчин.

Словом, настрої Лідії Василівни відбивався на всьому домі, й від цього терпіли навіть дітлохи, бо марно простоювали цілими годинами під парканом, піджидаючи, що люди з «страшного дому» гратимуть у м'яча.

Єдине, що любила Лідія Василівна, це—ходити в городський сад на музику. Городський сад був на горі над самим Дніпром. З деяких куточків перед очима розгортався такий синій згори й зелений знизу обшир, в грудях від цього ставало так широко, що хотілося розбігтися й полетіти туди, в цю безкрайню, радісно-тиху далечінь. Збоку внизу спокійно й велично лежав старий Дніпро. На ньому, як водяні павуки, сновигали човники. Гімназисти, студенти, панночки в білих, синіх, рожевих сукнях, чиновники в модних літніх поясах,— всі стежками спішили туди вниз, до старого, до човнів.

Але Лідія Василівна не любила ні гарних краєвидів, ні катання на човнах. Вона воліла слухати музику. І через це блукала по алеях, бовтаючись до нестями в потоках тіл, що пахли дешевими пахощами й помадою. Мужчини хутко перестали ходити з нею, й тільки Катя не покидала. Але після цих проходок у Каті горіли п'яти, нили ноги й робилось якось досадно. Крім того публіка через щось раз-у-раз з особливою цікавістю дивилася на них і часто чути було шепотіння: «Чалаковські пожильці!» «Де, де? Оті дві?» Атож! І як могли знати, хто вони такі? А хоч би й так, то що тут такого, що треба витріщати очі? Які чудні люди.

Але й сама Лідія Василівна теж, видно, не зовсім була вдоволена з музики. Та й справді: занадто вже

галасливий і якийсь рипкий був той оркестр. А надто оті тромбон та барабан коли вони виходили з саду й давно вже не було чути ні мельодії, ні інших інструментів, тромбон та барабан не переставали рявкати й гупати аж до самого дому...

Але зате як славно було після цього дома, в саду, в гамаку або просто на соковитій, вогкій, з гострим духом, траві. Тихо, задумливо, трошки сумно й чогось моторошно. Коли б не чудний стан Лідії Василівни, було б зовсім гарно.

XIV.

І от Халєпа, нарешті, в цьому чудному, великому й широченному місті.

Внизу місто шумливе, неспокійне, повне грюкоту, дзвінків, блискання скла, запахів, криків. Люди тут ходять похапцем, діловито. Будинки великі, серйозні, також діловиті, без дерев, суцільною масою зліплені одні з одними.

А на горі зовсім інше. Улиці—як зелені коридори, будинки одноповерхові, біленькі, затишно, миролюбно відгороджені один від одного довгими парканами, на які звисають гілля акацій, бузку, вишень. Тротуари—просто собі довгі збиті дошки; на них завсігди лежить рожевий та білий цвіт, що понападав з дерев з-за парканів. Від цього тут раз-у-раз стоїть солодкуватий дух, як у магазині квіток, і коли б не йшов, усе здається, що сьогодні якесь свято.

І люди тут інші: вони ходять повагом, з приємністю поглядаючи на зелену стелю каштанів, що ростуть по обидва боки вулиці,—сонечку не легко продертися крізь густу покрівлю з дебелого, лапатоного, соковито-зеленого листу. Навіть листя тут інше: таке соковите й зелене, що, здається, уколи його й зелена кров так і присне тобі в лице.

В цих уличках надзвичайно затишно, мирно й чомусь сладісно-журно. А надто в полудень. Тоді рух зовсім завмирає тут, тільки соняшні плями, нерівні, розбризкані хитаються й безшумно соваються то вправо, то вліво по погризених часом та негодою дошках тротуару. Можна просидіти на якійсь лавочці біля воріт годину й дві й побачити душ п'ять-шість, не більше.

Іноді в повороті коридору, що збігає вниз, раптом прогляне ясносіра, як новеньке офіцерське сукно, смуга Дніпра, а за нею димарі фабрик та заводів на тім боці ріки. За заводами, затягнений фіолетовим серпанком далечини, біжить за далекий обрій рівний старий козацький степ.

Халепа годинами блукає в цих уличках. Або ж лежить десь на траві в міському саду. Вибере місце, де найменше ходять і звідки видно степ, і подовгу лежить там з ледве помітною посмішкою й з поблідлим, як на молитві, лицем.

Уранці ж і ввечері вже буває на пристані або біля заводів. Босяки й гружчики уже звикли до чудного пана в сірому вбранню й з чорною пов'язкою на голові. Коли з'являється його висока, трохи згорблена постать у солом'яному капелюсі, з-під якого різко чорніє пов'язка, вони добродушно перекидаються увагами:

— А! Наш актьор іде.

— Еге ж, цибає. А потім, диви, приставлять нас, стерво, почне.

— А ти йому пристав.

— Ні, зачим,—панок бравий.

Халепа не знає, що про нього думають босяки та гружчики. Та й як їм пояснити, хто він і повіщо сюди ходить. Хай собі думають так, як їм краще до душі припадає.

Але до Сосненків Халепа ще не йде. Ні-ні, це потім. На все свій час. Так-так, на все свій час.

І він сам до себе посміхається так, що стає соромно подумати, що хтось побачить цю посмішку.

Нарешті, він постановив шукать собі кімнату. Вона повинна бути цілком простою, дуже дешевою й неодмінно на горі,—там думки ширші.

Коли це було постановлено, він не витримав, узяв папір і став писати:

«Мені так гарно, Лідо, що я мушу тобі написати. Бо ти теж спричинилася до того, що я тепер переживаю. Так-так, моя гарна, розумна, хороша моя Лі. Може бути (та не тільки може бути, але є напевно), ти не мала на увазі спричинитись до теперішнього мого стану, але все ж таки, сама того не знаючи, помогла. І от хоча б уже через це саме я не можу думати, що десь є людина, яка гадає собі, що я маю до неї зло. І я хочу сказати тобі одверто й від щирого серця, що ніякого зла нема в мене до тебе.

«Ще в Петербурзі я не знав, що саме повинно бути справжньою силою людини. Я думав і одне, й друге, але по суті тільки сам себе дурив. А це найгірше—самого себе дурити. От, наприклад, тепер признаюся тобі: я втік, обманно перед самим собою втік від тебе з Петербургу. І коли ти була в мене останній раз (ти, мабуть, без злости не можеш згадувати цього побачення, правда?) і потім у санаторії, куди я поїхав трохи підживитися, я боявся тебе. А боявся через те, що десь усередині себе почував твою владу наді мною. Тепер, коли цеї влади вже нема, тепер я знаю, що істинна сила не в тому, щоб утекти від небезпеки, а навпаки, в тому, щоб могли піти їй назустріч. Ні, навіть не те, в тому, щоб у собі знищити всяку небезпеку й щоб через те не треба було ні тікати, ні йти назустріч. Себто то, чим я—кажу одверто—володію тепер. Коли б ми зустрілись тепер, мені б не було потреби бути з тобою брутальним, ні тікати від тебе,—я був би з тобою таким же, як зо всіма.

«Але в чому була твоя влада наді мною?»—думаю я тепер, думаю спокійно, об'єктивно, без сорому за себе, без злости на тебе, як про стороннє, чуже мені явище. «І в чому була моя слабкість?»

«Мені здається, що все полягало в нашій, прости мене, розпусті. Вона мене виснажувала, розпаляла й спалювала нездоровим огнем. Я тільки тепер це виразно чую, тепер, коли почуваю в собі таку киплячу, животну силу. Я зазнаю тепер щось подібне до того, що зазнавав за часів юнацтва: коли я бачу якусь жінку, не стару й не огидливу, то мені в грудях пробігає хвилюючий холодок. Ніяких «брудних», як говорять моралісти, почувань у мене при цьому нема, тільки холодок та передчуття якоїсь молодої радості. І тебе я згадую з цим самим холодком. Ні, збрехав: трохи інакше. Холодку нема, але є теплий сум. Це не кохання, ні-ні, Лідо. Тепер більше, ніж коли будь, я знаю, що ніякого кохання в нас не було. Кохання—це щось цілком інше. А теплий сум від того, що все ж таки ми знаємо одне одного, ми разом щось таке переживали, ми давали одне одному добре й зле, й мені чудно тепер: через що ми повинні мати ворожнечу одне до одного, злість, або чужість? За віщо?

«Ні, ніякої ворожнечі в мене нема до тебе, Лідо. Ні, до кого нема ворожнечі. Я весь співаю, всією істотою своєю. От я сиджу у цій хвилі в маленькій, брудній хатинці єврейського готельчика. Крізь розчинене вікно з вулиці суне до мене в кімнату запах цибулі, фарби, бузку й вуличного пороху. Ти не можеш собі уявити, як мене хвилює запах оцього вуличного пороху, нашого, південного. Порох тут, у цьому місті—щось страшне. Коли здіймається вітер, то порох буро-сірою хмарою підноситься над містом і затягає небо. Тоді здається, що має статися щось страшне, катастрофічне. Людські обличчя набирають зловісного відтінку,

дерева стають майже чорними, тіні зникають і маєш вражіння, ніби ходиш серед якогось марева.

«Але я люблю цей порох. Люблю ось цей грюкіт биндюгів по неможливому брукові, сварливий крик єврейських дитинчат під вікном, брязкіт заліза десь збоку. На вулиці на східцях ганків, і на лавочках біля воріт у вечірніх сутінках сидять біліючі постаті і, як цвіркуни, тріскотять насінням. Повагом проходжуються інші постаті,— спочивають від денної шамотні, біганини, клопотів, хитрощів, надій і розчарувань. Вечірні сутінки згладжують гостроту невдач і примирюють з ними.

«Ах, Лідо, коли б ти знала, як мені буває соромно коли я згадую того листа, що писав тобі перед смертю. А сама «смерть» моя? Ух, без корчів огиди й непоборного омерзіння, без злісного жаху не можу згадувати той незрозумілий мені момент. Як я міг зробити те? Не розумію!

«Також не розумію, через що я хотів убити себе. Як я міг не хотіти жити? Як! Та це ж найбільше благо й радість. Ну, хай я проживу ще тільки двадцять років, хай, справді, назавсігди, навіки я піду з життя й ніколи вже більше не зможу вернутися, не зможу хоч одним оком зазирнути, що сталося на світі, що змінилось, якою зробилась земля, хай я ніколи не зможу дізнатись, навіщо потрібно було моє існування—хай так, але що з того. Я благославляю життя і за те тільки, що маю його; я дякую комусь і за те, що ще двадцять літ буду жити. Я благославляю й той сум, і ту тиху тугу, з якою думаю про те, що треба буде піти від цих биндюгів, пороху, бузку, крику дитинчат, тихого вечора, плянів і хотінь.

«Я весь співаю, Лідо! Говорю тобі з любов'ю й захватом. Я співаю від цього, а найбільше від одної речі: від того, що пізнав закон життя. Закон життя всякого: людини, мікроба, блещиці й планети—хотін-

ня. «Хочу!»—от що співає, дзвенить, гукає, стогне, шумить і всяко виявляє себе в природі. Коли я хочу уявити собі тепер життя в образі, то бачу над землею, над цими селами й городами мільйонову сіть ниток, переплетених, перехрещених, злитих в товстелезні канати, заплутані в вузли, млявих, напружених, коротких, довгих. Це—хотіння, це—інтереси, прагнення людей. Хто не може хотіти, той не може жити. Тому люди з жагуче напруженим і через щось перерваним хотінням убивають себе. Вони не уявляють собі життя без того хотіння, в яке вкляли самих себе цілком. У них нема більше «хочу». Так само вбивають себе й ті, у яких взагалі ослабли хотіння, які не уявляють собі, як можна чимсь захоплюватись, як можна до чогось ставитись жагуче й серйозно, коли все життя є дурна, образлива, непотрібна комедія.

«Мені до болю жаль цих бідних людей. І як мені смішно й жаль стає, коли я згадую наших естетів, наших удосвідчених життям «філософів», яким здається, що вони можуть з посміхом дивитись на те, від чого другі плачуть, або ж шаліють з захвату. Як я розумію й якою убогою, мізерною видається мені їхня ниточка хотіння, якою вони в'яжуть себе до життя й яку звуть—красою. Вони удають, що живуть лише для краси, як і я колись удавав, бо тільки для цього, мовляв, варто жити, все ж останнє—тлін і облуда.

«Одно можу сказати: тим гірше для них, тим більший жаль вони викликають у тих, хто може розуміти їх, кому пощастило врятуватись від їхньої павутинної мудрости.

«Ні, не тлін і не облуда той стан, коли почуваш, що промінився міцними, сильно й далеко, на всі боки простягненими нитками в світ. Ох, не тлін, ні. Це вже бо я знаю.

«Раніш я не уявляв собі, які то сили, які нитки може мати в собі людина. І до чого невичерпане дже-

рело цих ниток. Людина, як павук, висотує їх із себе, зв'язуючись із світом. Випадок, вітер, вороги обірвуть нитки, але павук-людина знов і знов відновлює їх. Мене зворушує й глибоко хвилює це.

«Лідо, ти прости мене, але я не можу ще й ще раз не сказати, як уся душа моя співає й дзвенить. Я хотів би на віддаленню надхнути й тобі це почування. Я хотів би, щоб ти зрозуміла мене. Але знаю, ти не зрозумієш, ти не зможеш зрозуміти, як не зміг би й я ще два місяці тому назад.

«Людина, Лідо, зовсім не є така вже добре простудійована істота, як це собі гадають. Часом на власному прикладі доводиться в цьому переконуватись. Особливо, коли з радісним бстрахом стежиш, як у тобі самому розпукуються й розгортаються, як квіти, якісь сили, яких ти навіть не підозривав у собі, які міцними, цупкими, неodrивними вусиками притягають тебе до чогось нового, й ти злякано й з захватом, як мати, що почула в собі таємний рух нового життя, хочеш бути прив'язаним, хочеш носити й розвивати в собі це життя.

«Правду сказати, я не розумію цих сил, що виникли і в мені. Може колись людський мозок зможе охопити у всій послідовності подібні з'явища й вивести якийсь більш-менш задовольняючий закон. Але покищо, здається, ніхто не зможе пояснити, через що люди йдуть на довгі страждання, на каторгу, на смерть за те, що в щось там вірять. Я колись із посмішкою й жалем думав про таких простаків, але тепер з заздрістю й захватом уявляю собі: які могутні, як страшно напружені їхні нитки хотіння, коли у них вистарчає сил не дати обірвати їх нічим!

«Та ще зовсім недавно я посміхався, слідкуючи за одним, незрозумілим мені «хочу». А тепер я під владою цієї сили.

«Я бачу усмішку, яку викличуть у тебе мої слова, але з тим більшою гордістю й болем я хочу сказати:

я люблю мій нарід, мій забитий, занедбаний нарід, мою Україну ніжну, сумну, скорбно-співучу. Воістину, як блудний син, приходжу я в батьківський дім, але не в той дім, що блищить огнями, що пишається розкошами, питіями та яствами, а в хатину убогу. І від того ще пекучіше мій сором, ще болючіша любов, ще невпинніше моє бажання покрити свій гріх невірний і віддати життя своє тому, хто дав його мені.

«Посміхайся, Лідо, посміхайся,—мені радісна твоя погордливо-зневажлива посмішка. Не тільки посмішки, але всі плювки, всі образи, всі удари й муки, що спадають на мій нарід, коли б можливо, я взяв би на себе, я на лету підхоплював би їх і радів би їм, як посмішкам красунь.

«Який самотний і мізерний був я раніше й яке повне життя моє тепер. «Любов до рідного краю». Слова, з прописів, слова заялозені, викликаючі посмішку вищости й жалю у «вищих», людей. Але коли ся любов спалахне, то якими маленькими, сіренькими, убогенькими в очах люблячого стають ці «вищі» люди.

«Я знаю: я слабодухий, воля моя довго хворіла на недокровність, але я радію з того, що можу хотіти й що хотіння мої з кожним днем міцніють, як мускули від вправ. Моя свідомість у гармонії з моїми хотіннями, й це також зміцнює мене й сповнює гордою радістю.

«Хутко-хутко я піду шляхом своїх ниток. Я відчуваю себе готовим для перших кроків. Можливо, що ти ще почувеш про мене. Але коли й не почувеш, це нічого не значить: нитка моя витягнена далеко вперед. Так далеко, що в мене самого дух захоплює й стає страшно: чи не занадто я сміливий, чи смію я думати про це. Але я знаю, що «блаженні алчущі й жаждущі правди, бо тих є царство небесне». Я знаю, що хотіння є життя й тому: блаженні багато, люто, нездійснено хочущі, бо тих є життя вічне,

«Прощай, Лідо,—вже ніч. У вікно потягає тільки бузком та порохом, змоченим вечірньою росою. Не май до мене ворожнечі й, коли можеш, стримай себе від посмішки з мене. Не тому стримай, що мені це неприємно думати, а тому, що сама з себе насмієшся.

«А я, повторяю, нічого, крім теплої дружби, не почувую до тебе. Та ще вдячності. Так, вдячності, Лідо: без тебе—хто знає, чи я знайшов би те, чим володію тепер.

«І тому ще раз спасибі тобі за все, за погане й хороше. Бажаю тобі щастя, як ти сама розумієш його, а на моє розуміння—щоб ти могла багато й міцно хотіти.

Андрій Халєпа».

XV.

Шукання кімнати, дешевої, вигідної, чистої, й на горі, покищо успіху не мало. Дешеві були брудні й недогідні, а догідні та чисті—дорогі. Але дорого платити Халєпа не міг, це насамперед: на життя покладено рівно тридцять рублів у місяць і ні в якому разі не більше.

Таким чином платити лиш за одну кімнату двадцять-п'ять рублів було чистим абсурдом. Третина бюджету на помешкання, дві третини на все останнє. От перший принцип.

Значить, треба було чимсь поступитися. Можна без електрики, чудесно буде й з газовою лампою. Потім, нема особливої потреби, щоб помешкання було на горі. Внизу, в торговельнім або робітничім кварталі можна за десять рублів знайти симпатичну кімнату.

Халєпа постановив шукати внизу. А ввечорі сьогодні пішов до Сосненків. Пора було.

Дорогою він хвилювався, але таке хвилювання його не турбувало. Треба було тільки так провести, як обдуманно. Це буде перший іспит.

Квартира вчителя гімназії Тимофія Миколаєвича Чупруна була в одному з будиночків на одній із затишних уличок на горі. Халепа ні разу на цій уличці не був, він навмісне уникав її, щоб передчасно не зустрітися з кимсь із Сосненків.

Будиночок був невеличкий, одноповерховий, з ганком, присадком перед вікнами, лавочкою біля воріт, словом, такий самий, як сотні інших у цьому кварталі. Побіч дерев'яного тротуару росли каштани, як зеленим парасолем покриваючи вітами дах. На горі парасоля дотлівав останній промінь вечірнього сонця й жовтою плямою відбивався на шибці одного з розчинених вікон. На деяких вікнах були спущені зелені штори, крізь які видно було світло лампи.

Халепа на ганку поправив пов'язку та краватку й подзвонив. Незабаром заляпали по підлозі босі ноги й ляпали досить довго,—мабуть за дверима був коридор. Так і вийшло: коридор із скляною стінкою, що виходила на подвір'я, з блискучою, чисто вимитою підлогою, з хирлявою пальмою в кутку. В коридорі стояла боса дівчина, одягнена так, як колись одягалась Оксана: коротенька спідничка, вишивана сорочка, корсетка, багато намиста, стьожок і боса.

Вона мовчки, ні про що не питаючи, пропустила Халепу вперед, зачинила за ним двері й, ляпаючи п'ятами по блискучій підлозі, пішла собі. Про гостя вона не клопоталася: коли прийшов, то видно знає, чого й до кого прийшов, а їй тільки двері одчинити.

Халепа зідхнув і пішов за нею,—кудись та вів же цей коридор. Він не помилився: ліворуч знайшовся передпокій, з вішалками, великими скринями, шафою, картонками й запахом не то квіток, не то чисто натертої підлоги. З передпокою вело трое дверей: наліво, направо й просто. Але куди йому треба було постукати, про це боса дівчина дала йому самому рішати, вона ж собі й з передпокою пішла.

Халепа помалу повісив капелюх на вішалку й прислухався. За одними дверима чулися голоси. Вибухнув знайомий жіночий сміх, від якого в грудях Халепа повіяло холодком і хвилювання побільшилось.

Він глибоко втягнув у себе повітря і, підійшовши до цих дверей, твердо й голосно постукав. Голоси замовкли й хтось щось крикнув. Халепа шарпнув за ручку й ввійшов.

Перше, що він побачив, це було лице Андрія Степановича, серйозне, з виразом чекання; воно здалось йому дуже блідим. Потім електрична лампа над столом, самовар і ще якісь інші обличчя біля столу й в глибині кімнати. І ще чомусь помітив Халепа, що на Андрію Степановичу був широкий, чесучовий піджак.

— Мое поважання! Як ся маєте?—голосно, зовсім так, як він багато разів уявляв собі, проговорив Халепа, звертаючись до Сосненка й підходячи до нього з спокійною, упевненою посмішкою.

Старий Сосненко якийсь мент дивився на нього з непорозумінням, потім раптом кинувся до нього, схопив обома руками його простягнену руку і, дивлячись на нього широкими, враженими очима, закричав:

— Та бійтеся бога! Голубчику! Та невже ж це ви?

— Я...— намагаючись якомога спокійніше посміхатись, відповів Халепа, в той же час помітивши, що біля самовару швидко підвелась чиясь жіноча постать.

— Господи боже мій!—не то з полекшенням, не то вражено скрикнув Андрій Степанович і раптом, зробивши серйозне, урочисте лице, обняв Халепу й тричі розмірено, не хапаючись, поцілувався з ним.

— Олесю!—потім голосно і з торжеством сказав він.—А що? А що?

І він з гордим, сяючим лицем, на якому, здавалось, дужче обвисли щоки, повернувся до дочки. Олена Андріївна вже підходила до Халепа з простягненою рукою і привітною, дружбою посмішкою. І в ній Халепа

зауважив зміну: зачіска була інша, волосся було підібрене догори, складаючись на голові немов у гніздо. Обличчя поповніло. Вона по-українському звернулась до Халепи.

— А ми вже думали, що ви нас зовсім забули. Коли ж ви приїхали? Давно? Надовго?

Халепа не дуже зрозумів торжество старого перед дочкою, але те, що Олена Андріївна забалакала до нього по-українському, значило, що його вітання одразу помітили. І тепер усі, звичайно, ждали, як він далі відповідатиме.

Він відповів по-українському, прикладаючи всі зусилля не запинатися й висловлюватись якомога натуральніше, з таким виглядом, буцім він ніколи ні на якій мові не балакав.

Старий був виразно зворушений, до того зворушений, що й Халепа, й другі помітили, як сірі з чіткими чоловічками очі його налилися сльозами. Він одвернувся й почав поправляти штору на вікні.

Халепу познайомили з двома мужчинами і дівчиною, що були в хаті. Дівчина, виявилось, була сестра Олени Андріївни, Ніна Андріївна, а мужчини—один чоловік Олени, а другий — «наш молодий, талановий маляр Семен Порфірович Тризуб».

Халепа встиг покищо зауважити, що Ніна була вища за Олену, що волосся в неї було темніше, з боків витке, а колір лиця дуже білий і щось дуже червоне на місці вуст.

Тимофій же Миколаєвич, виявлялося, був зовсім не такий, яким колись малював його старий: нічого «товстого, масного, паскудного». Навпаки, це був худорлявий, дуже чепурний добродій з тонкими, шляхетними рисами обличчя, з гарною темною борідкою й з великими ніжними очима. Щось еспанське, лицарське було в ньому. Він дуже приязно, весело потис руку Халепі й якоюсь дуже добірною українською мовою

привітав його у себе на Україні, «на нашій, не своїй землі, як висловився незабутній Великий Кобзар».

Тризуб зробив вражіння чогось дуже міцного, здорового, рум'яного й золотистого. Рука була надзвичайно велика, тверда, сильна, від потиску її пальці Халепи злиплись і в пучках защеміло. Тризуб нічого не промовив, тільки підвівся і, мовчки посміхаючись синіми очима, потиснув руку. Посмішка була ласкава, а зуби дуже білі.

Старий опанував себе, а потім Халепу. Не то ніжно обіймаючи, не то обмацуючи його, закохано й умилено зазираючи йому в лице, він почав розпитувати, де Халепа був, чому не відповідав, коли приїхав, що робив. Відповів Халепи він, здається, не чув, бо кілька разів, схаменувшись, питав, чи не треба вмитися з дороги. Він забував, що Халепа вже два рази з усмішкою відмовився, пояснивши, що зупинився в готелю й що живе тут майже з тиждень. Майже з тиждень?! Андрій Степанович, нарешті, зрозумів. Зрозумів і стріпнувся: як, та й не прийшов одразу ж!?

Але Халепа й до цього питання наготовився: він твердо, спокійно пояснив, що так було треба. Не через небажання або неухважність, а через деякі обставини.

Сосненко зараз же заспокоївся й делікатно перейшов до другої теми: чи надовго приїхав Халепа?

— Мабудь, дуже надовго...

Про Петра ніхто ні разу не згадав. І з цього Халепа зрозумів, чого так постарілося лице старого. На хвилину стало порожньо й сиротливо в душі, так само, як кожного разу, коли він думав про Петра й про те, чи помер він, чи ще бореться. Але тоді все таки був страх, що живий ще. Іменно страх: бо занадто вже незрозумілою була б та сила, що вдержувала б життя всупереч з усім зрозумілим і необхідним.

Олена Андріївна тимчасом непомітно поставила перед Халепсю шклянку з чаєм, підсунула пиріжки й коржики. Халепа машинально почав пити чай і їсти коржики, відповідаючи й питаючи.

Все сходило так, як він і сподівався. Навіть більше: від пестоців старого, від його неodrивного, любовного погляду в нього часом у грудях вище живота щось дуже підіймалось і зараз же зривалося, немов не витримуючи власного напруження; і від цього по тілі проходив морозець чудного почування: хотілося не то плакати, не то крикнути так, як кричать, коли купаються в дуже холодній воді.

Халепа іноді, сам того не помічаючи, обводив хату очима, неначе не пізнаючи старої обстанови. Так роблять люди, що давно не були дома.

Ніхто не пітав, як, через що сталося так, що Халепа став тим, чим його бачили тепер. Це було занадто інтимне, занадто глибоке й святе, щоб питати. І це також знав Халепа, йдучи до них.

Він на вигляд був цілком спокійний, тільки сміявся трохи голосніше, ніж звичайно, та жвавівше й якимось рвучко поглядав на всіх, видно, нікого добре не бачачи. Всередині ж він, непомітно для самого себе, весь напружено й дрібно трусився. Не тільки нерви, але й мускули його, здавалося, були напружені та піднесені.

Старий умить підвівся, обняв його й поцілував у чоло.

— Бог узяв, бог і дав!—поважно схвильовано промовив він, знов сідаючи на своє місце.

Халепа зніяковів. Він зрозумів, що старий говорив про нього й про Петра. Чудно, як справді це припало так.

— А помешкання вже маєте, Андрію Максимовичу?— раптом десь збоку спитала Олена Андріївна.

— Ні... Ще ні... Сьогодні шукав...— відповів він живо, але розкидливо.

«Навіщо вона так... різко?»—подумав він і зараз же зрозумів, що так краще.

— І не знайшли?—жвавіше, ніж це було потрібно, сказала вона, з чудною увагою й усмішкою водячи по його лиці своїми пукатими, сміхотливими очима. Вона, справді, погладшала, посвіжішала, стала ще більш жіночистою.

— Ні, ще не вдалось...

Олена Андріївна хвилинку ніби щось думала. Потім сперлась грудьми об стіл і, зазираючи через Халепу до Андрія Степановича, сказала:

— Тату! А коли б твою кімнату Андрію Максимовичу? Га?

Старий зараз же вхопився за цю думку. Розуміється, розуміється! Чудово! Звичайно, Андрія Максимовича в цю кімнату.

Андрій Максимович нічого не розумів: яку кімнату, де, через що?

Йому пояснили: тато не живе з ними. (Тут тато похмурився, очі йому стали сухі, колючі. Олена Андріївна зробила лице, яке говорило Халепі: «Ти сам догадуєшся, через що». А в Тимофія Міколаєвича по губах промиготіла тонка, юмористична посмішка.)

Кімната, значить, стоїть вільна. Чужому комусь вони наймать не хочуть, а своєму—з радістю.

— Так-так!—раптом жваво й несподівано крикнула Ніна. До цього часу вона мовчала, сидячи біля самовару й щось там роблячи. Тепер же навіть підвелась і підійшла зовсім близько до сестри й Халепи, немов постановивши конче добиватися свого.

Халепі це чомусь видалося нещирим і трохи чудним. Крім того він подумав, що ця пропозиція розходиться з його планами. Насамперед, кімната ця, мабуть, гарна, така, що за неї треба рублів двадцять п'ять, тридцять заплатити. Вони, звичайно, почнуть оддавати її йому задурно, або за образливо-малу плату, що ще

гірше. Далі, треба буде їсти у них. Тут знов підуть неприємні розмови. Та поза всім цим він зовсім не мав на увазі жити з кимнебудь. Йому треба бути самому.

Він став одмовлятися, але старий, Ніна, Олена Андріївна так напосілися на нього, що він аж зніяковів. Старий видимо посмутнів, образився, стривожився. (Взагалі він якось дуже легко тепер стривожувався, як помітив Халєпа.) Олена Андріївна теж майже образилась і хоча видно було, що образилась для більшої ваги, але було щось щире в її умовляннях, навіть потрібне їй. Теж само вчувалося Халєпі й в Ніниних коротеньких, трохи сердитих фразах, якими вона піддержувала сестру. Їй теж, здавалося, треба було, щоб він оселився у них.

Помітив також Халєпа, що Тимофій Миколаєвич не казав ні слова. Як тільки мова зайшла про кімнату, він з чимсь звернувся до Тризуба й завів із ним про щось жваву балачку. Але що він чув усе, що говорилося на другім кінці столу, то це було видно з допитливих, уважних поглядів, якими він часом позирав на жінку, то на Халєпу.

Це також казало проти того, щоб згоджуватись. Бог його знає, може він ревнує. Ах, як неприємно виходило!

— Та ви ж хоч подивіться на кімнату!—вмить скрикнула Ніна й навіть ухопила його за руку, тягнучи за собою.—Тихо, спокійно, саме для праці. Ні-ні, подивіться! Ходітьте.

Вона жартівливо посміхалась, але Халєпі здавалось, що вона примушує себе до цього, а в дійсності їй чогось боляче або вона злоститься.

Старий та Олена Андріївна теж підхопили його і, сміючись, потягли в передпокій, де він уже був. Звідси перейшли в «татову» кімнату, що була праворуч від входу. Кімната була велика, з трьома вікнами, що ди-

вилася в сад, цілком ізольована,—в ній були тільки одні двері, що виходили в сіни. Поруч кухня, але стіни тут товсті, нічого не могло бути чути. Письменний довжелезний стіл, широченна канапа (замість ліжка, постіль на день ховається в середину) електричні лампи в стелі, на столі, над головами біля канапи. На всю хату килим. На стінах гравюри українського змісту. Над канапою «Відповідь запорожців турецькому султанові».

— А тихо ж бо як! А пахне як, послухайте!—розхвалювала Олена Андріївна.—Там сад у нас. Усе цвіте. Чуєте бузок і яблуні? Та ви тут такі поеми напишете, що...

З саду, дійсно, в розчинене вікно пашіло солодким, ніжним, викликаючим у душі щось молоде, духом. Ніна погасила лампу під стелею, лишивши тільки на столі, під зеленим розплесканим абажуром. І зараз же в вікно стало видно вгорі тремтячі зеленкувато-жовті бризьки зор, а внизу невиразні контури якоїсь будівлі та сірі плями повитих цвітом дерев. От би жити в такій кімнаті!

— Так!—сильно, зо сміхом зідхнувши, сказав Халепа.—Дуже... соблазнительно. Але... не можу.

«Ні-ні, треба бути твердим, це легкодухість, безвольність, гидота. Не можна з перших же кроків робити не те, що треба».

— Та чому не можете? Чому?—закричала Олена Андріївна.—Ой, господи!

Треба було щось сказати.

— Це дорого для мене...—почуваючи дурний сором, але стараючись зам'яти його, сказав він. І вже знав, що вони скажуть йому. Від цього стало ще тяжче й соромніше.

— А ви скільки хочете платити?—таким тоном спитала Олена Андріївна, який показував, що вона зараз же згодиться на все, що він скаже.

— Та ні, Олено Андріївно...

— Ну, скільки ви можете платити? Двадцять, п'ятнадцять, десять, п'ять?

«Вона взяла найменше число й почала його зменшувати»,—подумал Халепа.

— Ні, Олено Андріївна, ви не ображайтеся... І ви, Андрій Степановичу...

— Ні, я ображаюся,—коротко й холодно сказав Андрію Степанович,

Халепа зовсім зніяковів, старий, видно, справді образився.

— Але ж, їй-богу, Андрію Степановичу...

Але Андрій Степанович не дав йому докінчити: зразу спалахнувши, він сердито гаряче заговорив:

— Ну, що «їй-богу, їй-богу?» Чому не хочете згодитись? «Дорого!» Як ви можете казати такі дурниці. Платіть скільки можете й нема чого чор-зна-що патякати. Що ми вам чужі, чи що? Адже порожня стоїть хата, ніхто в ній не живе. «Дорого, ніяково!» Фе! Де ваші речі?

— В готелю...

— Зараз же їдьмо заберім! Негайно. І, вже. Годі балакати. Я не можу дозволити, щоб мій... щоб ви жили у чужих.

Що він хотів сказати, невідомо. Але Халепа почув, що він не має снаги далі противитись. З болючим почуванням сорому, ніяковости, важкості й невдоволення з себе він згодився.

Всі зраділи. Тимофій Миколаєвич дуже ласкаво виявив приємність, що житиме під одним дахом з дорогим гостем, і навіть для чогось потис йому руку. А гість, почувачи сором і ніяковість аж у ногах, що зробилися важкими, тільки посміхнувся.

Андрій Степанович, не довго вагаючись, зараз же підхопив Халепу під руку й потяг у готель по речі. Він не хотів одпустити його від себе ні на хвилину,

поки Халепу не буде вміщено в його кімнаті. А щоб цей навіть не думав про те, з чим уже покінчено, він і подорожі в готель і назад на візнику оповідав різні новини з українського життя, а також про місто й людей.

— Ось це будинок відомого багатія. Малорос. Паскуда, чорносотенець і найлютіший ворог усього рідного, свого.

І за цим ішли приклади з життя й діяльності «малороса».

— Це «запорізька» вулиця. Скільки крові зіпсовано, скільки хитрощів, викрутів вжито, щоб видряпати у Думи згоду на цю назву: «сепаратизм, мазепинство». Ох, дурноляпи, ох, дурноляпи! До чого люди можуть бути бовдурами, так це дурно уявити собі! Нема, голубе, гірше за провінціяльних йолопів та ще усердних «на предмет крамоли». Якись товстошкурі носороги, гіпопотами, тупі, злі, з малесенькими оченятками, які тільки у себе під рилом і бачать. Страшенна мерзота! Страшенна! Нема гірше.

Але Халепа слухав неухважно. Почування сорому й невдоволення з себе не проходило. «Безвольний йолоп» — часом зі злістю думав він про себе. — «І це зветься вихованням волі! Куди ж тобі, поганому, наважуватись навіть думати про щось? Бр!»...

На завершення всього він згадав, що в нього нема чистої постільної білизни. Що робити? Прохати у них, чи стелити свою брудну? А, боже, боже!

Нарешті, до того стало нестерпно, що він раптом подумав:

«Та чого?! Ну, що сталося такого страшного? Ну, взяв цю кімнату. Чудесно. Заплатю їм тридцять рублів і поїду собі од них на другий місяць. Або ще раніше. Та й уже. Нема чистої білизни? Та що ж тут такого стидного? Ну, й добре. Так і скажу, що нема. І нема чого корчитись од дурниць!».

Стало зовсім легше, наче зразу прорвало болячку. Це ж з свого боку зрадувало Халепу: значить, усе ж таки щось та значить, коли чоловік візьме себе в руки.

Але в глибині десь і сором, і ніяковість були, почувалося це. А надто почувалося, коли думав про білизну. І це знову злостило: та чого білизна, дурниця ж у порівнянні з головною дурістю й мерзотою, які він допустив, через що неодмінно завсігди дрібниця найбільше мучить? Що подумає собі служниця або Олена Андріївна про те, що в нього нема білизни? Та хай собі думають, що хочуть. Час уже покінчити, нарешті, з цим страхом перед опінією служниць, швайцарів прохожих і взагалі сторонніх людей. Що ж далі буде, коли доведеться здійснити плани, в яких опінія других людей не повина грати ролі, коли треба буде йти твердо, неухильно власним шляхом?

Хазяйки, як виявилось, були кращими психологами, ніж він уявляв собі: вони сказали босій дивчині (Гапці, як представили її Халепі) ще до його прибуття з речами послати йому постіль. Таким чином питання про білизну усувалося на сьогоднішній вечір.

Тризуба й Тимофія Миколаєвича вже не було, вони пішли кудись по справі. Халепу знов повели в їдальню, примусили ще раз випити чаю й щось з'їсти. Потім повели у вітальню, де стояв довгий рояль. Халепі не давали ні про віщо думати,—вже годі, пропало, арештовано його.

— Олесю, теперь заспівай «Добрий вечір тобі, зелена діброво!» Від цього полекшає на серцю нашому в'язневі.

Старий розворушився й лукаво посміхався. Бог знає, чи часто в нього бувають хороші хвилини. Заклавши руки в кишені штанів і маючи фалдами піджака, він жваво ходив по вітальні, побідно зиркаючи на Халепу.

— Ні, тату, ти заспівай!—раптом сказала Ніна, дивлячись убік.

Халепа помітив, що вона, звертаючись до когонебудь, переважно дивилась убік.

— Ну, я... Де вже мені!—махнув рукою Андрій Степанович. Але видко було, що він змішався й що йому хотілось заспівати.

Халепа зауважив, як Олена Андріївна похваляюче хитнула сестрі головою й потім подивилася на Халепу поглядом, який кликав його також просити батька.

— Ну, от, маєш: «де вже мені»!—сказала вона, сідаючи до роялю.—Ні, татусю, це вже ти нам лиши судити! Будь ласка. А до того пісня ця для чоловічого голосу, а не для жіночого.

Старий усе ж таки відмовлявся. І що більше прохали його дочки, то серйозніше й рішучіше відмовлявся.

— Прохайте ви!—умить прошепотіла на вухо Халепі Ніна і, не чекаючи відповіді, знов підійшла до батька.

Халепа зміркував, що в сестер у данному разі малося не тільки бажання послухати спів батька. Він прилучився до них.

— Ну, гостеві та ще й такому не можу відмовити...—майже відразу згодився Андрій Степанович. Він підійшов до стільця Олени Андріївни, взявся лівою рукою за спинку його й одставив трохи наперед праву ногу. Права рука йому була так само в кишені. Видно було, що він звик співати під акомпанімент Олени Андріївни.

Коли Олена Андріївна заграла невеличкий вступ, старий повів шиєю, немов даючи горлу простір, підняв трохи догори голову і, напівзаплющивши очі, від чого вираз лица став жалісним, заспівав.

Пісня починалася високою нотою, довгою й кличучою. Великий автор, нарід, без усяких викрутасів перші слова вітання передав так, як це й повинно бути, як це й буває у кожного, хто входить у діброву й хоче

привітатися з нею,—вільно, широко, всею душею, без свідків-людей.

У Халепи в душі від цього довгого, широкого, степового поклику наче маленький вибух стався, наче щось розірвалося й на місці розриву заміготіли картини.

Ось степова дорога. Ніч. Протягає холодком звідкись збоку, луговим, пряним холодком. Копита коней м'яко, немов обмотані ганчірками, тупають по дорозі, на якій товстим шаром лежить дрібний, як сіра пудра, порошок. Хлопці по-дамському сидять на конях, погойдуючи босими ногами. Коні труться боками одні об одних і часом кусаються, звякаючи уздечками. «Ану, ти!»—перериваючи пісню, чується сердито-ліниве гримання. Лусь!—по конячій спині, й знову високі, кличучі, широкі, як степ, ноти.

«Так от чого вони кінчають пісні такими високими, довгими нотами»—подумав Халепа.—«В степу інакше ніхто не почує пісні».

Андрій Степанович співав дуже по-парубочому. І голос був такий же, як у парубків, немов сиплуватий, немов вульгарний, але, власне, в цій вульгарності була невимовна артистична тонкість, яку цінять серед сільських співаків. Андрій Степанович так само, як вони, робив посеред слова несподівані павзи й потім підхоплював, немов би збоку кинену йому другу половину слова, й не то з лінивим кокетуванням, не то з сумною недбалістю, ухиляючись убоки, ніс її все вище та вище.

Господи, як живо, як виразно запахло змоченим росю порохом, луговими травами, тількищо скошеними, ще теплими всередині від захованого тепла сонця! Здавалося, що під ним був не фотель, а рухлива, пітно-тепла спина Ворончика, у якого одне вухо стирчить наперед, а друге прищулене й повернене назад.

Халепа глибоко зідхнув і озирнувся. І увага його мимоволі зараз же зупинилась на Ніні. Вона сиділа,

щільно притулившись до стільця, неначе боячись чогось; почувалось, що вона усею спиною прилипла до стільця. Очі їй були широко розплющені, як у людини, що цілком поринула у щось всередині себе. Лице видавалось тепер ще білішим, рівного, мертвого, сіруватого кольору, а уста, темночервоні, «вишневі», загнулись донизу, скорботно й жалісно, як у дітей, що збираються заплакати.

Це не могло бути від пісні. Так сидять люди, у яких є постійне привичне горе, яке обхоплює їх з ніг до голови, як тільки вони зостаються на самоті. Але яке горе могло бути в цієї дівчини?

Халепа одвернувся, але в очах виразно стояли не порушні, круглі від думи очі й жалісно скривлені уста.

Андрій Степанович на другому куплеті перестав співати й промовив: «Годі!» І зараз же, щоб попередити всякі прохання й одзиви слухачів, він підійшов до Халепа, сів поруч з ним і, поклавши йому руку на коліно, ще натужним від співу голосом заговорив:

— Народня, щиро-народня пісня! Га? Яка музика, яка вірність, яке розуміння душі. Га? Господи, господи, що вони з нами роблять? Що вони з культурою роблять, людською, спільною всім! Який же скарб не розробляється! Подивіться!

Він повів рукою до рояля, на якому стопкою лежали грубі зшитки нот.

— Це збірники народніх українських пісень. Та хай мені покажуть другий наряд, у якого був би такий скарб народньої творчості! Та я сам більше як п'ятсот пісень знаю. Більше як п'ятсот, навмисне рахував! Господи боже мій, що ж це за пісні! Серце крається од них! Ніжність, тонкість, шляхетність, аристократизм якийсь. Вірите: часом візьмеш якусь, заспіваєш про себе, вдумаєшся, вчуєшся в неї та й подумаєш собі: Господи боже мій, та невже ж оце утво-

рили оті дядюшки, яким усякий стражник «ти» кричить? Та тут же ціла філософія, мудрість, у згуках мудрість людська. Ах, ах, нещасна нація! Нещасна, голубе, просто нещасна.

— Ну, чого ж нещасна? — посміхнувся Халепка.—
Настане час, вона...

— Та коли ж той час настане? Коли?

Ніна підвелася, підійшла до нот і почала неуважно перегортати їх. На обличчю їй лишилися сліди задуми й страждання.

— Ні, нещасна нація, голубе! І підла, паскудна нація, — вже з знайомим вогником додав Андрій Степанович.—
Інертна, ледача. Ніякої солідарности,—індивідуалісти. Всі індивідуалісти. Це найхарактерніша риса всієї нашої історії: ніхто нікому не хоче підлягати, сам собі пан. Що ти робитимеш? А тут же чужим з охотою підлягають, тут же продажність: от такі панки, у яких ніякої племенної солідарности нема, з охотою продають свою індивідуальність тим, хто більше заплатить. Де наше українське дворянство? Де воно, я вас питаюся? Хто такі усі оті Лизогуби, Кочубеї, Скоропадські й їм же несть числа? Хто вони, га? Козацька старшина, що продалася Москві. А тепер? А тепер хто такі усі ці «енки», істиноруські й малоросійські? Хто вони? Хто такі всякі Чупруни, що з нами — такі вірні сини України, а за нашою спиною — розпинають цю саму нещасну Україну? Га?

Губи старому почали дрібно труситись, лице з жгучою нестриманою погрозою все ближче та ближче присувалось до лица Халепки.

Олена Андріївна з кривою посмішкою підійшла до батька й поклала йому руку на плече.

— Ну, тату, не треба хвилюватись...

Він гидливо струсив її руку й підвівся, дивлячись на неї просто й гнівно.

— Хіба це не так? Ну, скажи: не так?

— Це невчасна розмова, тату! Андрій Максимович мабуть...

— Андрія Максимовича я маю за свого сина! І сподіваюсь... Так, Андрій Максимович ближче, рідніше мені, ніж... деякі рідні діти!

— Чудесно, але про Чупрунів теж не можна так говорити без підстав.

— Без підстав?!—через щось шепотом перепитав Андрій Степанович.—Без підстав?

Він настирно повторював ці два слова, пильно, просто дивлячись на дочку, немов нагадуючи їй про щось. Але дочка твердо, уперто витримувала його погляд.

— Авжеж без підстав.

— На великих підставах,—несподівано від роялю крикнула Ніна. Всі зразу подивились на неї. Вона ж, ніби злякавшись своїх слів, взяла в руки оправлені в палятурку ноти й почала перегортати сторінки. Олена Андріївна посміхнулась.

— Я взагалі перестала розуміти тебе, Ніно! А втім, залишімо цю розмову...

— Ні, ти мені скажи...—знову почав було Андрій Степанович, але Олена Андріївна мовчки повернулась і вийшла з кімнати.

Старий одразу замовк і схвильовано став ходити по хаті. Потім підійшов до Халепи, обняв його, потис йому руку й сказав:

— Ну, йдіть спати. Вам з дороги треба спочити. Піду й я.

Ніна раптом голосно, сміхотливо, з нервовими нотками засміялась.

— Ти чого?—здивовано й тепло спитав Андрій Степанович.

— Нічого, «з дороги»...

— А, так! Усе забуваю. Ну, нічого. І ти йди спати. Щось ти, справді, якась тепер... Бог тебе знає. Чи не задумала за якогось кацапчука заміж вийти? Га?

— Я вам раз сказала, тату, що заміж ніколи не піду!—вмить занадто серйозно, немов би з вогником болю чи сорому сказала вона.—Значить про це й не треба...

Вона замовкла, ніби заціпивши зуби. Старий непорозуміло подивився на неї, потім схилив голову й деякий час стояв так, наче роздумуючи.

— Ну, треба йти...—сказав він, зідхаючи. Ви, голубе, вмощуйтеся тут, а завтра побачимось та поговоримо як слід. У мене служба, я тільки після п'ятої вільний. Ну, добраніч!

Коли він пішов, Олена Андріївна пояснила Халепі, що старий переїхав на другу квартиру через те, що тут часом розмовляють по-руськи. Тимофій Миколаєвич має посаду від міністерства народньої освіти, учителює в хлопчачій і дівочій гімназіях. До нього часом заходять товариші по службі та деякі знайомі, все люди руські, які нічого спільного з українством не мають. Натурально, що говорять по-руськи.

— Так, але й без гостей Тимофій Миколаєвич часто розмовляє по руськи, з тобою й навіть з нами...— знову з виразом примушеної упертості й виклику вставила Ніна. Було вражіння, що вона це навмисне говорила. Олена Андріївна знов допитливо подивилася на неї й потисла плечима.

— Правда. Буває й так,—сухо згодилась вона.— Але з цього нічого не випливає. Можна цілком не балакати по-українському й бути кращим українцем, ніж інші... У всіх націй, що відроджуються, раз-у-раз інтелігенція спочатку говорить не на своїй мові. Навіть у руських був час, коли руська інтелігенція не вміла говорити по-руськи. Це не значить, що вона продавала свій нарід і себе.

— Так, але...

Ніна, не дивлячись на сестру, посміхнулась недобрим, кривим усміхом і почала прощатися з Халепою.

Він потис їй руку, потім Олені Андріївні і з вітальні через їдальню вийшов у сіни.

В кімнаті у нього було тихо, темно й гостро пахло бузком. У саду голосно ляскотів соловей, кінчаючи музикальні фрази свої здивованими нотами. Злегка гойдалась завіска на вікні, немов хтось надворі час від часу одгортав її, щоб зазирнути в кімнату.

Не засвічуючи світла, Халепа сів на постіль і став думати. Як чудно почало ухилятися його життя. Для чого він попав у цю родину, якій без його є про віщо думати? Олена Андріївна ані разу не поглянула на нього так, як часом дивилась у Петербурзі. Зовсім чужа,— ввічлива, гостинна, привітна, але з перегородкою. Поповнішала. Мабуть, операція дала гарні наслідки. М'яка, жіночиста, кругла, а яка вперта, міцна, як дубова палиця.

Ніна—чудна. Очевидно, кохає руського й постановила ніколи не виходить заміж, коли не може вийти за того, кого полюбила.

Дивно, навіщо ж і їй, і Олені Андріївні треба було, щоб він оселився у них? Чи це йому тільки видалося так? А в тім, байдуже.

Що ж до помешкання, їжі й плати за це, то найкраще побалакати дружо, просто з Оленою Андріївною. Хоча, все ж таки, це важко й не те, що планувалося.

Халепа роздягся й ліг на постіль. Чиста, тонка білизна, що пахла свіжістю, незнайоме місце, спів соловейка, бузок, далекі викрики паровозів, все це викликало невиразне чуття затишку й самоти.

Напруження непомітно опало і втома перейшла у тихий сум і тугу. Йому здавалося чудним, що він лежить десь у домі чужих йому людей, що дім цей стоїть у городі, про який він ніколи не думав; і здавалось, що він не сам приїхав, а хвилею якоюсь принесло його сюди й викинуло, як на берег.

І невже можливо все те, про віщо він, як у гарячці, думав ці повтора-два місяці? Чи серйозно ж усе це? Та тут же треба величезної сили, залізної волі, непохитної віри, досвіду, знання людей, обставин, гарячої любови до задуманого. А хіба ж усе це він має? Хіба можна утворити, виробити в собі, коли нема?

Йому раптом стало соромно й страшно. Та це в нього просто хлопчача мрійність, подібна до того, як він колись тікав до Америки. Та перші ж перепони злякають його й викриють перед ним всю утопічність великих планів.

Та й як приступити до цих планів? З чого почати? Це ж лиш у мріях все добре складається. Легко сказати: через п'ятдесят років. Та за десять день може статися стільки несподіванок, що все життя перевернеться догори ногами. От у перший же день прийшлося внести зміну в намічені плани й оселитися не так, як планувалось. А хто зна, що потягне за собою ця зміна?

Та й самі ці плани, знов і знов, що воно таке? А може це тільки наслідок хоробливого стану, що був після удару кулею по голові, щось подібне до легкого божевілля? Або ж форма гіпнозу, якому так легко було піддатися в тому ослабленому, ненормальному стані? Соціяльний експериментатор, реформатор, національний діяч і герой? Він, Андрій Халепа, паршивенький поетик, посередність, майже бездара? Господи, як смішно, глупо й соромно! До сказу соромно!

Халепа раптово сів на постелі. Щоки його палали від сорому, по всьому тілі було бажання кудись бігти, сховатися, забути.

Як це все сталося?! Через що? Яка Україна, навіщо? Та це ж усе штучне, роблене у нього! Він балакав сьогодні по-українському, а сам увесь вечір напружено стежив за собою, щоб не помилятися й не вимовити по-руському своїх думок, які він перекладав

на українську мову. І він же брехав, удаючи, що йому легко балакати на «рідній» мові! І вони брехали, вдаючи, що вірять йому й навіть не дивуються. Навіщо ж ця брехня, кому вона потрібна?

Він знову ліг і закинув руки за голову.

Чесніш усього—це завтра покликати візника, взяти свої речі й їхати на вокзал.

Та й знов у Петербург, до Ліди, Костяшкіна, Оглобліна, ресторанів, пльоток, фліртів, літературно-артистичних гуртків з їхньою взаємною ворожнечею, заздрістю, дріб'язковістю, самовихвалянням, порожнечею, нудьгою?

І вмить до болю, до щемлячого болю стало шкода й цієї кімнати, що зразу зробилася йому близькою та рідною, шкода себе, такого, яким він був ці два місяці, Андрія Степановича, Олени Андріївни, шкода тих образів, які весь цей час жили у ньому. Чуття самоти, але тоскної, болючої, обхопило його, як бува при розставанні з чимсь близьким і рідним.

Він здивувався: виявляється—справді є щось справжнє?

І вже почувуючи, як знов стає легко, як туга переходить на тихий сум і солодкий затишок, що бува після того, як мине якась небезпека, він повернувся на бік і постановив більше сьогодні не думати.

Навмисне став слухати соловейка, викрики паровозів десь далеко внизу та ледве чутне шелестіння листя в саду. Запах бузку та ще якихось квіток став помітнішим. Згадалось щось давнє, хороше, а що саме—не хотілось пригадувати,—чи то підготовка до випускних іспитів у садку товариша, білети, програми, кущі бузку, пляшки з пивом,—чи то ще щось краще, ніжне, благоуханне, несміле.

Зачулась чиясь обережна хода в сінях, стукіт дверей.

«Це прийшов той, як його, Андрій Степанович, ні, не Андрій Степанович, а інакше... з еспанською бо-

рідкою», крізь сон подумав Халепа й йому стало ще затишніше.

«Ні ще буде все добре!» рішив він і, ніби тільки цього рішення й дожидаючи, почав помалу й м'яки спускатися в теплий туман сну.

XVI.

Коли вранці Халепу покликали в їдальню, там уже були сестра та Тимофій Миколаєвич. Тимофій Миколаєвич поспішав у гімназію й пив кофе коротенькими, хапливими ковтками.

Але Халепу він зустрів дуже привітно, уважно по-приятельському, майже фамільярно, обнявши його й похляскавши по спині. Він видався сьогодні Халепі трохи іншим, ніж учора: надміру балакучим, жвавим і галасливо-веселим. Він без церемонії обнімав жінку, реготався на її протести й на щось натякав. А втім, він так само обнімав і Ніну, сміючись, та дражнячи її. Ніна, також сміючись, одпихала його.

Олена Андріївна була в блідо-рожевому капоті з мережаним, широко разхристаним коміром. Чи від кольору капота, чи сам по собі колір лиця їй був свіжий, рожевий, життєрадісний. Очі навіть тоді, коли вона вдавала, що сердиться на чоловіка, невпинно блищали й сміхотливо щурились.

Ніна теж видалася іншою сьогодні. Вона також була в капоті, блакитно-сірого кольору. Волосся в неї було не зовсім чорне, а з червонявим відтінком, як темне залізо з іржею. Очі теж не темні, а блідо-зелені чи сірі з темними, широкими обідцями круг чоловічків: від цього вони робили вражіння глибоких і вабливих. На щоках і біля носу видно було ледве помітне ластовиння. Тільки уста zostались тими самими: широкими й темно-червоними, вишневого кольору.

Вчора вона вся була якась жорстка, ніякова, рвучка; можна було скласти про неї думку, як про людину замкнутої, упертої вдачі, швидше недоброї, ніж доброї. Сьогодні ж це була уважна, люб'язна, навіть занадто люб'язна, м'яка дівчина з м'якими, легкими, своєрідно граціозними рухами, про які, видно, думала. З Халепюю вона розмовляла вільно, привітно, пропонуючи йому ще то кави, то яєць, то редиски з сметаною.

Халепа щиро дивувався з цієї зміни, але як і сам почував себе далеко вільніше, ніж учора, то охоче підтримував тон жвавої, бадьорої, злегка юмористичної балачки.

Нарешті, Тимофій Миколаєвич схопився, з жахом поглянув на годинника й побіг до себе в кабінет, що був проти Халепиної кімнати. І зараз же звідти почувся його голос:

— Нінко! А ти часом не знаєш, де моя... Або йди краще сюди.

Ніна, не рухаючись з місця, крикнула в розчинені у сіни двері:

— Не маю бажання. Можеш сам сюди прийти. Налити ще?—посміхнулась вона до Халепи.—Ні? Може, чаю?

— Ніно! Та йди ж, мені треба тобі дещо сказати!

— Ах, господи!—скривилась Ніна й рвучко встала. По обличчю їй промиготіло, як здалось Халепі, щось учорашнє.

Вона, не поспішаючи, пройшла у сіни й на порозі кабінету спитала:

— Ну, що треба?

Вигляд їй зовсім змінився; в високо підведеній голові, в напів приплющених очах і щільно стиснених губах з'явився вираз холодної погорди, чужості.

— Ввійди в хату й зачини двері,—неголосно сказав Тимофій Миколаєвич, ще раз зачісуючи перед дзерка-

лом ще мокре від умивання, чорне, з густим блиском волосся.

— Що треба?—не рухаючись і ніби не чуючи його, повторила Ніна.

— Та зайти ж у хату, незручно так балакати.

Ніна якусь мить вагалася, потім увійшла й зачинила двері. Зупинившись біля порогу, вона дивилася на Тимофія Миколаєвича з тим самим погордливим чеканням. Він підійшов до неї, розчісуючи м'які виткі уса й надуваючи щоки. Снігово-білий комірчик підкреслював його чорну, смугляву шию.

— Слухай, Нінко,—немов не помічаючи її тону й вигляду, почав він м'яко, заклопотано, діловито,—мені вчора Корній Євдокимович переказував, що ти зверталась до нього, щоб він тобі знайшов урок на виїзд. Я вважаю це... за дитячий вчинок.

— Так, я прохала його й не вважаю це за дитячий вчинок,..—рівно й безстрашно відповіла Ніна.—Коли ти не хочиш цього зробити, я звертаюсь до других.

— Але ж зміркуй сама...

— Я нічого міркувати не хочу! Годі. Я тобі сказала й повторю годі.

Він посміхнувся, але, помітивши її намір вийти, поспішив зігнати усміх і сказав:

— Ну, добре. Про це ми ще побалакаємо іншим часом. Ти от що ще скажи мені; навіщо Олесі потребувалося оселяти тут цього... типа?

Ніна ще з більшою погордою піднесла голову.

— Адрій Максимович є наш гість, Тимофію Миколаєвичу, а не «тип». А навіщо запросила його Олеся жити в нас, про це її саму спитай. Це все?

— Ні, ще. А навіщо тобі треба було цього «гостя» так... неодступно упрохувати жити в нас?

Тимофій Миколаєвич одною рукою підважував борідку знизу, а другою ніжно й дбайливо зачісував її. На Ніну він поглядав насмішкувато й лукаво.

— Це все, що тобі треба було?—не відповідаючи на його питання, зробила вона рух вийти.

— Так, покищо все...—не держачи її, посміхнувся Тимофій Миколаєвич.—Можу лиш сказати, що ні урок ні де це pomoже. Чуєш? Краще постарайся спекатись його.

Ніна повернулася і вийшла.

— Що там?—спитала Олена Андріївна.

— Ат, дурниці!—з веселим невдоволенням відповіла Ніна, зупиняючись перед дзеркалом і причепурюючи волосся, що було обмотане круг голови щільною, круглою шапочкою; а з-під шапочки лягало на вуха двома, злегка хвилястими крилами. В цій зачісці було щось східне, як, правда, й у всьому обличчі Ніни.

— Нову краватку не міг зав'язати,—додала вона.

Олена Андріївна посміхнулася: сьогодні у Тіма в вищих клясах жіночої гімназії дві лекції. І крім того останні.

Після чаю Халепа звернувся до Олени Андріївни:

— У вас знайдеться півгодини вільного часу?

— Хоч і дві,—весело сказала вона.—У чому річ?

— Я хочу з вами поговорили про одно важне діло.

Він говорив спокійно, упевнено, привітно дивлячись на Олену Андріївну.

— Це секрет?

— Так, я хотів би...

— У такому разі гайда в сад! Там ми будемо в цілковитій безпеці, ніхто не порушить наш tête-à-tête. Доречі подивитесь садок. А ти, Ніно, скажи Уляні, хай спочатку крем робить. Я потім прийду до неї. Ви не маєте претензії, що я з tête-à-tête піду до крему?

Халепа посміхнувся.

— Ну, ходімте.

М'яко й гнучно коливаючись тілом під легкою блискучою матерією капоту, що липла на спині, Олена Андріївна весело пішла вперед.

Маленьке, чистесеньке подвір'я з сліпуче блискаючими від сонця шматочками скла, ґратчастий парканчик і така ж хвіртка в садок. Вузька алейка між кущами бузку, що китицями звисає на доріжку: з одного боку холодок, з другого пекуче сонце, що тепло лягає на шию й непокриту голову. За бузком у білому й рожевому цвіті круглі дерева. Дзвін мух чи соняшних променів, шепотіння, шарудіння, празникова шамотня.

— А от і наша альтанка!

Звичайнісінька альтанка, подібна до великої шапки з гострим верхом, повита диким виноградом. В середині—круглий стіл на одній нозі, закопаний у землю, солом'яні фотелі, які сухо й вискливо тріщать, коли мати одвагу сісти та них. На столі, на лавах та на землі соняшні плями. Пряний, поранковий холодок.

— Да, чудово!..

Халепа зірвав лист винограду, поклав на кулак і хляснув по ньому другою рукою,—вистрілу не вийшло. Він струсив лист і рішуче сів на лаву проти Олени Андріївни.

— От що, Олено Андріївно, — почав він, просто, твердо, з посмішкою дивлячись на неї,—скажіть мені, скільки я маю платити вам у місяць за своє... утримання?

Олена Андріївна з комічним дивуванням поширила очі, але в лиці промиготіло щось і серйозніше,—її неприємно вколів цей неделікатний початок.

— От тобі й поезія!—сказала вона, сміючись.—А я гадала, що...

— Ви простіть мені...—перебив її Халепа без ніяковости й усе так само дивлячись на неї, немов постановивши стежити за всіма виразами її лиця й твердо зустрічати їх.—Але для мене це дуже важно. Ви сами це побачите.

— Господи, та скільки хочете!—скрикнула Олена Андріївна, підносячи повну, рожеву руку до волосся й глибше встромляючи в нього шпильку.

Халепа довше, ніж треба було, зупинив погляд на її руці й сказав:

— Ну, скільки я хочу—це не може служити... мірилом, чи що. Я хотів би, щоб ви прийняли мене, як рівного члена по розходах. По-товариському. Скільки на душу у вас, стільки й я. Так буде найкраще. Як ви на це?

Олені Андріївні було ніяково. Але щоб швидше покінчити з цим питанням, яке, видно було, Халепа не лишить не розв'язаним, вона сказала:

— Добре. Коли тато жив у нас, то він нам платив «по справедливій оцінці» тридцять карбованців на місяць. Більше не виходило. Коли ви не вірите...

— Ні-ні, я вірю. Дякую. Чудово. Я, значить, теж...—заспішив Халепа.—Ви не ображайтеся на мене, ви сами зрозумієте, чого я такий... упертий. Тридцять карбованців я можу. Це добре. Значить, так і покінчимо. Превосходно. Ну, от. Це один... одне питання. Тепер друге...

— Таке саме?—жалібно схилила на плече голову Олена Андріївна.

— Ні, інакше...—посміхнувся Халепа.

Він знову зірвав з стіни шорсткий листик винограду, виправив його на долоні й, старанно вигладжуючи на ньому зморшки, серйозно промовив:

— Але... попередньо я попрошу вас дати мені слово, що ви ні одній душі не будете розказувати того, що я вам зараз скажу. Можете?

Він підвів голову і з тим же серйозним виразом подивився на неї. Олена Андріївна теж зробилася серйозною, але в неї чомусь замерло серце,—може, краще не дозволяти цієї розмови?

— Коли вам... важно, я можу, звичайно, дати слово...—почала вона нерішуче.

Бог його знає, про віщо він хотів говорити,—щось занадто спокійний та урочистий він був.

— Ну, добре, я даю вам слово.

— Дякую. Значить, нікому: ні чоловікові, ні батькові, нікому. Так.

Халепа яку хвилину скупчено стежив за плаваючою по землі плямою сонця.

— Ну, от...—почав він, не зводячи очей з плями, наче в ній бачачи те, що мав казати.—Ви пам'ятаєте той... ту розмову, котру ми мали з Петром у Петербурзі?

Він замовк, чекаючи відповіді,

— Про його мрію?

— Так.

— Пам'ятаю.

— До речі, коли вам не тяжко, скажіть мені, як він помер...

Халепа підвів голову й став дивитись на Олену Андріївну.

— Ви, власне, що саме хочете знати? Я не дуже розумію ваше питання.

— Я хочу значи, через що він помер. Себто через що, це... звісно, але... Задержував він, справді, смерть, чи... Ви розумієте?

— Так, я розумію...—хитнула головою Олена Андріївна.—Так, він задержував. Тутешні лікарі були дуже вражені, вони не розуміли, як він міг жити. У нього зовсім не було легенів. Він навіть майже не кашляв за останній час, а помер усього два тижні тому. Я теж вірила, що він житиме п'ять літ. Він це казав до останньої хвилини. Він весь час був.., от такий...

Олена Андріївна, затріщавши фотелем, сіла дуже рівно, вся витяглась, міцно стисла кулаки, простягнувши їх наперед, стулила губи і вперто, з викликом якийсь час дивилася просто в лице Халепи. Лице їй відразу

змінилося: зробилось жорстким, худим, постарілим. Потім знову сіла, як перше, й казала далі:

— Розумієте? І це його держало. Але звичайно... Між іншим, він помер у сні. Він і боявся спати, очевидно, передчував, що у сні помре, або вже й не знаю, через що...

— Так... — майже спокійно сказав Халєпа. — Але факт, значить, той, що він задержував. Це для мене дуже важно. Бачите, признаюсь вам, я одчасти через те не писав вам і не справлявся про Петра, що мені... як це по-українському жутко було.— Як? Моторошно? Мені моторошно було. Я балакав з лікарем... як його? Ну, той, що мені перев'язки робив. Він завіряв мене, що Петро повинен померти в поїзді. І найбільше через два-три дні. Я боявся узнать, що він іменно так помер і... моторошно було узнать, що він живе, несмотря ні на які закони естества. Ну, добре, покинемо це. Так от ви, значить, пам'ятаєте ту розмову? Ну, й я хочу сказать, що поставив собі... метою здійснити мрію Петра.

Він посміхнувся, але блідо й твердо, як людина, яка наперед знає, що його слова не викличуть спочуття.

— Себто як?.. Яку мрію?

— Визволення праці.

На порозі альтанки з'явилася пташка з довгим хистким, неначе погано приробленим хвостиком, вражено подивилась на людей і шугнула вбік.

Олені Андріївні, бозна, через що, стало ніяково й ніби трохи жаль Халєпу,—те саме чуття, що мимоволі вчора з'явилось, коли вона слухала його напружену українську мову й помилки, які він повторював, не знаючи, що так не можна висловлюватись. Але разом із тим почула й ще щось,—не то зворушення, не то захоплення...

— Так?—сказала вона, чуючи, що треба сказати щось важливе й не знаходячи нічого.

— Так. І хочу попросить вас дати мені деякі відомості. Я ж нікого не знаю. Перш усього я хотів би знайти когонебудь, хто... міг би приєднатися до цього. Одному дуже важко й... Порадяться, обговорять. Удвох краще. Але це не головне. Знайдеться—добре. Ні—я сам буду. Ви нікого підходящого не могли б указати?

Олена Андріївна мовчки покачала головою, перебігаючи думкою по знайомих. Ні, рішуче ніхто не підходив. Смішно навіть думати.

— Але як же ви хочете це все... Вибачте, але я щось не добре розумію. Ви, значить, хочете заснувати той город, фабрики, майстерні?

— Да. Спочатку я начну з маленького. А потім...

Сонце зачіпало променем половину лиця Олени Андріївни. Від цього око її прищурилося. Вона одхилила голову в тінь, не одриваючи погляду від занадто непорушного обличчя Халепи з роздвоєним підборіддям, пов'язкою й блідим усміхом голених тонких губ. Значить, він тільки для цього приїхав сюди? І не вже серйозно замислив?

— Ну, добре. Як же ви будете здійснити це? Треба ж грошей? Ви маєте?

— Я маю щось трохи більше трьох тисяч рублів. Коли я буду на себе особисто тратити тридцять рублів на місяць... Між іншим, я не зможу жити у вас більше місяця, бо я хочу на все тратити не більше тридцяти рублів: на прачку, табак, одягу, квартиру, їжу... Ну, це не важно. Значить, коли тридцять на себе, то на рік мені треба триста шістдесят рублів. За рік я зможу знайти компаньйонів і вже щось почати. Я думаю, що раніше знайду. Ми відкриємо діло. Крім того, я сам працюватиму на нашій фабриці й зароблятиму. Але найперше я хочу знайти пайщиків. Конешно, вони повинні... співчувати й розділять мої... погляди. Інакше не можна. Не погано було б, понятно, знайти якогонебудь мільйонера, котрий схотів би зразу посунуть

діло як слід, але де ж узяти такого мільйонера? Тут є багаті люди?

Олені Андріївні страшенно хотілось зареготати; він серйозно балакав про це, немов це було звичайнісінька річ.

— Так, є,—з посмішкою відповіла вона,—й дуже багато. Це промислове місто.

— От-от!—живо підтвердив Халепа.

— Так, але я не думаю, що вам пощастить не тільки увійти з ними в компанію, але навіть витлумачити їм, чого ви хочете. Вони матимуть вас за...

Вона зам'ялася. Халепа поміг їй:

— За сумашедшого!—докінчив він з веселою посмішкою.—Нуда, цілком вірно. Ну, я не про таких питаюся. Але повинні ж бути ідейні багаті люди? Українці, наприклад. Андрій Степанович мені якось казав, що є мільйонери серед українських... діячів. Так я говорю це слово по-українському?—раптом спитав він і додав:—мені ще не хватає слів.

— А ви вільно балакаєте, чи важко вам?—мимохить спитала Олена Андріївна.

— О, ні! Зовсім легко. Мені кажеється, що я навіть даже руський язик почав забувать. Але серед українців хіба нема багатих ідейних людей?—повторив він.

Олена Андріївна з посмішкою покрутила головою.

— Ні, такі в нас не водяться.

— Але позвольте! Це не вірно, мені здається: одне вже те, що вони мають себе за українців, уже означає, що вони ідейні люди.

— Ну, з такого погляду! Та й то.. не знаю. Я знайома з двома мільйонерами, справжніми мільйонерами. Обидва українці. Один навіть щирий, але на громадську справу не витягнете з його ні копійки.

— Не розумію...—з непорозумінням сказав Халепа.—Мільйонер?

— Так, мільйонер. Але таке скупе, я вам скажу, що коли попаде кудись, знаєте, в товариство, то старається в ресторані нічого не їсти й не пити, щоб не примусили його платити за всіх. Або так. Наша молодь на Різдво ходить колядувати по родинах. Збирають гроші то на те, то на се, то на пам'ятник Шевченкові, то на засланців. Кожний українець охоче пуска їх у хату. Та таки й приємно послухати, часом даже добре співають. А цей—ніколи! Ніколи. «Нема дома».

— Не розумію!—ще з більшим непорозумінням сказав Халепа й навіть устав.—Ну представте—чи той, уявіть собі, що ніяк я не можу зрозуміть таких людей, увійти в їхню психологію. Ну, а другий?

— Другий? Гм! Другий, здається, щось, може, й дав би, коли б... Історія його, бачите, така. Він—син простого мужика. Батько його з-замолоду був сільським ковалем і гірким п'яницею. Але від батька свого, діда, значить, нашого мільйонера, мав десятин двадцять чи тридцять поганенької земельки. Він її за копійки здавав в оренду мужикам. Ну, й раптом на цій землі находять руду. П'яничка-коваль моментально стає багатим, потім жениться на багатій удові й таким чином ще збільшує свої маєтки. Від цього шлюбу й походить наш мільйонер. У нього є сестра, у мільйонера. Удова. От хто міг би вам згодитися!—лукаво засміялась Олена Андріївна. Але спочатку про брата. Звуть його Калістрат Наумович Гребля. А сестру Варвара Наумівна, по чоловікові—Підтоптана. Ну, от, Калістрат Наумович був у гімназії, але по «многосостоятельности» науку закинув. Він збудував собі на високім березі Дніпра між порогами замок і в літі живе там. Знаменитий замок! Весь білий, з зубчастими баштами, з бальконами, терасами, з парком, куполом. В мавритансько-византійсько-єгипетсько і ще якомусь стилі. Як познайомитесь, він неодмінно запросить вас у за-

мок. Калістрат Наумович—нежонатий, нестарий, літ тридцять шість має, гультяй, красунь, дуже милий. Українець він слабенький, але знає, що він не руський, а українець. Часом жертвує на різні «цілі», але... без захоплення. Любить товариство українських акторів, але переважно через те, що вони вміють добре пити й розказувати малоросійсько-єврейські анекдоти. Один час опікувався одною українською трупкою навіть, здається, був антрепрензором. Але знов таки не з ідейності, а з симпатії до примадонни. Потім підтримував один журнал, але й тут, здається, грала більше роллю поетеса журналу, ніж ідея. Але не думайте: він далеко не дурний і не марнотрат. О, ні! «Хитрий малорос!» Він маєточки свої не протринькує, а збільшує. Це ловкий і хитрий ділець.

— Позвольте, Олена Андріївна—перебив її Халепа,— як же, на вашу думку, його можна було б... скористувати?

— Як? Хм? Отже я й кажу, що трудно. От хіба славою спокусити його? Та де, що йому слава! Його й так уся округа знає. А по смерті... Що йому до того, що там буде по смерті.

Халепа знов устав, хвилюючись і запалюючись.

— Ні, Олено Андріївно, не вірю!—рішуче сказав він, енергійно хитнувши головою.—Не вірю. Коли він чоловік не... глупий та ще нежонатий, то не може бути, щоб він був задоволений своїм життям. Він тільки не знає, що йому треба робить. Да-да! Запевняю вас, не посміхайтесь. Просто не знає нічого кращого. Звідки йому знать? А коли йому пояснить, розкрить перед ним цю грандіозну картину, поставить перед ним таку велику ціль, то невже ви думаєте, що це його не... захопить?

— Думаю,—з усміхом сказала Олена Андріївна.

— А я думаю,—що захопить! Я по собі, Олено Андріївно, суджу. Говорю по совісті й одверто. Я

жив без цілі гупо й пошло не через те, що мені подобалась така жизнь... таке життя, а через те, що не знав нічого кращого й думав, що й не може бути. Через що з другими не може бути такого самого? Через що неодмінно треба думати про цього Греблю, що він помагав трупі чи журналу тільки через жінок? А що як у цьому виявлялось шукання якоїсь іншої, більш... поважної цілі? Ні, Олено Андріївно, не можна так судити. Не можна Я... як це?—я певен, що многі люди, змінили б своє життя, коли б їм хтонебудь показав що краще. Певен! Та й зрозуміло: це ж у їхніх власних інтересах змінить. Хіба ж можна зрівнять по багатству почуття, думок, фактів і так далі життя чоловіка, у которого є велика, висока ціль, і життя якогонебудь обивателя, котрий сам не знає, навіщо живе, которого ціль якнебудь без особливої, удушашої скуки провести день? Навіщо саможертва, страждання й тому подібне? Навіщо цим спокушати? Треба тільки роз'яснить, показати такому обивателеві, що йому самому буде краще жити, коли він поставить собі якусь велику ціль і буде вперто, жагуче прямувати до неї!

Олена Андріївна з інтересом поглядала на Халепу, що стояв перед нею і з запалом вимахував рукою.

— Так ви гадаєте, що коли ви виясните Греблі, як йому треба жити, то він... зробиться вашим однодумцем?—спитала вона.

— Да, коли він... тягчиться своїм теперешнім життям. І коли не... цілковитий дурень. Повинен зробитися! Бачите, я великий прихильник свободи волі. Себто, я визнаю закони природні, соціальні, економічні, часом проти них не попреш. Але вірю також, що коли хотіти, сильно, кріпко хотіти, то можна іноді й ці закони зломить. От тут важна сила внушення. Да, тут це багато значить. Власне, всі наші... погляди, пере... переконання, симпатії не що інше, як на-

слідок внушення один на одного. І от чому б не можна було внушити цьому Греблі свою ідею? Що тут неможливого? Коли самому при тому непохитно вірить у неї?

— А ви вірите?—раптом спитала Олена Андріївна.

— Непохитно!—стріпнув головою Халепа.

— І ні одної хвилини не сумнієтеся ні в ній, ні в собі? Ані-ні?

— Ні одної хвилини!

— І так-таки твердо постановили здійснити її? Без усяких жартів? Усе життя?

— Без усяких жартів і все життя!

Олена Андріївна деякий час мовчки дивилась на Халепу, а він на неї, немов ждучи дальших питань і готовий достойно зустріти їх.

— Так, це... Вам чого доброго, можна позаздрити...— нарешті, сказала вона.—Ну, добре. Ви мені дозволяєте питати вас?

— Будь ласка!

— Ну, добре. Як же ви сами особисто будете жити? Особисте життя у вас буде?

Халепа зрозумів, що саме вона хотіла сказати, але вже не міг удержатись і спитав:

— Як «особисте життя»? Розуміється, буде. А чие ж це буде життя, не моє особисте?

— Ні, не те! Ну, сім'я, кохана жінка, діти.

Халепа посміхнувся.

— Через щось прийнято називати сімейне життя особистим. «У нього чи в неї нема особистого життя». Це значить, що чоловік не живе половим життям. Та, поперше, сім'я це теж не зовсім особисте життя, а подруге всяке почуття, всяке переживання, що створюється в мені, є моє особисте.

Олена Андріївна раптом невідомо з чого розсердилась. Лице їй стало таким, з яким вона показувала, як тримався за життя Петро, сухим, старим. Халепа аж зніяковів.

Річ була в тім, що розмова знову підняла в ній те, що піднімалось і Петром. Той так само закидав їй обивательщину. «Обивателі, обивателі, ціль, служення... Діти! От найбільша, найвища ціль людини. Тато теж переслідує. Навіть на шпигунство пускається, щоб знайти за Тімом факти зради й розвести їх. Пускає чутки, що Тім робив доноси на інспектора-українця й того за його українство вигнали. На його місце ніби націляється Тім. І всьому цьому паскудству корінь—ідейність!»

Вона завищала й затріщала фотелем і понурими, сердитими очима стала дивитись у сад. Тінь від альтанки ставала коротшою і в двері часом залітав теплий, нагрітий сонцем, вітрець. На рожевому кущі з похмуро-добродушним зумінням короткими спурхами крутились джмелі й бджоли. У проході дверей, вирисовуючи в повітрі петлі, гралися мухи, немов ганяючись одна за одною.

Халепа мовчав і приголомшено крутив у руці віточку винограду.

Олена Андріївна раптом голосно, сміхотливо засміялась, повернулась до нього всім тілом і сказала:

— А що, гарну прочуханку вам задала? Правда? Халепа теж засміявся.

— Да, задали! Головне, знаєте, зовсім несподівано. Усе так добре, гладко, навіть ніби трошки й спочуття й раптом...

Олена Андріївна зареготала.

— Але ж ви не сердьтесь. Добре?—немов попереджаючи й умовляючи, скрикнула вона.—А то не можна щиро говорити.

— Ні, я не сердюсь. Я не можу брати на себе рішати, хто з нас правий. Мені сумно, що...

— Ну, от. А що до спочуття, то вам я все таки спочуваю. Себто, одверто кажучи, я не вірю, що з цього щось вийде. Ані трошки не вірю.

— Через що?

— Та через те, що... нікого ви не знайдете, ніяких грошей не добудете. А коли й знайдете, то фабрика ваша моментально прогорить, вас обшахрають і обікрадуть ваші ж друзі-однодумці. І ще під суд попадете...

— Ну, це все ще невідомо...

— Так, звичайно. Але я вам усе ж таки спочиваю... А чекайте, ви мені скажіть таку річ: ради цієї високої цілі ви згодні би продати себе за гроші жінці, яку не кохаєте?

Халепа косо підвів очі догори, подумав, так само подивився в другий бік і сказав:

— Хм! Це питання трудне. Скоріш усього, що так. Коли великі гроші!

— Фе, гидота! От ви які! Ну, та це вже інше питання. Добре. Ну, в такому разі я вам, здається, зможу допомогти. Сестра мільйонера, от ця сама пані Підтоптана, невпинно жадає вийти заміж. Багата,—мабуть теж з мільйон або зо два знайдеться. Батько записав свої маєтки нарівно на них обох. Але попереджаю: дурна, пришелепувата, гістеричка, гладка, негарна й добра. Не знаю, що ви волієте: усі ці якості плюс добра чи плюс зла. Я б, їй-богу, не знала, що вибрати.

— Ну, плюс добра все ж таки краще...—з нерішучим усміхом зауважив Халепа.

— Ви гадаєте? Ой, не кажіть. На злу хоч сердитись можна, а від доброї тільки в безсилий одчай упадеш. Ну, та це вже деталі. Як вам подобається вся постать? З птичого лету, так би мовити?

— Приваблива особа.

— А правда? Одягається вона, майте на увазі, по останній моді й раз-у-раз лічиться. Страшенно любить лічитися й падати непритомною на руки мужчин. Щипає покоївок, обдаровує їх сукнями, потім знов щипає й кусає.

— От яка добра!

— Ні-ні, серйозно добра. Це тільки від нестриманості й запалу. Сама потім плаче, уявляючи собі, як повинно бути боляче бідній Маші чи Саші. Ну, щодо вашої кандидатури, то є велика надія: вона поетів, та ще справжніх, з іменем, любить навіть більше, ніж непритомність. Мати чоловіка поета такого то—та це ж скарб цілий! Братік може перешкоди робить, але братіка я беру на себе: ми з ним приятелі. Ну?

Олена Андріївна чудно посміхалась і з чеканням дивилась на нього.

— Невже ви серйозно?—засміявся він, але не зовсім вільно й легко.

— А чому б не серйозно? Ага, он-як, уже назад? Ні, добродію, нема чого, будь ласка в жертву ідеї! Йй-богу, я серйозно. Хочете—висватаю?

Халепа бачив, що вона, справді, ніби серйозно захопилась за цю думку. Він підвівся, ступив кроків три по альтанці туди й назад і зупинився проти Олени Андріївни.

— Ні, я спочатку хочу все ж таки подивитися...

— Ага! Ач який! З комфортом хочете?

— Ні, не з комфортом... Але так зразу... Потім це такий крок... А коли я поставлю себе в таке... становище, що не тільки ніякої користи ідеї не буде, а ще й шкода?

— Ну, вже викручуєтесь!

— Зовсім не викручуюсь. Я принципіально згоджуюся. Я вам це з самого початку сказав. Але не можна ж так з... бухти барахти. Я не від того, щоб познайомиться з нею, з братом. Навіть буду прохати вас скоріш познайомить мене. Але... нічого їй не казати. Добре?

— Добре.

— А з братом я хочу якось... побалакати. Розуміється, спочатку треба його узнати. Вони де живуть?

— Зимою в Москві, за кордоном, на рудниках. Літом у замку. Тепер (я недавно одержала від нього картку) живуть у замку. Запрохував нас до себе. Але коли вам так хочеться, я напишу, щоб приїхали в город. Вони літом частенько тут бувають.

— От добре було б!—живо скрикнув Халепа.

— Ага! Удовичка вже запала в серце!

— Мила вдовичка!—зворушено склав руки Халепа.— Коли б вона по доброті своїй дала мені хоч сто тисяч. Ну, навіщо їй ці мільйони? Ну, подумайте сами, Олено Андріївно, чи добре ж це: от у такої непотрібної, пришелепуватої жінки в руках мільйони, а у того, хто хотів би... Ну, та бог з нею, хай собі має їх. Так напишете? От чудово! Ви знаєте, я передчуваю, що в мене з братіком щось вийде. Їй-богу!

— А не з сестрицею!—прищурюючи одне око й закриваючи його листиком, лукаво кинула Олена Андріївна.

— Сестриця про запас! Ну, добре. А тепер щоб уже зовсім стомить вас своїми просьбами, так ще от що, Олено Андріївно: чи не маєте ви знайомих серед робочих соціалістів і тому подібної публіки? І чи можете познайомить мене з ними?

— А це вам навіщо?

— А як же! Це необхідно. Це перш усього... Де ж я для своєї фабрики братиму робітників? З улиці? Ні, я все поясню їм, ввійду з ними у згоду. Вони один одного знають, можуть вибрати. Що ж я сам зроблю? Навіщо!?

Олена Андріївна посміхнулася так, як посміхаються на якісь дитячі серйозні наміри. Одначе сказала:

— Хм! Це вже зовсім погано.

— Через що!?

— Та через те, що коли ви з цими людьми заведетеся, то у вас уже зовсім нічого не вийде. Вони вас зараз же вилають за буржуазність, потім почнуть

рвати на часті, одні в один бік, другі в другий бік, одні большевики, другі меньшевики, чи ліквідатори, чи як там у них. І ніякого пуття не доб'єтесь. А втім, коли ви так хочете, то я можу вам дати рекомендації до всяких їхніх «діячів». Колись сама була правовірною есдечкою. Добре, дам. Тільки попереджаю: розчаруетесь. Крім того, як же ви погодите мільйонера Греблю, власника рудників, на яких раз-у-раз бувають забастовки, й цих забастовщиків? От завдання? Доведеться вам «об'ять необ'ятное».

— А навіщо їх погоджувати?—здивувався Халепа.— Він сам по собі, а вони сами по собі. Коли він згодиться на мою пропозицію, то що ж тут погоджувать?

— Я-як?!—вражено скрикнула Олена Андріївна, схопившись і взявшись обома руками за щоки.—То ви гадаєте, що він... що Гребля згодиться на вашу ідею й перестане бути буржуєм, капіталістом, покине рудники, акції, біржу й «експлоатацію» пролетаріату?

— Розуміється,—твердо сказав Халепа.

Олена Андріївна одкинулася назад усім тілом і зареготала. Потім вибігла з альтанки й, пританцьовуючи, почала бігати туди й сюди, не перестаючи сміятись.

Халепа став на порозі й з ніяковою усмішкою слідкував за нею.

— От так ушкварив! Ха-ха-ха! От так так! Ну, знаєте що?—раптом, захекавшись від сміху й бігання, зупинилась вона проти Халепа.—Я зараз же йду й пишу йому, щоб негайно їхав сюди. Я хочу, щоб це швидше сталось. І коли це станеться, вимагайте від мене чого хочете. Чуєте: чого хочете. Ви—бог тоді!

Вона широко розставила руки, підвела голову й виставила наперед високі, круглі груди, неначе віддаючись йому вся.

Халепі від її слів і пози перебіг по грудях холодок. Але він внутрішньо похмурився на нього й з усмішкою сказав:

— Позвольте, я не... утверджую, що так буде, але думаю, що можливо. Логічно міркуючи, я тут нічого... неможливого не бачу. Бували ж случаї...

— Добре, добре! Я сьогодні ж пишу!

— Дуже радий.

— Побачимо ж! Я гадала собі, ви хочете, щоб він пожертвував... ну, декільки тисяч. А ви...

— Я й від декількох тисяч не одкажусь. Будь ласка!

— Господи! Та хто ж вам, такому чудакові, дасть їх?—раптом з ласкою й симпатією, простягаючи до нього обидві руки, сказала вона.—Хто ж повірить, що ви не шахрай? З якої речі?

— От через те й треба, щоб він весь, до кінця згодився зі мною...—беручи її руки й злегка потискуючи їх, відповів Халепа.

Олена Андріївна тільки з усмішкою похитала головою й обережно одняла руки.

У Халепи зосталось почування теплоти її пальців.

— Добре. Сьогодні ж пишу. І йому, й сестрі. Мене це цікавить. Не бійтеся, я їм ні слова не скажу. Я ж розумію. Ні, я буду тільки стежити збоку. Навіть помагати згоджуюсь. Ну, а як вам подобалась моя сестричка Ніна?—невідомо через що раптом перестрибнула вона.

Халепа трохи здивувався з цього питання, але відповів:

— Учора менше подобалась, ніж сьогодні.

— Так? А сьогодні більше? А взагалі подобалась? Гарна вона?

— Да, пожалуй, гарна...—невпевнено промовив він, пригадуючи вчорашню й сьогоднішню Ніну й не знаючи, на якій зупинитись.

— «Пожалуй»!—з жартливим обуренням похмурилась вона.—Ах ви ж! Ну, чекайте ж, я скажу їй, вона вам задасть. Шкода тільки, що з нею щось приключилося й вона в нас зіпсувалась. Просто, знаєте,

пізнати не можна дівчину. Якась нерівна стала, нервова, якась така, що... А що вже бідолак Тризуб перетерпає! От той учорашній маляр. Ми вже так і постановили, що парочка готова. Ще під час нашого від'їзду в Петербург усе було добре. Правда, з її боку нічого такого особливого, але не таке, як тепер. І раптом довідуємося, що Ніна й бачити його не хоче. Що тут сталось, невідомо. Я вас притягаю до наших секретів, щоб ви могли краще орієнтуватись,—невідомо навіщо несподівано додала вона, як невідомо навіщо розказала про Ніну.

Халепа не мав нічого кращого, як мовчки з усмішкою уклонитись їй.

— Олесю!—раптом недалечко зачувся голос Ніни.

Олена Андріївна живо повернулась у той бік.

— Тут, Ніно!.. А сонечко одначе припікає. Тут, Ніно, біля альтанки! А що там?

З-за кущів з'явилась Ніна з китицею бузку в руці.

— Уляна кличе. Якесь там лихо в неї. Я хотіла допомогти, так вона тільки твій авторитет визнає.

Посміхаючись то до Олени, то до Халепи, Ніна підходила до них, устромлюючи на ході бузок у свою шапочку темного з іржею волосся. На сонці білий, рівний колір її обличчя здавався ніжно-жовтявим і виразно помітні були широкі, негусті брови й вишневі уста.

— Треба йти...—з покірливим виразом сказала Олена Андріївна.—Нічого не вдієш. А написати,—зараз же напишу!

— Дуже радий буду,

— Побачимо. Лишаю вам Нінуську. Ніно, покажи Андрію Максимовичу сад, я занята занадто була.

Хитнувши головою, вона поспішно пішла, на ходу зриваючи з кущів та дерев листя.

— Хочете подивитись на сад?—дуже чемно й уважно звернулась Ніна до Халепи.

— З охотою.

— Тільки він у нас зовсім малюсенький. І дивитись нема на що. Ну, ходітьте насамперед до головного номера: до краєвиду на Дніпро.

Вона пішла вперед по доріжці. Коли траплялись віти, що перепиняли дорогу, вона одхиляла їх і держала, поки не перехоплював Халепа.

— Може вдарити...—з усмішкою говорила вона й поглядала на його пов'язку. Руки її були іншого кольору й будови, ніж у сестри, не рожеві, короткі й повні, а матово-білі, ледве жовтяві, довгі, строго виточені. Шия позаду теж одливала жовтим перламутром. Плечі були високі, а груди невеликі, низькі.

У Халепи весь час, коли він дивився на Ніну, проходив у грудях знайомий холодок, від якого зараз же вибухала досада й роздратовання. «Що за гидота!» думав він, навмисне стараючись дивитись убік.

Часом Ніна озиралась, дивилась йому просто в лице своїми ясно-карими чи зеленими очима з обідками й питала щонебудь.

І тоді від цих очей знову хтось холодно й приємно дув на серце.

«Головний номер» була маленька могилка при самім кінці садка, біля паркану, за яким тягнувся чужий сад, що круто збігав униз. Між деревами цього сусідського саду зробилася прогальовина, крізь яку видно було далеку смужку чогось блискучого й сірого, як луска риби. За лускою зеленіли луки та біліли розкидані хатки. Над хатками, луками й лускою спокійно й велично розляглося ніжно-синє, без єдиної хмаринки, небо.

На могильці ріс каштан, обтиканий, як різдвяна ялинка, свічками буро-сірих квіток. Тут, біля паркану, чомусь дужче пахло, ніж біля альтанки. Може через те, що до запаху бузку домішувався ще запах загнилого за зиму листя в кущах, підгнилих дошок паркану, кропиви, бузини.

Звідкись налітав вітрець і лопотів лапатими, незграбними листами каштана. На сухій гілляці дерева сиділа периста сорока й хитала хвостом, немов зо всієї сили тримаючи рівновагу.

— Правда, гарно тут?—спитала Ніна, притуляючись спиною до стовбура каштана й дивлячись угору, де переплітались товсті, голі гілляки.

— Божественно гарно!—тихо сказав Халепа, не одводячи очей з далекої блискучої луски Дніпра. Синій серпанок в прогалині, шматочок ярко-червоного даху якогось будинка. Ось, поблискуючи до сонця перами крил, пролетіли два голуби. Десь збоку басом меланхолійно гуде жук. Тут же тонесенько щось пищить, немов тягне безкраю павутину. У траві таємне, злодійкувате шарудіння, яке стихає на найменший рух людей,—щось там дряпається до своєї мети. Бог зна, від чого душу охоплює зворушення, жаль і тихий захват. От стоїть побіч дівчина,—що вона думає в цю мить? Чому не можна взяти її за руку,—ніжно, дружно взяти за руку, зазирнути в лице й з цим жалем, зворушенням і захватом сказати їй: скажи мені, що ти маєш на серці? Коли важко там, я постараюсь зрозуміти, відчути, вияснити і, може, чимсь поможу тобі. Коли радість там, я порадію з тобою. Чому не можна цього? А от не можна та й годі.

— Вам подобається у нас в місті?—спитала Ніна, але вже не тим чемно привітним тоном, що раніше, а просто й тепло, як старого знайомого.

— Подобається...—сказав Халепа. Йому чомусь захотілось спитати її про Тризуба, але він стримав себе.

— А вам не трудно балакати по-українському?—несподівано знов спитала Ніна, з інтересом чекаючи відповіді.

— Нічуть!—знов невідомо навіщо збрехав Халепа, й збрехав зовсім легко, просто, весело.

— Невже? Адже ви не вміли в Петербурзі?

— Ні, вмів. Літературно, звичайно, ні. І крім того практики не було.

— Ви робите багато помилок...—ласкаво й обережно зауважила Ніна.

Халєпа густо зачервонів, сам у той же час дивуючись із цього, бо особливого сорому не почував.

— Хіба? От дякую, що сказали. А які іменно, не можете мені сказати?

— Деякі можу.

І вона почала перерахувати. Виявилось, що він і не гадав собі, як часом говорив зовсім не те, що мав сказати.

Вони обое весело сміялись, але Халєпа, немов непомітно ранений, став почувати все дужче та дужче ниючий біль сорому. З кожною показаною помилкою йому ставало ясніще й ясніше, що ні Олена, ні Ніна не могли повірити, буцім йому так уже легко говорити по-українському. Навіщо ж ця йолопська, безглузда брехня?

— А я, знаєте, збрехав, що мені легко балакати!—вмить несподівано вихопилось у нього й він змушено посміхнувся.—Я весь час пам'ятаю, що говорю по-українському, мені треба переводить, підбирають слова. А навіщо збрехав, їй-богу не розумію. Страшно гупо!

Ніна засміялась.

— У цьому нема нічого дивного: вам просто дуже хочеться швидше вміти балакати й ви сами себе й других запевняєте, що вам легко. Так зо всіма буває, хто вчиться чужої мови. Хутко ви будете запевняти, що вам трудно по-руському балакати. Побачите! У нас є такі неофіти. Вони зовсім недавно й то по книжках навчились говорити, але вже серйозно критикують наших письменників і нас, що змалечку говорять по-українському.

Халєпі стало лекше. Він з полєкшенням засміявся й попрохав Ніну неодмінно поправляти його, як поми-

литься. Вона у відповідь тут же й поправила його. На щоках їй ледве проступила фарба й це надало обличчю її чогось дитячого, невинного, чистого.

«Надиво хороше й мінливе лице!»—мимоволі подумалось Халепі.

— Тепер, може, весь садок подивимось!—запропонувала Ніна.

І знову вона притримувала віти, поглядаючи на пов'язку, й рука, оголена вище ліктя, виразно, викреслювалась на тлі зелені жовтявою білизнаю й строгими лініями.

Садок, справді, був невеличкий, але затишний і повний розквітлих дерев та кущів. Скрізь були лави з неминучими написами та ініціалами, вирізаними ножами. Це лишилось від попередніх квартирантів. Будинок і сад належали якомусь купцеві, Чупруни ж тільки наймали їх.

Халепа раптом згадав і подивився на годинник: було пів на дванадцятю, треба було йти в свою кімнату. Він попрохав вибачення й пішов. Не хотілось іти, але зробив усилля, немов ковтаючи щось неприємне, й пішов.

Замкнувши двері, він щільно затулив завісками вікна й сів у фотель. Скупчивши погляд на блискучім кінчику черевика, він поклав, як єгипетські статуї, руки на коліна собі й став неодривно, уперто дивитись на круглу блискучу плямку на чорній пукатості черевика.

Як і щоразу, думка та образи спочатку ще проходили в мозку, часто зовсім ховаючи, як хмари сонце, блискучу цяточку. Але потрох у стали бліднути, слабшати, руки й ноги обважніли, потім зробились непомітними й, нарешті, все вкрилось легким туманом, крізь який лише мерехтіла ясна плямка внизу.

Коли Халепу покликали снідати, лице його здавалось не то сонним, не то п'яним.

Олена Андріївна уважно подивилась на нього, хотіла щось спитати, але не спитала. Ніні ж прошепотіла:

— Подивись на його лице: він писав вірші. Ти дала йому надхнення.

Ніна злегка почервоніла, нічого не сказала й через якийсь час пильно озирнула Халепу,—він спокійно, з великим смаком, але трохи неуважно їв котлету.

XVII.

Нарешті, настрої Лідії Василівни цілком несподівано змінився,—вона стала знов тою самою Лі, що й перше була: трохи поважною, трохи вибачливою й насмішкуватою, але зате оживленою, веселою, навіть радісною.

Сталась ця зміна при таких обставинах. По обіді, тутешнім, а не петербурзьким,—значить, годині о третій-четвертій, усі сиділи в саду, під каштанами. Лідія Василівна та Катя позували Чалакову. Лі—напівлежачи в гамаці, а Катя—сидячи біля неї з книжкою в руці. «Дві сестри»,—так повинна була зватись група. Сестри, правда, не мали між собою нічого рідного: Лі—попеляста шатенка, з синіми очима, з холодним, жорстким, клясично-гарним лицем; Катя ж—рудява, тоненька, рум'яна, з ямочкою на підборідді. Рум'яна була вона вся, навіть на висках і на чолі горів цей рум'янець.

Але коли Чалакову показали на це, він спокійно відповів, що це саме й треба: хай публіка догадається через що вони сестри, треба давати публіці простору для творчости.

Оглоблін ходив по бічній алеї, обхопивши шию руками й думав. Костяшкін щось писав за столом, а Пеліканов і Андрусевич грали в шахмати, при чому Андрусевич весь час хіхікав, а Пеліканов сердився.

В саду, на вулиці, в небі пливла рівна, спокійна, як вода Дніпрова, тиша. Дерев, неначе стежачи за тим, як Чалаков клав на полотно фарби, не рухались.

З будинку доносився спів кухарки, яка кінчала строфи високою, довгою, кличучою нотою, немов подаючи ко-мусь гасло.

Лідія Василівна згодилась позувати тільки для того, щоб одчепитись од Чалакова, який надокучав їй з проханнями. Але «надавати собі виразу» рішуче відмовилась, а через те лежала з тим самим уперто й жорстоко думаючим лицем.

І от під цей час листоноша приніс листи. Один був для Лі. Вона л'ниво взяла його, але тільки подивилась на почерк, як умить уся змінилась. Швидко вистрибнувши з гамака, вона заявила Чалакову, що позувати не буде, й з листом в руках хапливо подалась углиб саду. Всі помітили, що лист був грубий і що Лі гаряче почервоніла. Костяшкін при цьому уважно з-під лоба слідкував за нею.

Коли вона через півгодини й навіть більше вернулась до всіх, зміну в ній уже виразно було помітно. Сердиті, гидливі бугрики на чолі над бровами вигладились, очі блищали весело, енергійно, в голосі чулось піднесення, виклик, насмішка, радість, безжурність. Вона почала торсати, цілувати Катю, весь час перекривляючи її й кричачи: «Уй, Катю, як знаменито!» Катя щиро й заражливо сміялася на це й питала:

— Хіба я так кажу? Правда? Правда?

І сміхотливими, питаючими очима швидко поглядала на всіх по черзі. Потім Лі перекинула шахматну дошку, несподівано схопила за вуха спалахнілого Пеліканова, якому тільки почало йти щастя в грі, і регочучись, стала ніжно водити його голову то вправо, то вліво. Пеліканов, нарешті, добродушно засміявся й здивоване лице його зробилось наївним, добрим, милим.

Чалаков захопився втекти в дім разом із своїм мольбертом і скринькою з фарбами. При цьому, пустуючи, весь час з жахом озирався на Лідію Василівну й надмірно згинався від ваги скриньки. Тільки Оглобліна,

що миготів білим піджаком по алеї, та Костяшкіна не чіпала Лі, хоча Костяшкін уже не писав, поклавши записну книжку в кишеню.

Після того почалась гульня в Чалаковському домі, безглузда, буйна, пустотлива, чому сприяло те, що ніхто не знав, через що Лі раптом переродилась. Катя реготалась до нестями, бігала по всьому домі й саду з Чалаковим, який найшов щось із дамського туалету, торсала Пеліканова, що сїв здивовано-наївною усмішкою, забувши про свої хвороби й страждання. Андрусевич гатив по роялю й високим фальцетом співав якусь нісенітницю. Лідія Василівна тягла в дім Оглобліна й пояснювала йому, що Пеліканов одержав звістку про зачислення його членом Академії Мистецтв, через що й галас такий. Оглоблін, високо піднісши золотисті тонкі брови й наморщивши гармонією рожево-біле чоло, дивувався й не вірив.

Тільки Костяшкін, поважний, спокійний, з гарно зачісаною пухастою бородою, буйним, трохи м'ясистим носом і насмішкувато вибачливим посміхом сидів так само в саду в своєму зеленому фотелю.

Потім Лідія Василівна несподівано зникла. Хапливо одягшись, вона непомітно вибігла на вулицю й зникла.

Приїхала вона тільки над вечір, коли вже заходило сонце й сховався місяць, молодий, несмілий і нерівний. Вона вже не застала Каті, Оглобліна й Пеліканова,— вони пішли на Дніпро кататись на човні. Але зате в їдальні її з галасом зустріли всі останні, не виключаючи й Костяшкіна. Вони були веселі, без піджаків, по-американському,—за що розчулено й дуже галянтно вибачились перед Лідією Василівною. На столі стояли пляшки з напیتками. Виявилось, що на пропозицію Костяшкіна вони постановили «вшанувати день визволення від гніту туги найдорогшої владарки Лі». Через це Чалаков і Андрусевич поїхали в місто, де й закупили всього, що личить у подібних випадках, а зверх

усього одну знамениту річ: чудодійну наливку, місцевого виробу, так звану «шкереберть», що на хохлацькій мові значить: догори ногами. Цю наливку можна добути тільки з особливої ласки в одного дивака—виноторговця.

Лідія Василівна зараз же, не скидаючи навіть капелюха, покуштувала цієї «шкереберть». Справді, в цій густій, злотисто-червоній плинності було щось запаморочливе,—почувалось це з першої ж краплини, запашної й гострої.

Лідія Василівна поспішно скинула капелюх і сказала дати ще шкереберть».

— Оце саме те, що мені треба!—заявила вона.

Чалаков у захваті заревів і потім ніжно, граціозно налив і підніс «найяснішій Лі Шкереберть» чарку з наливкою.

— Ви—наша Шкереберть!—зворушено складаючи руки, молитовним голосом промовив він.

Війнуло Петербургом.

На вікнах спустили штори, зачинили двері й зробили «інтимне освітлення», загорнувши лампу в фіолетово-червоний газовий шарф, від чого обличчя набрали хмарно-дикого виразу й зуби відблискували синюватими іскрами.

Костяшкін здавався веселішим за всіх. Він пускав дотепи, говорив афоризмами, ніжно упадав біля Лі, не виявляючи одначе нічого, крім самої поштивої, сутодружкої уважності. Лідія Василівна часом скоса, цікаво зиркала на нього й ледве посміхалась синіми очима, які від фіолетового світла й тіней видавались глибокими й величезними.

Андрусевич же бушував,—гасав від одного до другого, вимагав, щоб пили, високим, замираючим голосом реготався, цілував Чалакова, який відбивався від його, як від цуциняти, прохав слова, деклямував вірші. Наливка, дійсно, здавалось, весь час шпурляла його шкереберть.

А Лі ще підохочувала його, вимагаючи, щоб слухали його, пила, коли він пропонував пити, сміялась і немов потискувала острогами маленьке, гостре тіло «містика», що немов у корчах гасало по хаті. Здавалось, вона відчувала те саме, що й він, як відчуває запальний amator перегонів, дивлячись на скажений біг коня й усім напруженим тілом повторяючи його рухи й ніби помагаючи йому.

Один Чалаков мав спокійний вигляд. Але не натурально спокійний, а той, якого він набирав, коли був п'яний: з відтінком величності, розмірености й благодушної вибачливости до всього.

— Найясніша!—раптом голосно й журно проголосив він, коли Андрусевич на хвилинку затих, хапливо смакуючи «шкереберть».—Припадаючи до ніг, благаємо: оповістіть, що спричинилось до тої несподіваної радості, що завітала в нашу... самотню обитель?

Андрусевич зараз же схопився і, витираючи губи манжетою, закричав:

— Мішка! Цить! Не викривай тайни й... і завіс не піднімай!

— Почекай ти, фокстер'єр!

— Мішка! Цить! Лі, загадкова, містична жінчино, не треба! Не бажаю! Встромити треба...

Лі напівлежала й мовчки тихесенько про себе сміялась. Губи її здавалися темними й кровожадно-спухлими, немов вона смоктала кров.

— Лі, скажіть! тужно й докірливо похитав великою білявою головою Чалаков.

Але Лі помалу, як італійці, піднесла палець і незгодливо помахала ним з боку на бік.

— Тайна?

Андрусевич, справді як фокстер'єр, кинувся на Чалакова й почав шарпати його. Костяшкін, хитнувшись, підвівся й чаркою постукав об шийку пляшки.

— Панове!—голосно сказав він.—Залишімо тайни.

Тайна дає втіху тільки тому, хто володіє нею. Тайна, панове, як кохана жінка, вона дає радість доти, доки належить одному. Коли ж...

— Браво, критик! — крикнув Андрусевич, що відлип од Чалакова й нетерпляче слухав Костяшкіна.

— ...Коли ж робиться власністю інших, то перестає бути тайною, як і кохана жінка коханою. Будьмо ж чулими й...

— Тонко сказано! — велично похвалив Чалаков і потягся за чаркою.

Лідія Василівна раптом зареготалась і, підтягнувши ногою стілець, поклала на нього обидві ноги.

Костяшкін привітно й нерозуміюче подивився на неї й говорив далі:

— Панове, я пропоную випити за... за весняне за все весняне, за все, що... весняне. Почекайте, Андрусевич!

— Критик, не заходьте за межі своєї компетенції! — закричав Андрусевич.

— Я не заходжу. Панове, серед нас живе весняне! Я кажу, панове, про Катю, про Катерину Михайлівну. Панове, та це ж ми самі багато років тому! Ця ясна, наївна віра в неосяжність можливостей, ця довірчивість, ця невичерпана вражливність перед...

— Так, це ми самі ба-га-то років тому!.. — невинно й сумно похитав головою Чалаков, лукаво зиркнувши на Лі.

— ...перед тайнами життя.

— І перед літераторами «з іменем»! — крикнув Андрусевич, сам зареготавши на свої слова.

Костяшкін облизав губи, поставив чарку на стіл і, дивлячись на Чалакова, казав далі:

— Михасю, ти повинен намалювати її так, як ти можеш! Пам'ятай це. Дай нам, Михасю, те, що ще цвіте в ній, цвіт, пахощі дай!

— Дам! — упевнено й коротко кинув Михась.

— Панове! Я протестую!—звертаючись до Лі, закричав Андрусевич.—Критик шахраїть! Він провадить тонку гру. Не бажаю! Я вмиваю руки!

І він потер руки, немов би вмиваючи їх, і навіть краплі струсив.

— Вся відповідальність пада на критика. Він хоче зірвати цвіт, а ми будемо захистом для нього. Ні, серденько, зась!

І він тоненько засміявся, вироблячи горлом «кя-кя-кя!»

— О, ні!—перестерігаюче підняв руку Чалаков, пухлу, білу, з короткими, мучними пальцями.—О, ні, я стою на сторожі! Небезпеки для квітки нема.

— Панове!—вибачливо посміхнувся Костяшкін.—Я не про це. Всі квітки у свій час обпадають. І добре, коли їх зривають перше ніж вони засохнуть. Я про те, що..

— Так, але для квітки небезпеки нема!—з притиском повторив Чалаков.

— Вірю,—уклонився Костяшкін.—Схиляюсь перед лицарськими почуттями. Але зауважено, що сторожами звичайно бувають ті, які не сміють, не мають права на те, що стережуть...

— Що-о?—зірвавсь з місця Андрусевич, але Лі зараз же швидко спинила його рухом руки. Андрусевич замер, як на стійці.

— Сказано невдало,—не похвалив і Михась слова Костяшкіна.

Костяшкін зиркнув на Лідію Василівну: вона з чеканням дивилась на нього фіолетово-іскрястими, сміхотливими, розуміючими й затуманеними очима. Вона мовчки казала йому щось і сміялася з нього, але він не помітив цього, не хотів помітити.

Чалаков сів рівніше й енергійніше узяв у руку чарку.

— Вважаю неудачним!—з вагою повторив він і випив. Взявши кільце лимону з цукром, він поклав його в рот і почав жувати.

Сів і Костяшкін, знову облизавши губи й посміхаючись трохи дерев'яною посмішкою. Від червоно-синього світла лице його здавалось не свіжим і рожевим, як завжди, а немов побитим і в синцях. А в тім, усі здавались якимись мертвими, як трупи, що посиніли й почали розкладатися. Кімната стала низькою, довгою, з темними синіми кутками, неначе склеп.

— Ви, панове, мене не розумієте...—одкидаючись на спинку стільця, промовив Костяшкін.—Ви обмануті самими собою. Ви надаєте другим свої власні...е... настрої. А це зветься... непорозумінням. Але, чекайте но, будьмо щирі! Будьмо, панове, вільні, геть чисто розстібнувшись! Андрусевич, я написав про вас... А в тім, залишімо літературні рахунки! Панове!—раптом запалюючись надхненням, знов устав Костяшкін.—Панове, ви мене не зрозуміли, але я зрозумів вас. Себто, виключаючи, розуміється, Лідію Василівну. Але ви ховаєтесь од самих себе. Це погано. Не треба ховатися, чорт його бери! На бік усякі дурниці!.. Панове, я наче стою в потоці, що несеться з гори. Стояли ви колинебудь так? Пам'ятаєте це почування? Так от...

— Глядіть, не гепніть!—хіхікнув Андрусевич.

— Ні, я твердо стою. Панове, ви не розумієте, чого я хочу. Я Катю дуже ціню. Ви придивіться, яка в неї посмішка, які чортячі тіні в куточках уст. Ах, ви цього не розумієте! Там почувається, що квітка доцвітає. Ви гадаєте, вона справді така наївна? Вона—несвідомий психолог. Так-так, великий психолог. Але квітку зірвуть. Злодіяцьки зірвуть. От що гидко. А ви... сторожі!

Він хмикнув. Трудно було сказати, удавав він чи справді вже не володів ні собою, ні своїми словами.

Чалаков і Андрусевич обидва разом стали сперечатися з Костяшкіним. Вони добре не розуміли, чого він хотів, не знали також, чого сами хотіли, але почували, що треба сперечатись. Лідія Василівна так само мов-

чала, ліниво курячи, посміхаючись і сьорбаючи маленькими ковтками лікер. Губи їй, здавалось, ще більш потемніли й розпухли.

Нарешті, Костяшкін одсунув рукою в бік Андрусевича, що напосідав на нього, й сказав:

— Так, я хочу зірвати її! Цілком вірно. Ну, то що? От же й зірву, а ви тільки вищатимете коло мене й облизуватиметесь.

Він зареготав, одшпурнув од себе стілець і злісно-весело випростався.

— Що, не подобається?

— Паскудство, Миколко!—журно подивився на нього Чалаков.—Хоч би ви, Лідіє Василівно, зупинили цього... циніка.

— Я цілком розумію Миколу Григоровича,—несподівано промовила Лідія Василівна.—А з вас дивуюся: ви під впливом цієї скаженої наливки попали в... святошество.

Михась витріщився на неї, а Андрусевич хапливо почав наливати собі в шклянку чогось, що перше попалося під руку.

— Ура!—легко скрикнув Костяшкін, але уважно поглядав на Лі. Вона ж, не подивившись на нього, закурила й, невміло тримаючи цигарку між двома пальцями, ліниво казала далі:

— Вам для чогось треба показати, що ви страшенно заклопотані чеснотою Каті. При цьому чесноту розумієте, як певну глупоту. Катя—майбутня співачка, актриса. Що ж ви гадаєте, що вона на втіху цій чесноті вийде заміж за... за якогось учителя гімназії та буде крадькома стрибати в гречку? Розуміється, вона сама перша зірве квітку. Фе, мені навіть соромно стало. Я гадала, що ви піднімете рукавичку, яку вам кинено, а ви... Раджу вступити сторожами в інститут благородних дівиць.

Андрусевич захвилювався, потім раптом запалився

й крикнув, що він піднімає рукавичку. П'яним жестом він пригладив своє їжакове волосся й простяг руку Чалакову, закликаючи його «з'єднатися». Чалаков теж захвилювався й почав пояснювати, що він не так зрозумів Костяшкіна. Звичайно, коли це буде шляхетний, так би мовити, герць, коли з боку Каті буде вільний вибір, то... він, розуміється...

Після цього Андрусевич упав у захват і поставив вимогу випити за Катю й за її тіні в куточках уст. Костяшкін з усиленням ентузіазмом підтримав його й знов почав вихваляти Катю.

— Панове, панове!—гукав Андрусевич.—Тільки ж чесно змагатись! І не казати їй ні слова. Ніякого утиску. Я попереджаю.

Чалаков зовсім знесилів і дурновато посміхався, слухаючи то Андрусевича, то Костяшкіна.

Іноді він теж намагався говорити, але крім ніжних, пестивих слів про Катю у нього нічого ясно не виходило.

— Панове, ходімте в сад!—запропонувала Лі і, не чекаючи згоди, встала й попрямувала до дверей. Вона була хитнулася в початку, але потім ступала зовсім твердо.

У саду була тиха задумлива прохолода. Вгорі злегка сріблилось небо від молодого місяця. В кутку за каштанами тьохкав соловейко, а з міста доносились музика й глухо бухав барабан.

На повітрі «шкеребреть» рішуче перемогла усіх. Лі спочатку лягла в гамак, але їй почала крутитись голова. Тоді Андрусевич побіг у дім і притаскав цілу купу пальт. Дбайливо розстеливши одне з них на траві, він обняв Лі за стан і поміг лягти на пальто.

Костяшкін стояв біля них і хмарно дивився, не рухаючись. Потім ліг біля Лідії Василівни й узяв за руку. Міцно стиснувши її руку, він прошепотів:

— Я тобі віддячу!

— За віщо?—голосно спитала Лі й засміялась.

— За все!—шепотом сказав він, близько присуваючи до неї лице. Лі лежала горілиць, дивлячись у зблідле небо стомленими очима з ледве помітною у сутінках посмішкою. Вона ліниво одвела другою рукою його голову й сказала:

— Ви мені заваджаєте дивитись на зорі.

Андрусевич покрутився й одійшов до Чалакова, що лежав осторонь. Костяшкін озирнувся, потім раптово обняв Баранову й притись її голову поцілунком до землі. Лі це противилась. Але коли він підвів голову, вона спокійно й голосно покликала:

— Андрусевич! Ідіть сюди. Михасю, де ви?

Андрусевич зараз же прибіг, потім приволік за руку Михася, який повз за ним навколішках, і вони розташувались біля Лідії Василівни. Андрусевич часом злодійкувато в темноті ловив її руку й цілував, а Лі чудно сміялась.

Костяшкін устав і одійшов убік, до столу. Видно було, як він іноді запалював сірника й курив.

Михась блажено лежав, поклавши з дозволу Лі голову на її стегню. Він щось варнягав, гадаючи, що оповідає, й часом сам добродушно сміявся.

Андрусевич уже не випускав руки Лідії Василівни. Примостившись біля неї, він покривав руку частими поцілунками й тільки деколи підводив голову й дивився на Лі. Вона лежала непорушно, напівзаплющивши очі й, видно, не чуючи ні варнягання Михася, ні поцілунків Андрусевича.

А Костяшкін усе сидів під каштанами за столиком, спершись спиною на дерево. Він навіть тоді не встав, як вернулися з катання Катя, Оглоблін та Пеліканов.

Катя, своїм звичаєм, була в захваті. Ні, Дніпро це щось цілком фантастичне! Він такий ласкавий, тихий та могутній, що сльози виступали на очі!

Вони далеко-далеко були за островами. Острови такі

пустельні, малюсінькі з ніжними-ніжними піскуватими берегами. І скрізь лози, верби, тополі. А на горі городські огні. На річці гомін, сміх і співи-співи. Кожний човен співає. Якась Італія,—усі співають. І навіть гарно іноді. Був там один хор, співали щось малоросійське, широке й сумне. Страшенно гарно було. Пеліканов мало не впав у воду, а Оглоблін так заслухався до співів, що направив човна у берег і всі трохи не попадали носами на дно.

Тут Пеліканов перебив Катю й почав докладно в'яснити, через що він мало не впав у воду, але його не слухали.

Лідія Василівна притягла до себе Катю й поклала її біля себе.

— Уй, Лі, ви пили алькоголь!—раптом закричала Катя, стаючи на коліна.

Андрусевич заливався:—Кя-кя-кя!

Катя здивувалася й напосілась на нього.

— Ну, чого ви регочетесь? Чого? Ви, їй-богу, не містик, а якийсь Петрушка! Ніякої серйозности. Слухайте, та через що ви містик? Лі, через що він зве себе містиком?

— Дитинко!—ніжно вмшався Михась Чалаков, що трохи очуняв і по-турецькому сидів біля ніг Лідії Василівни.—Містицизм Андрусевича є в тому, що він усіх нас містифікує.

Катя засміялась.

— Ви, Михасю, теж, я чую, пили алькоголь, у вас голос... подібний,—зауважила Катя.—Правда?

Андрусевич знов закрював—«кя-кя-кя!»—Засміялись Чалаков і Оглоблін. Катя ж знов здивувалась.

— Ну, чого ви смієтесь, панове? Скажіть же мені. Я знов щось не так питаю?

В'яснити взявся Пеліканов. Але Катя замахала на нього руками.

— Ні-ні, мовчіть, ви завсігди начинаєте з Адама.

— Дитинко!—сумно й зворушено, але справді, голосом, «подібним» до голосу п'яниці, знов почав Михась. — Ви зволити казати: «пили алькоголь». І це смішить нас, дурнів. Ми ж'пили наливку.

— А-а! Чудно. А хіба наливка не алькоголь?.. Ну, от знов вони сміються. Ей, не хочу з вами балакати! Лі, чого ви така... не така вже весела, як удень?

Катя озирнулась кругом, немов ще когось шукаючи.

— Ні, я весела...—тихо відповіла Лі.—Але... Нахиліться, я вам скажу на вухо.

Катя швидко нахилилась. Андрусевич моментально підкрався й хотів підслухати, але Пеліканов схопив його за потилицю й мовчки одтяг убік.

Лідія Василівна злегка підвелася й прошепотіла в ухо Каті:

— Але я щаслива.

І знов лягла. Катя радісно обняла її, стисла руками й схопилась на ноги.

— Тепер я розумію, через що ви пили... наливку. Хай буде «наливку». І мені дасте? Я теж хочу за це випити. Михасю, дайте мені алькоголю чи наливки. Швидше!

— Ні, Катю, не треба,—сказала Лідія Василівна.— Так краще.

— Так? Правда? Ну, добре... А де ж Микола Григорович?—раптом спитала вона.

— У самоті й тузі марнує час, он там... бачите... біліє його похмурий силует...—хихикнув Андрусевич.

Катя зараз же побігла до «похмурого силуету».

— Чого ж ви тут сами сидите?—придивляючись до нього, обережно спитала вона.

Костяшкін мовчки простяг їй руку і, коли Катя подала свою, посадив біля себе.

— Що вам є, Миколо Григоровичу?—злякано й з спочуттям сказала вона, стараючись визволити свою руку з його пальців.

— Нічого, Катерино Михайлівно! Сиджу й думаю.
В голосі чулась утома, сум.

— Ходімте туди, до всіх.

— Навіщо? Бог з ними. Тут краще...

Каті, невідомо з чого, стало жаль його. Крім того, ніяковило те, що Микола Григорович держав її руку, погладжуючи її другою своєю рукою.

Там засміялись і знову різко задзякав сміх Андрусевича.

— Вам сумно, Миколо Григоровичу?

Він не зразу відповів.

— Сумно, Катерино Михайлівно! А в тім тепер не так сумно... Хоча з другого боку...

Він замовк і підніс її руку до губ. Катя замерла, похолола й слабко шарпнула руку.

— Миколо Григоровичу! — злякано прошепотіла вона.

— Що, дитинко?... Можна й мені вас так звати? Ви не лякайтесь, я з побожністю цілую вашу руку... А ви нічого й не підозріваєте, мила ви, чиста...

— Чого не підозріваю?

— Багато чого. Ви не бійтесь, я не буду вам надокучати. Я вже можу задовольнятися невеличким. Це невеличке я волію все ж таки... ніж велике...

— Ні, я нічого не розумію! — здивовано сказала Катя й одняла руку. — Ви признаєтесь мені в коханню? Правда? Чи ні?

Костяшкін укусив себе за губу, щоб не засміятись.

— Ви надзвичайна! — сказав він і простяг до неї обидві руки, немов бажаючи обняти її. Але Катя одступила назад і, ще більш дивуючись, сказала:

— Але через що я надзвичайна?

— Через те, що навіть не знаєте цього. І так і треба. Чи признаюсь я вам у коханні? Так, я признаюсь.

— А Лі?

— А Лі ревнує мене до вас! — різко і з страждан-

ням у голосі тихо сказав Костяшкін.—Невже ви нічого не помічали? Невже не бачили, що наше «щастя»,— він гірко хмикнув,—тільки для чогого ока, а в дійсності ми чужі.

— Страх!—прошелотіла Катя,—Йй-богу, я нічого не помічала. Себто, я бачила, що щось... не так, але гадала, що Лі до вас холодна. І вона сама мені... Ні-ні, вона нічого не говорила мені. Забудьте, я нічого не сказала. Так? Ви не будете пам'ятати?

— Ні, ви надзвичайна! Дитинко, сядьте коло мене. Благаю.

Катя, вагаючись і мучачись, сіла біля нього. Все це було так несподівано, так різко розходилося із тим, що вона знала, що просто не вірилось. Хотілось думати, що Микола Григорович жартує, що Лі зараз покличе їх і все буде, як перше. Але ж Лі тільки що сказала сама, що вона щаслива. Що ж це все таке?!

Микола Григорович знов узяв її руку й став ніжно погладжувати її й потискувати. Катя не однімала,— вона чула, що за щось винна перед ним і повинна його нагородити.

З другого боку, це було страшенно погано й соромно,—їй було приємно, що Костяшкін, сам Костяшкін був такий... такий прихильний до неї.

—Дитинко, чиста, мила...—шепотів Микола Григорович, дихаючи на неї алькоголем. Це було неприємно й разом з тим якимось хвилювало. Катя злегка одсунулась. Але Костяшкін раптом сильно, майже грубо обняв її й почав цілувати, стараючись попасти в губи, які вона з усієї сили ховала, водячи головою то вправо, то вліво. В той же час вона, упершись руками в груди йому, штовхала його й виривалась.

— Пусс... тить!—шиплячим злим свистом вирвалось у неї. Його руки зразу ослабли й вона встала.

Тяжко дихаючи, вона машинально поправляла волосся. «Там», здається, нічого не бачили. Серце билось до того, що в горлі перехоплювало.

Костяшкін застогнав і схилив голову на стіл,—від зусилля хміль ударив дужче в голову й йому зробилось погано.

Катя від його стогону уся замерла й зщулилась. Господи, як страшно все, як чудно! Що ж тепер буде? Як він страждає!

— Миколо Григоровичу!

— Що?—слабко й хрипко обізвався він. Йому хотілося содової води або чорної кави з лимоном.

— Не треба, Миколо Григоровичу... Господи, господи!

— Все одно, Катю... Тільки нічого Ліді не кажіть. Я сам витерплю все.

Йому ставало все гірше та гірше. Він знов мимоволі застогнав і змінив позу. В тілі стояла нудьга, голова горіла і в грудях переливалось щось холодне й тяжке, обдаючи всього то морозом, то вогнем. Він безсило сперся на дерево й, немов в одчаю, закинув голову назад.

Катя сильно, до колок у пучках, стискувала свої руки.

— Миколо Григоровичу, любий, хороший!... Ну, підждіть, вясніть мені... Не треба... Я не можу дивитись на вас. Що ж це таке!?

Головне, — він нічого не говорив, не вимагав, не просив, тільки мовчки страждав. Це було нестерпно. А там Лі, Пеліканов, Оглоблін...

Серце солодко здригнулось: як сьогодні дивився на неї Оглоблін, там, біля острова!

— Миколо Григоровичу! Ради бога!—знов зашепотіла вона з мукою, сама не знаючи, чого вона хотіла від нього.

Миколу Григоровича почало нудити, на лобі виступив холодний піт і по грудях проходив гідкий, мертвя-

чий холодок, все тіло боляче нило й слабло. Він устав і, тримаючись за стіл, глибоко втягнув у себе повітря.

— Простіть! Ну, простіть мене, Миколо Григоровичу!

— Не треба... Все одно... я сам... Не ходіть за мною.

І він, похитуючись і згорбившись, пішов углиб саду. Забравшись подалі, він ліг у кущах і почав блювати.

А Катя, почувавши болючий жаль до нього, сором, каяття за щось, замішання, пішла у другий бік саду, не обзиваючись на гукання Лі та Пеліканова. Стала біля тину, притулившись до дошки щокою й задравши голову догори, безсило й непорозуміло дивилась у небо. Між вітами у голубому крузі стояв ясний, чистий ріг місяця. Зорі кротко й побожно стовпились круг його, немов слухаючи його мовчазну мову. «Трік, трік, трік, п'ю!»—виробляв соловей.

Боже, а як гарно було б, коли б не сталась ця несподіванка. Умовились завтра зранку піти цілий день на Дніпро, з удками, з фотографічним апаратом, з фарбами. Лі також повинна була піти. Як же тепер дивитися в очі Лі? І що ж це все таке? Значить, Лі брехала, кажучи, що не любить Костяшкіна?

У саду почали гукати: Катю! Ка-а-тю! Миколо Григоровичу! Миколо!

«Вони подумують, що ми десь разом сидимо!»—спалахуючи соромом, подумала Катя й голосно, злякано закричала:

— Я ту-ут! Агов! Ту-ут!

І поспішно побігла назустріч крикам.

Але коли Пеліканов, Андрусевич і Лі почали її питати, що сталось і чере що вона сховалась, вона природно засміялась і відповіло:

— Микола Григорович сказав мені одну... неймовірну річ і так мені вразив, що я... сховалась.

Але яку саме річ, ні за що сказати не хотіла.

А Миколу Григоровича так і не зрайшли. Всі довго ще лежали на траві, дивлячись на голубий круг міся-

ця. Тільки Пеліканов, додержуючи режиму чи через щось інше, понуро попрощавшись, пішов спати.

Катя була мовчазна й принишкло лежала осторонь від Лі. Лі ж про себе посміхалась. Чалаков куняв, а Оглоблін тихо говорив щось Андрусевичу, хвилюючись і запалюючись.

На вулиці і в місті було тихо, дім спав.

— Катю!—вмить тихо покликкала Лідія Василівна.—
Ідіть сюди.

Катя помалу перейшла до неї й сіла на траву.

— Що вам? Га?—беручи її за руку, з теплою нашішкою спитала Лі.

Катя мовчала й дивилась у землю,

— Ну, добре, скажете завтра. А сьогодні послухайте мене. Добре?

Вона озирнулась і шепотом казала далі:

— У мене до вас прохання. Завтра до мене прийде...
Халепа.

Катя швидко підвела голову й хотіла крикнути: «Халепа?!», але Лідія Василівна хапливо потисла їй руку й вона тільки прошепотіла:

— Він?! Яким способом?!

— Я сьогодні випадково дізналась, що й він у цьому городі. Живе у своїх знайомих. Я послала йому записку, щоб прийшов до мене. Але... як ми розійшлися, ви пам'ятаєте трохи... неприязно, то він може впертися. Через це я написала, що нездужаю і прошу навістити мене. І лежатиму в себе. А ви... ви повинні вчитися грати й будете ходити за мною, як за хворою. Не тяжко хворою, а так... злегка. Добре? Покищо нікому не треба нічого говорити, завтра все одно узнають. Хай сюрприз для них.

— Так от що значить... лист і... все?—промовила Катя з протягом. Але непорозуміння все ж таки лишилося: а Костяшкін?

Лі засміялась.

— Ви—страшна, Кеті! Ви страшенно любите ставити крапки над «і». Але згоджуєтесь?

— Так-так, я згоджуюсь!—живо сказала Катя.—Тільки я не розумію... Але я згоджуюсь!

Їй стало трохи легше. Можливо, що Лі не так буде тепер тяжко, коли є Халепа. І якось то буде.

— Він надовго сюди?—таємно спитала вона.

— Не знаю. Нічого не знаю. Все завтра. Все завтра, Катрусю!

«Але я щаслива»—згадалось Каті. А як же Микола Григорович казав, що вона ревнує? Не міг же він брехати, хіба можна так прикинутись страдаючим? І ось тепер він не йде, блукає там насамоті по саду й стогне так же, як стогнав там, за столом. Такий розумний, відомий, поважний. А до Лі завтра прийде Халепа, той самий, який з любови до неї збожеволів і в припадку хвороби ударив Костяшкіна, стрілявся й потім зник десь. І вона «щаслива». Як чудно все!

Потягло свіжістю,—це зідхнув Дніпро. На голубий круг місяця стала насуватися хмарка й здавалось, що місяць швидко пливе їй назустріч, пірнаючи в передніх лохматих хмаринках.

У саду потемніло. Бліде, з тихим усміхом обличчя Лідії Василівни затяглося сутінками.

Солодко й смачно похрапувала велика, накрита пальтом, постать Чалакова.

XVIII.

Дні минають, неспокійні, нерівні—то стрибають, як коники в траві, з-під ніг, невідомо де зникаючи, то повільно, як довгі виткі черви, тягнуться одні за одними.

Але що більше їх минає, то частіш і частіш згадує Халепа образ, про який колись писав Ліді. Так, життя—це густа сіть ниток. Заплутана, переплетена, в яку небезпечно втручатись, бо сам заплутаєшся й загубиш власну нитку. Щоб неухильно йти по цій нитці,

треба певної жорстокости, треба мати твердість і силу одривати од себе чужі нитки.

А як не втрутитись, коли само собою якось виходить, що втручаєшся? І де нема цих ниток, напружених, трипотливих, цупко липнучих до всього? Вони, як павутиння восени, носяться в повітрі й неодмінно налітаєш на них, коли хоч трошки хочеш рухатись.

От і старий, і Олена, й Ніна, й навіть Тім, усі вони вплели свої нитки хотінь у його нитку й тягнуть кудись. Усі вони чогось хочуть від нього, чогось чекають, вимагають, сподіваються. Але Халепа, власне, розуміє лише одного старого Сосненка. Його нитка рівна, виразна, без хитрощів. Він не визнає нічого, що не припада до його нитки.

Милий старенький! Халепа вечорами часом ходить до нього. Він має кімнату за п'ятнадцять рублів, маленьку, чистеньку, з кисійними завісками, немов у дівчини. Старий любить чистоту до педантизму. Коли Халепа курить, то Андрій Степанович неодмінно становить біля нього попільничку й весь час поглядає, щоб, крий боже, попіл не впав на блискучу, жовтофарбовану підлогу.

На стінах у нього портрети гетьманів, письменників, громадських діячів і ні одної приватної особи, крім жінки, гарної жінчини, подібної до Ніни. Портрети вбрані вишиваними рушниками. Біля ліжка на стіні старовинній український килим. Порт'єри на вікнах і дверях зроблені з плахт, малюнки яких нагадують шахматні дошки. Одна стінка вщерть занята полицями, на яких акуратно розставлені книжки, майже всі на українській мові.

Гарно часом буває у старого. На столі муркотить самовар, з улиці, підіймаючи завіску, залітає вітрець; зі стін дивляться вусаті, з широкими, дугосхожими бровами гетьмани; старий мріє. Мріє переконано, палко й сердито. Він певен, що через десять літ Україну

не можна буде пізнати. Український нарід з природи своєї органічно любить культуру. Любить! Ви подивіться, яка делікатність в поводженню серед простих мужиків, які вони чемні з собою й чужими. У кацапів «ти» й матюки майже обов'язкові, вони навіть часто не розуміють, коли кажеш їм «ви». Українці—зовсім другий нарід, друга раса. Друга! Ні вони ще узнають!

Найголовніше тепер—школа, українська школа. Так, це центр уваги кожного українця в даний момент.

Старий кожну розмову тепер кінчає школою. Нема та нема нації без школи. Годі. Сором і ганьба двадцятому вікові: в сімнадцятім віці, коли Україна жила своїм життям, український нарід мав лиш 13 процентів неграмотних, а тепер тільки 13 процентів грамотних. Як вам це подобається? Га?

Халепа цього не знав.

— Та невже? Хіба це можливо?

Старий впадає в люті від ноток сумніву в голосі Халепи й кидається до своїх полиць з книжками. Гетьмани суворо та з докором дивляться згори на Халепу й неначе говорять: чекай, чекай, ось він тобі зараз покаже!

І дійсно, старий показує: цифрами, посиланнями на історичні документи, на сучасну статистику. Він нігтем підкреслює потрібні місця, полишаючи білі сліди на папері, з лопотом перегортає сторінки, стука зігнутих пальцем по книжках і примушує Халепу почути себе винним.

Школа, школа й школа! Треба скрізь говорити, писати, кричати, гвалтувати, тільки про це!

Халепа мовчить: він розуміє, що це питання подвійно болить старого. Річ у тім, що якраз на цьому ґрунті він провадить боротьбу з Тімом.

Тім, на думку старого, падлюка й продажна душа. Він одне говорить з українцями, а друге з руськими. Він доніс на Кравченка, бувшого інспектора гімназії,

й тепер націляється на його місце. Він провадить дволічну гру, але буде пійманий, за це старий може поручитися. Таких людців треба виводити на чисту воду! Всі його жадання—це чини та гроші. Він мріє мати власний будиночок, дачу, маєточок. Для цього він здатен на все.

Халепа мовчить. Йому не подобається Тім, але хто знає, через що це.

Гетьмани й письменники уважно слухають Сосненка. А коли Халепа йде додому, вони и там стоять йому в очах. Дома він часом застає гостей, товаришів Тіма по службі. Це—приличні, чисто одягнені люди. Коли не грають у карти, то балакають про гімназичні справи, про міські скандали, про колег, яких нема з ними, й про інші цікаві речі. Тимофій Миколаєвич поводитьсь з ними серйозно,—він привітний, гостинний, уважний до кожного, але не має звичайної своєї жвавості й жартовливості, що часом доходить до неприємного фіглярства.

Олена Андріївна не любить цих зібрань, але раз-у-раз буває на них, стараючись бути ввічливою господинею, яка розуміє користь цих прийомів.

Але Ніна завсігди йде до себе або в сад.

Ніну найменше розуміє Халепа. А надто після одного випадку. Стався він днів через два чи три після того, як Халепа оселився тут.

Було це над вечір, годині о п'ятій. Халепа прийшов з міста і, не заходячи в дім, пробрався в сад, вибрав за кущами бузку холодок і ліг у траві.

По лиці повзла кузка, лоскочучи лапками щоку, але не було сил підняти руку й скинути,—Халепа тільки кривився й, як коні оводів, силкувався зігнати її пошарпуванням шкури.

У цей день Халепа зробив свою першу спробу: по рекомендації Олени Андріївни, з її запискою він пішов до інженера Гардена. Гарден колись стояв на чолі ре-

волюційного руху, керував залізничною забастовкою, головував на всіх мітингах, вважався за найдіяльнішого, палкого й ортодоксального еседека. Словом, був тою людиною, яка могла би стати в великій пригоді Халепі на перших кроках його.

Гарден так здивувався, злякався й образився, що Халепа, від сорому обливаючись потом і покашлюючи, поспішив утекти.

Кузка підповзла до самого ока. Тоді Халепа зняв її й обережно поклав собі на груди. Червоненьке, кругленьке створіннячко, немов зроблене з блискучого каменю, втягло в себе всі свої чорненькі лапки й хитро удало мертвого. Отже яке мале, а теж тягнеться до якоїсь своєї цілі, теж чогось хоче й чогось не хоче. Уперто, довго лізе кудись, прикидається мертвим, боїться, жде.

Але що далі сталося з кузкою, Халепа того вже не бачив. Тут трапилось те, що надовго лишилось у нього в пам'яті.

Грюкнула хвіртка в садок. Кріз щілинки парканчика Халепа побачив у коридорі Тимофія Миколаєвича. Він, посвистуючи, застібав білий з форменними гудзиками кітель і дивився, як у дзеркало, в шибки веранди. Потім кітель замиготів до виходу, грюкнули двері на вулицю.

У той же час на дорожці почулась чиясь хода. Халепі не видно було й він став водити головою то туди, то сюди, стараючись піймати в око того, хто йшов. Кроки наближались і хутко він помітив щось блакитно-сіре. По грудях війнув холодок,—сукня Ніни. Але коли він нахилив голову й піймав таки її лице, він мало не схопився з ляку: воно було в червоних плямах, на чоло звисали пасми волосся, очі, як у риб, стали широкими,—від жаху чи одчаю, губи жалібно скривились і було в них щось безнадійне, безпорадне.

Вона щось бурмотіла про себе й посувалася, як сновиди, нічого не бачачи. Сіла на лавочку, безсило

поклавши руки на спинку, й стала дивитись перед себе скляними, непорушними очима.

Халепі видно було тільки одне око, моторошне, чудно побіліле, застигле.

— Жах який!.. Жах який!..—розчув він.—Жах який!

Вона повторяла ці два слова майже задумливо, немов загіпнотизована чимсь усередині себе.

— Що ж це, господи?!—вмить зойком вихопилось у неї і, зірвавшись з лави, уп'ялась руками собі в голову й, немов не знаходячи місця, пішла спочатку до хвіртки, а потім углиб садка.

Халепа не рухнувся й довго лежав так, у одній позі, почувуючи, як помалу-помалу зникає важкість у руках та ногах, якою вони налились, коли він побачив її лице.

У той день він Ніни більше не бачив.

Олена Андріївна з непорозумінням жалілась Халепі, що Ніну рішуче не можна пізнати: з нею не можна балакати,—то вона чогось лякається, то раптом уся спалахне й починає говорити таким тоном, ніби всі, крім неї, жалюгідні міщани, тільки вона одна вільна, поступова жінка. В чому її поступовість—невідомо.

Халепа нічого не сказав про те, що бачив у саду. Це торкалось тільки Ніни.

І от минуло тижнів два уже з того дня, а Халепа все ж таки не розумів, що таке у Ніни. Який такий жах носить вона в собі, ця дівчина з такими темними, глибокими очима, з цією її розв'язною й соромливою посмішкою темно-червоних уст.

Спитати її він не сміє. Вони часто й довго розмовляють між собою й буває часом, що Ніна, захопившись, подивиться на Халепу поглядом трошки іншим, ніж на простого знайомого,—от тут би спитати,—але зараз же, немов схаменувшись, стане дуже ввічливою, розв'язною. І спитати не можна.

Замість того він узяв та й зробив дурницю: розказав їй про свої плани. Біс його знає, як вийшло,—

цілком несподівано. Коли б удень, нізачо не розказав би, а то ввечорі діло було. У Чупрунів були гості, грали в преферанс «по маленькій». Від розмов, жартів гостей повітря в хаті стало неможливим і тмяним. Через це Ніна й Халепа вийшли в сад. Тільки через це, — даремно Олена Андріївна тонко й не зовсім спочутливо посміхалась.

Дерева злодійкувато шушукались. Ледве вирисував ся в небі льодовий серп місяця, нагадуючи про щось східне, загублене й тужно-скорботне. Здається, падала роса, бо спинки лав були вогкі. На Ніні була легка хустка й вона куталась нею так зворушливо й довірливо, що хотілось турботно, ніжно обгорнути її всю цією хусткою й сісти близько-близько до неї.

Так, він сів біля Ніни, сів занадто близько. В цьому була його невільна помилка. Так, він трошки був не-свій од радості й туги, що переповнювала його. Ніч цьому сприяла. І ніч, і бузок, і ще щось, бог його знає що. Хіба можна з точністю, з надокучливою, математичною точністю встановити, через що часом уночі, коли на небі стоїть серп місяця, а в садку хвилююче тріскотять і плачуть солов'ї, через що в таку ніч чоловік п'яніє й робить дурниці? Не можна.

Ну, от. Він і зробив дурницю. Йому здавалось, що треба розказати Ніні, що образливо для неї не сказати їй усього.

Ніна здивувалась. Голубка тиха! — вона здивувалась, — вона зовсім-зовсім не те гадала. Вона думала... Ні-ні, сказати не можна, що вона думала, але їй почасти навіть жаль було його, бо Олеся... Ні-ні! Так-так, вона здивувалась.

Але цього мало: вона була й зворушена, й захоплена, й було їй сумно: хіба ж можливо все це? Ах, життя таке простолінійне й грубе, таке безпощадне, брудно-жорстоке й такі страшні речі виробляє над

нами, що мимоволі можеш тільки жахатися й нічого не розуміти.

Е, ні: Халепа й тут не пустив і пари з уст. Так, він знає, що вона мала якесь право говорити про глум і страхіття життя, від яких приходиш у жах. Але в таку ніч та ще коли трошки з-під лоба в сутінку дивляться на тебе дві глибокі западини очей і вираз цих западин такий довірливо-пестивий і хвилюючий, ну, в такі хвилини не віриться ні в які страхіття, ні в які труднощі!

Ну, хай розчарування, невдачі, образи, хай усі плани покажуться мрією,—господи! Та в цих же самих скорботах і невдачах більше життя, ніж у radoщах від преферансу по маленькій. Хіба не так?

Але не все ж невдачі й безпідставні мрії. Не всі люди—Гардени. От, наприклад, робітники, з якими він зазнайомився. Вони розуміють його мрію, мрію Петра, мрію тих, що не грають у преферанс по маленькій. Вони хочуть вірити й повірили. Бог знає що буде, але вони хочуть вірити й по вірі їх во-здасться їм.

Дівчина мовчки, уважно слухала глибокими, тягнучими в себе западинами очей, не вухами, а западинами очей. І це ще більше п'янило.

З міста, себто з міського саду, що над Дніпром, на якому тихо гойдаються вогневі цяточки човнів, приглушено, зідханнями докочувались хвилі музики.

Так, люди—практичні, дріб'язкові, але можуть же вони утворювати ці звуки? Можуть? Можуть почувати тугу, насолоду й мрію, сховану в них? Можуть ставати тихими, задумливими, навіть найкриклівіші, найтупіші з них? Значить...

Басом загув гудок пароплаву на Дніпрі. Рушає мабуть. Пахне олеонафтом, кошами, свитками, кухнею. Стоять пасажири на палубі і в задумі дивляться на вогні міста. Кожний їде в своїй справі, у кожного

свої інтереси, що нитками йдуть від нього в різні боки й не дозволяють рухатись по власній волі.

— Ніно Андріївно! Хочете приєднатись до фантастичного «товариства визволення праці»?

— О!—одкинулась назад Ніна Андріївна. Це смішно було навіть думати, це... так же неможливо, як... Ніні, це не для неї!

Вона, здається, злякалась? Ну, що ж, мрія, справді, не зовсім реальна, здійснима, практична. Але що таке життя, як не соціальна серія мрій? Хіба не мріє якийсь чиновник досягти недосяжного чину? Хіба не мріє селянин, робітник, сановник, швайцар готелю, письменник, торговець? Хіба хтонебудь задовольняється тим, що має, й не прагне більшого?

— Але що ж я можу? Чим можу допомогти, коли б навіть... згодилась?

У голосі й несмілість, і здивовання, й ніби надія. Чим бо вона допомогла? Голубко, да хоч тим, що от так би сиділа й слухала його темними, ніжними, запашними вечорами. Хоч би тільки тим.

Халепа не сказав їй цього. Так, цього не скажеш, як би п'яна радість не витанцьовувала в тобі...

— Многим допомогли б...—сказав він переконано, сам нічого певного того «многогс» не знаючи.—Ми разом обдумували б, радились би... А потім, як виявилось би, щось би найшлося. Хоч я й так дуже радий, що живу у вас і що... познайомився з вами.

— А Олеся вам дуже подобається?—раптом бухнула Ніна. Іменно бухнула, так далеко була від його Олеся.

— Олеся? Олена Андріївна? Подобається. Я її поважаю. Вона вміє хотіти. Вона твердо йде до своєї цілі, яка б вона не була. Але ви... подобається більше. Простіть, Ніно Андріївно, ми ж пс-дружому й без... Ви багатше. Зразу ніби й не так, а потім—багатше...

Ніна, нарешті, перебила його.

— Ради бога, ради бога, не кажіть так про мене... О господи!... Ну, знаєте що, здається, гості вже йдуть. Чуєте, двері на вулицю грюкають. Ходітьте спати.

Двері на вулицю ні разу не грюкнули. Але, звичайно, у Ніни слух міг бути кращим. Одначе спати було ще рано.

— У такому разі говорить про щось інше.

Про віщо ж їй було говорити? Не про те ж, що вона через щось так боялась похвал собі?

Він поправив хустку на плечі їй. Тепла була хустка від її тіла й так солодко пахла. Ніна вже не дивилась у лице Халепі дитячими уважними очима, а одвернувши голову, дивилась собі під ноги.

Потім умить тихо попрощалася і стомлено, помалу пішла в дім.

А після того, на другий день і далі, була з ним не така, як раніш, холоднувата, трошки насмішкувата й занадто люб'язна.

От і перший наслідок дурниці.

ХІХ.

Зранку Халепа йде до заводів. До обіду він лежить на горбку, читає, записує в записну книжку все, що потім треба обміркувати, а іноді дивиться й робить спостереження. З горбка видно весь завод, як на долоні. Це ціле містечко, з довжелезними корпусами, якимись дивовижними циліндрами, що поєднані між собою вузькими, повислими в повітрі, драбинками, з велетенськими димарями, яких і десять чоловік не могли б обняти. Завод шипить, свистить, пихка, грюкотить, викидає бурий з жовтим одсвітом дим та вогонь.

А в обід бачиться з Миколою Шопотієм. Це вусатий, суворо-жартівливий чоловік, козак у засмальцьованій синій робітничій блюзі й закопченій кепці. Він іронізує з усього й зворушливо вірить у те, з чого іронізує.

Він один нічого не вимагає від Халепи: ні того, щоб він негайно вступив у партію, ні того, щоб категорично заявив, хто він, ліквідатор чи ортодокс, ні письмового, наукового викладу своєї... теорії відродження праці.

А він має великий вплив на товаришів. За що стоїть Шопотій,—значить це добре.

Однаке й Шопотій, і цей жовчний Гаврильченко, й ніжний, соромливий, як дівчина, але розумний Стріха, всі вони, власне, ставляться до планів Халепи, як до гарної казки.

А Гаврильченко просто з своєю різкістю заявив з самого початку, що все це інтелігентська вигадка: треба діло робити, а не одтягати сили на щось туманне й невідомо чи потрібне. Тут он потрібна робітнича газета, своя, українська, треба грошей, а їх витрачатимуть на чорт батька зна що, на якісь підприємства, що дадуть робітничій клясі кілька сот дрібних буржуйчиків. Та й то коли справа піде удачно. А коли не піде, то гроші бухнуть чортзна на що. Не можна накидатись на всяку фантазію, яка б вона гарна не була. Робітництву не до цього.

Микола Шопотій на це зауважив, що Гаврильченко хлопець чудесний і сердитий, як то й личить усякому пролетарієві, але в нього, як у панських коней, на очах наочники й він може бачити тільки те, що в нього просто перед очима, а з боків... нічого не видно. Добре — газета, але добре й фантазія, коли вийде з неї щось путнє.

Та чи вийде ж? Чи вийде?

А от це й треба обмірковувати, як слід.

Покищо вони порадили йому завести інше вбрання й запустити вуса,—не гарно, що таким актором біля заводу сновигає.

Пов'язку Халепа скинув. Волосся трохи порідшало, витерлось чи що від пов'язки, але лисинку шрама, ще

червону, можна було ним прикривати. Вуса росли колючі, щетинисті, негарні, але це вже не така біда. І костюм другий, куплений у дешевому магазині, що через два дні зробився старим, не дуже то елегантно лежав на ньому,—штани короткуваті були. Ну, та це «пустяк вніманія», як каже Шопотій.

Часом Халепа по обіді їде з книжками на острів. Острів цей лежить між двома рукавами Дніпра. На ньому декільки дач і невеликий лісок з низиною. Крихотний лісок, не більше півверсти вздовж і ще менше вширш. Берег там піскуватий, підмитий Дніпром, з сухими, покрученими коріннями прибережних осокорів, лоз, берестків. Пісок незаймано-чистий, гладенький, ніжний, як жовта замша. Біля води, як наступиш ногою, він стає темним і мокрим, а далі цілком сухий та сипкий. З нього можна зробити собі подушку, фотель, ліжко. Він оксамитно похруськує й піддається од кожного руху.

Нікого там не бува по обіді. Від осокорів пада на берег негуста тінь, але в ній усе ж таки можна трохи прохолодитися, як занадто напечешся на сонці.

Часом пропливають плоти, моторні човни яхт-клуба, неприємно й нахабно частим лопочучим диханням порушуючи задумливу самоту берега.

Халепа, скинувши черевики й купаючи голі ноги в гарячій воді; сипучім піску, лежить, читає, заплющивши очі, думає й посміхається очима й душею.

Далекий, рівний, як зелена скатертина, степ також посміхається. З криками тихої здивованої радості пролітають червонодзюбі й червонолапі чайки, легко й чепурно вихитуючись у повітрі. Над лісом, замерши в плавнім леті, кружляють шуліки.

Ось тут колись пливали запорізькі байдаки. На горі не було різнофарбної накиданої купи будинків,—самі могили стояли там, стережучи волю й простори зелених незайманих степів. І предок Халепи теж, можливо,

був серед засмажених, м'язистих, диких володарів Запоріжжя, властителів «дїбр і маєтностей землі Української», такий самий засмажений, дикий, волелюбний. Звучно й многоголосо лунав гомін по тихому обширу батька Дніпра. Блискали дула пістолів і списи, а на могилах маленькими мушками чорніли сторожеві братіки-козаки, готові на найменшу небезпеку димом смолоскипів та огнищ подати вість по всій Україні.

Тепер тільки нахабні моторові човни шмигляють, а по берегах батька куряться велетенські димарі заводів та фабрик. І нащадки засмажених поборників волі, «вольностей і маєтностей» України, забувши про те, хто вони, в димові, чаду, одурілі й жовті від хвороб, у грохоті машин з ранку до вечора прокладають собі шлях до тяжкої безвісної смерті.

А там, на горі, у місті або у тих степах, по селах, хуторах, хрести церковів яких чорніють немов хрестики на шиї, хіба там багато краще?

І раптом ось тут на цьому зеленому лузі, на місці закурених димарів виросте колись цілий город праці, нової, відродженої. Коли вже димарі, коли вони замінили пустельність «батька» та могил, то хай же, принаймні, будуть достойними спадкоємцями їх.

А чому б не бути цьому колинебудь? Невже з людським розумом і казковими силами його неможливо досягти хоч того, щоб люди не були жовтими, хирлявими, злими, безглуздо-непотрібними на землі? Чому? В чому тут річ?

Халепка заплющує очі, лежить непорушно й старається уявити собі «царство майбутнього». В тих книжках, що купкою лежать у нього під головами, говориться про соціалізм занадто загально, занадто абстрактно, як про щось таке, що має бути десь в невідомій, чужій, фантастичній країні. Ні, Халепі хочеться уявити собі все те тут, от у цьому городі, повіті, на цих берегах.

Але як він не напружує фантазію, виходить усе та сама чужа, фантастична країна, якась підчищена Еллада.

Ну, добре. Чого не буде тоді?

От він думкою йде по вулицях того міста, що на горі. Поліцаїв на перехрестях і взагалі ніде не буде. Це вже чорта з два. Хм!—улиця без поліцая, без хазяїна? Візники, що журно рядами стоять біля тротуарів, теж зникнуть. Не буде вивісок, магазинів, не буде, розуміється, цих підвалів, з вікон яких обдає теплим, вогким смородом. Трактири, чайні, ресторани, базари з гноєм, соломою, сміттям теж зникнуть. Крізь розчинені вікна не можна буде бачити хирлявих, синюватих, прилизаних голів служащих усяких контор та банків. На вулицях не видно буде хапливих людей з заклопотаними, злими, діловими обличчями.

А як же буде?

І знов Еллада, знов щось чуже, далеке-далеке. Від напружень думки, від сонця й палючого вітру Халепа весь вкривається потом.

І знову думає, вперто наморщивши лоба, й уявляє.

А коли ввечорі вертається додому, то все «чого не буде», немов глузуючи з його, з особливим нахабством лізе на очі. І сморід підвалів, і прикуті до столів та станків синюваті люди, й шинки, й хазяї вулиці—поліцаї, й хапливі, заклопотані дільці, що ненавидять свої діла, й журні візники, й дітлоха, що длубається в поросі та смітті вулиць. Кидаються в вічі обличчя цих дітей: пристаркуваті, з пукатими баньками очей, прикритими млявими, як зів'ялі пелюстки, повіками. Вії обгризені, виски запалі, зубки дрібні, пощерблені. Дегенеративні, жалюгідні, засуджені личка.

XX.

Коли Халепа одержав записку від Ліди, він спочатку ніяк не міг зрозуміти, яким способом ця записка могла опинитися в руках місцевого посильного, «червоної

шапки». Він несвідомо, мимо волі в один мент склав цілу історію: Лідину записку хтось із Петербургу пере-слав комусь сюди, а цей уже послав її самому Халепі. Що Ліда могла опинитися тут, у цьому місті, за тисячі верстов од Петербургу, це не містилось йому в голові.

А тим часом записка була написана цілком виразно: «Я хвора, Андрію, й дуже хотіла б тебе бачити. Твого листа одержала й радію за тебе. Він і дав мені сміливість прохати в тебе побачення. Розуміється: навіщо нам розходитись ворогами? Я живу в цьому місті вже тижнів зо три. Моя адреса: Чалаковський дім, Гайгородська вул. № 2. Це на самому кінці міста. Дай відповідь через цього посильного, в якій годині прий-деш. Дуже чекаю на тебе. Ліда».

Ясно було написано: «я живу в цьому місті»... І ад-реса тутешня.

Халепа одписав, що прийде завтра, біля шостої-сьо-мої години вечора.

Раніше він не зміг би, бо зранку мав їти до заво-дів. Було свято й постановили в великій кількості товаришів зібратися для обмірковування пропозиції Халепи про випуск листка для робітників з закликком ідеї «визволення» праці».

Але й написавши відповідь, він усе ж таки ще не вірив, що Ліда тут і що він бачитиметься з нею. Він не хвилювався й не боявся. В першу хвилину трошки було, але це ж так натурально.

За вечерею він з добродушним здивованням сказав Олені Андріївні, що якимсь дивом одна його знайома опинилась у цьому місті й він з нею завтра побачиться. Це та сама дама, якій Олена Андріївна колись пере-дала листа. Він не хотів робити з цього таємниць, надавши тим особливого значення записці Ліди й його візитові до неї.

Але Олена Андріївна поставилась до цього інакше: насамперед дуже здивувалась і почала розпитувати,

чого та дама приїхала, чи надовго, через що мешкає в Чалаковському домі. Халєпа на все щиро відповідав: «Не знаю, нічого не знаю».

Ніні, мабуть, було відомо про цю даму, бо вона не задавала ніяких питань і тільки пильно, допитливо й серйозно позирала на Халєпу.

І Тимофію Миколєвичу була знайома таємна, романтична дама,—він став жартувати, складати дотепи, похльоскуючи по плечі Халєпу, обнімати його й щось шепотіти на вухо, чого Халєпа добре не розбирав.

Халєпа на все тільки посміхався. Коли б вони знали, який він далекий від якихбудь намірів щодо цієї дами, яка вона йому чужа й байдужа. Візит до неї? А чому не піти? Тим паче, що людина хвора, що нікого тут не має, що почуває себе безпорадною, самотньою. Саме й треба піти, щоб показати і їй, і собі, що він не вбачає у цій ніякої небезпеки.

Другого дня Халєпа мало думав про Лїду. З самого ранку він поїхав на Дніпро. На острові мала відбутися збірка робітників. Збірка відбулася й пройшла дуже оживлено, весело, просто, але.., постановлено було подождати з листком і гарненько всім обміркувати все, щоб не «сісти в калошу» й не підвести себе під глузування інших робітників.

Халєпа був не дуже вдоволений з таких результатів, але добре було вже й те, що перші запальні противники трохи зм'якшились. Крім того він зазнайомився з двома робітниками, від яких потай понявся захватом: поважні, щирі, не балакучі, дуже тонко зрозуміли саму суть ідеї. Ого, з такими людьми можна буде робити діло! І вони так міцно, мовчки, з притиском потискували йому руку, немов кажучи: нічого, почекай, ми себе ще покажемо!

На жаль днина була хмарна, з вітром, порохом. По небі важко, неначе в недузї, сновигали жовтяві хмари й Дніпро зробився бурим, сердитим, понурим.

Халепа дома не обідав. Забіг тільки на хвилиночку, — передягтись та одягти чистий комірець для візиту Ліді.

У передпокою зустрілась Ніна. Халепі здалось, що вона навмисне зустрілась йому тут. Підозріння це рішуче ні на чому не було засноване, але через щось так здалося. Він зупинився й трошки побалакав з нею, хапливо й весело. У двох словах розказав про збірку й двох робітників, спитав, чи не було листа від Греблі й хотів уже бігти до себе, як Ніна несподівано спитала.

— Чому ж ви не поголились? Дивіться, який ви щетинуватий, як їжак.

І по цій мові чудно-пильно глянула на нього.

Халепа засміявся,

— А навіщо? Я голиться більше не буду, хай росте собі там, що хоче. Я касательства більше не маю до цього.

— Не вподобається вашій... знайомій.

— Ну, то що ж? Погорюю та тим і кінчиться.

Ніна нічого не сказала, з блідою, слабою посмішкою хитнула йому головою й пішла в сад.

Халепа подивився їй услід, подумав і поспішив до себе. Виходячи, він побачив Ніну в саду на ближчій до хвіртки лаві, але, щоб не задержуватися, нічого їй не сказав і пішов собі.

А Ніна, як тільки грюкнули за ним двері, схопилась, перебігла в коридор, одчинила двері на вулицю й довго дивилась услід високій, трохи згорбленій постаті Халепи в довгому сірому піджаку, звуженому на стані. Потім помалу зачинила двері й пішла у вітальню.

Халепа же поспішав, — було вже пів на сьому. Улички сьогодні були нудні, повні літаючим порохом і папірцями. Каштани гомоніли сердито, незадоволено, впускаючи на землю засихаючий світ своїх свічок. Так, цвіт на деревах став уже сохнути й опадати.

Коли Халепа знайшов Чалаковський дім і надушив біля хвіртки широкого великого гудзика дзвінка, до нього зараз же вибігла живжикувата покоївка й по алеї повела в дім, великий одноповерховий низький будинок з терасою. З того, що покоївка вибігла занадто швидко, видно було, що на нього вже давно чекали й бачили, як він прийшов,—не встиг він одняти руку від гудзика, як покоївка вже опинилася біля хвіртки.

Проходячи алеєю, він побачив у саду наліво чоловічі постаті. «Вона тут не така вже самотня», подумав він.

Його провели через декільки темнуватих, з зеленими одсвітами на стінах від дерев, кімнат і він, нарешті, опинився в невеличкій хатинці з темночервоними шпалерами, з меблями старовинного фасону й одним широким, майже на всю стіну вікном. Біля вікна спиною до світла лежала Ліда, слабким і дружим жестом простягаючи Халепі руку. Пахло тими пахощами, яких вона вживала під час особливо інтимних побачень.

Халепа раптом почув якусь не то задуху, не то стиснення в грудях, немов зразу не стало повітря. Це тяглось один момент,—коли він ступив до Ліди, воно вже пройшло.

Ліда зараз же посадила його в низький фотель біля себе, очевидно зарані наготовлений, і почала швидко, ніжно й цілком по-приятельському розпитувати його, чи давно він тут, як ся має, що поробляє, що пише. На питання Халепи про її здоров'я засміялась і махнула рукою.

— Я тепер тільки те й роблю, що нездужаю. Але це зовсім нецікава тема. Говорімо про вас.

І вона знов з ніжною увагою й ніби чеканням стала дивитись йому в очі.

Халепа, стараючись тримати легкий, жартівливий тон, став оповідати про те, ще він тепер багато чи-

тає, багато лежить на березі Дніпра, їздить з своїми знайомими на човні,—аби щось говорити.

— Всі вони... малороси?—немов мимохідь і не даючи цьому значення кинула Ліда.

— Так, малороси... Українці, себто.

Ліда на посміхнулась, ні зауважила нічого в своїм звичайнім тоні, насмішкуватім і зневажливім. Навпаки, співчутливо й серйозно хитнула головою, немов кажучи: я розумію це добре,

Вздовж усього тіла її, виповзаючи з-за плеча й проходячи через груди, майже до колін ложала товста, попільста коса, як молодий удав. Сама Ліда здавалась помолоділою й такою гарною, що Халепа мимоволі весь час одводив очі від її лица з цими синіми величезними очима й ніжно-благородними лініями вус і носа.

Про колишнє не зачинали розмови, навіть про останній лист Ліда сказала нашвидку. Оповідала про те, як тітка маляра Чалакова запропонувала небожеві оселитись у цьому домі, як він запропонував це Ліді, як вони разом збирали комуну й моментально вирішили все. Описувала дім, не забувши про привидів, сад, своїх сожителів. Про Костяшкіна сказала так, немов у Халепи з ним ніколи нічого не траплялося злого.

Халепа, одначе, почервонів і почув як його кольнуло,—не ревності, ні,—господи, яке йому було діло до якихось там Костяшкіних, Баранових!—а ніяковість, чи що: Костяшкін щохвилини може прийти сюди, бо він же з Лідою в добрих відносинах, і буде неприємно.

Під час розмови Лі подзвонила й сказала покоївці покликати Катерину Михайлівну. Хутко прийшла Катерина Михайлівна, жвава дівчина з ямкою на підборідді й розумними, щирими очима. Ліда познайомила їх. Катерина Михайлівна клопітливо подала якийсь лік Ліді, спитала, чи не треба ще чого й пішла, невідомо чого густо почервонівши.

Халепа знов спитав, на що нездужає Ліда, але вона знов махнула рукою й заговорила про інше.

Потім покоївка принесла чай у невеличких, пука-тих чашечках, печиво, дві чарки й пляшку з якимсь напитком і поставила все це на маленький столик, який вона перенесла з другого кінця кімнати,

Халепа почав одмовлятися від напитку, але Ліда з лукавим посміхом показала йому на ярлик. На ярлику по Репіну були намальовані запорожці, що реготали над пляшкою такого ж фасону, як ця. Згори малюнка великими літерами було написано: «Шкереберть».

— Це ж в а ш е!—сказала вона.—Не смієте відмовлятися.

Халепі стало трохи соромно й приємно тому, що вона просто й гарно сказала «ваше».

І тільки в цей мент він почув, у якому, власне, напруженню йшов він до неї, схованому, несвідомому, але тим більше дужчому.

Він весело випив, тим немов згоджуючись, що «Шкереберть» його, а також є ще багато дечого іншого, про що не треба говорити.

Напиток був смашний,—трохи гострий, але надзвичайно приємний і такий, як то говориться, «що дається пити». Ліда теж випила.

Не зважаючи на лікарство, на те, що вона лежала, й на безнадійне помахування рукою, вигляд у неї був зовсім не безнадійний.

Але то й краще,—з хворими та ще охочими показувати, що вони хворі,—зовсім ніяково й тісно. З Лідою ж було легко. Лекше, ніж він свідомо й несвідомо ждав: немов старі невинні приятелі зустрілись. Образа, значить, у неї втихомирилась. Костяшкіна узаконено й усе добре. Хай собі хоч десять Костяшкіних має!

От тільки оцей запах! Навіщо вона цими пахощами поприскалась? Для нього чи й для Костяшкіна при-скається ними?

Знову щось неприємне дряпнуло. А запах душно тіснив груди й уперто асоціювався з чимсь хвилюючим, невиразним і недозволенним.

Несподівано Халепа помітив, що в Ліди занадто низьке декольте. Спочатку неначе на шиї й на грудях їй було щось, не то шарф, не то мереживо, а тепер зникло. Видно було розріз грудей, білих і високих.

У голову шугнула скажена думка й усе тіло відразу задзвеніло й солодко занило. Серце заходило важко, холодно, трудно спускаючись і здіймаючись.

«Еге!—подумав Халепа.—Справа погана. Треба вважати. Хай йому біс, коли так. Все це, видно підстроєно».

І в одну мить згадався їй останній лист, погрози, підозрілим видався приїзд її сюди, хвороба, наливка, дружний тон.

Ні, голубко, вибачай! Це тобі не піде».

І йому раптом стало буйно-весело, задиркувата радість гойднула всім тілом у відповідь на душевне хвилювання й захотілось помірятись силами, випробувати себе, перевіряти.

Він випив ще чарку «Шкереберть», запив чаєм і сказав:

— А ти все тих самих пахощів уживаєш?

Ліда швидко зиркнула на нього й довірливо, просто відповіла:

— Ні, я тільки сьогодні. Я думала, що тобі буде приємно.

От як? Хм! Вона, значить, щось схопила в його настрою й хоче взяти тактикою невинности. Добре.

— Ну, як ся має Костяшкін? —спитав він пепримушено з легким усміхом, не злим, а добродушним.

— Та нічого. Щось там пише собі. Збирається тікати відси в Фінляндію.

— А ти?

— А я? А я лишаюсь покищо тут. Сподіваюсь, що ти будеш часом зазирати до мене!

— З охотою.

Про Костяшкіна, звичайно, брехала, щоб показати, що між цими «нема нічого».

— Як же у тебе з ним? Добре?—пішов він навпростець, почувавши задоволення від того, що так питав і що на душі було легко та ясно.

— Дуже добре...—привітно посміхнулась Ліда.—Я була до нього колись трошки несправедлива. Він, власне, хороша людина. Йому шкодить те, що він дуже честолубний. Через це він часто сам собі шкодить всякими необдуманими вчинками, Він мене любить, я люблю його й у нас «блаженство, рай, земной кумір».

Вона засміялась просто, без насмішки й удавання.

У Халепи несподівано спалахнуло зле чуття до Костяшкіна.

— Ну, щодо того, що він хороша людина, то я про це з певністю не сказав би,—трохи силувано посміхнувся він,—а втім, бог з ним. Можливо, що я теж несправедливий до нього. Ти на мене не сердишся?—раптом схаменувся він.

— Ну, от маєш!—ніжно посміхнулась вона, дивлячись на нього довго й одверто.

От це вже було несподівано: каже що любить Костяшкіна, а сама так дивиться.

— А знаєш: мені страшенно приємно бачити тебе!—сказала вона, не перестаючи ніжно посміхатися.—Згадується щось... гарне, гарне. От уже все минулося, половину з того забуто, а приємно. Так, здається, я брата зустріла б, коли б мала!

«Але для брата такими пахощами не прискаються й не оголяють перед ним груди»,—з незрозумілим роздратованням подумав Халепа.

Невідомо через що вмить згадалось, як Ліда часом любила цілувати: спочатку, ледве торкаючись губами

губ, ніжно треться ними, а потім зразу вгризється поцілунком і легесенько застогне. Вона й Костяшкіна так цілує?

— Ну, я радий, що у вас добре. Все добре, що добре кінчається!—сказав він, устаючи й підходячи до якоїсь гравюри на стіні.

У кімнаті почало вже смеркатись. Зелений присмерк обгортав предмети. На гравюрі було намальовано жінку з напівоголеними грудьми, похожими на груди Ліди.

«Ні, треба йти додому, хай йому чорт!»—подумав Халепа й знов підійшов до кушетки. Ліда помалу смоктала з чарки наливку, з-під лоба великими своїми очима слідкуючи за ним. Безпричинне роздратовання, неспокій, томління помітно обхоплювали його. Він сів і почав розпитувати її про те, про се, аби щось говорити. Вона теж задавала йому питання, часом обережно торкаючись останнього листа й намацуючи причину того підняття, в якому було написано того листа.

Він живе у тої дами, що була тоді в Петербурзі? Дуже миле лице. І давно вже живе? З самого початку? Ні?

Ага, значить, лист писався без безпосередньої участі тої дами. Халепі по якійсь асоціації раптом уявилось лице Ніни, коли вона сьогодні стояла в попередпокою й дивилась на нього пильними й немов сумними очима. І вмить тиха, хвилююча ніжність і зворушення теплою хвилею прокотилося в душі. Стало дивно легко, ясно й чисто.

— Пишеш щонебудь?—спитала Ліда.

Халепа покрутив головою й витяг портсигар.

— Ні,—сказав він з тою легкістю й ясністю, що була в душі.—По-руськи, принаймні. По-українському пробую, але покищо ще слабенько виходить. Трудно ще мені на рідній мові писати так, як на чужій.

Він чекав, що Ліда на це посміхнеться, закусить губу, скаже щось насмішкувате. І був готовий, навіть хотів цього.

Але Ліда ні одним рухом не змінила привітно-уважного виразу свого лица. Правда, сиділа вона за світлом і сутінки не давали бачити всі відтінки цього виразу. Можливо, що й посміхнулась про себе.

— Що ж, у вас велика література?—серйозно спитала вона.

— Ні, цього сказати не можна. Та й не диво: до 1905 року на українській мові дозволялось друкувати тільки народні пісні, етнографічний матеріал і тому подібне. Все останнє вважалось за нелегальщину. За таких умов, звичайно, трудно утворити світову літературу. А один час, давно вже, то й цього не можна було. Щоб надрукувати українську пісню, треба було перекласти її на латинську або на французьку мову. І щонебудь, вроді «І шумить, і гуде» звучало так: «Fulgurat et tonat, coelum fluvium dat»... І так далі. «Je pensais, maman, que ce kosak»... Щось подібне до цього!

Халепа засміявся, почувачи все більшу та більшу легкість і задиракувате піднесення. Йому хотілось викликати Ліду на суперечку, на насмішки, на те, чого він сподівався й що повинно б бути.

— І ти уявляєш собі,—казав він далі, закуруючи й при світлі сірника вдивляючись в її лице,—як нам, українцям, повинно бути смішно й жаль тих руських, які з погордою говорять нам: «Що ж у вас є? І як ви смієте порівнювати свою літературу з нашою». Уявляєш і почувачеш усю пікатність цієї наївної погорди?

Ні з одним руським Халепі ще не доводилось так балакати, але Андрій Степанович не раз оповідав про подібні розмови й суперечки.

— Так,—усе тим же серйозним тоном обізвалась Ліда.—Але ж українське питання так мало відоме руському громадянству. Я наприклад уперше чую, що заборонялось. Та й взагалі...

В саду хтось заспівав дзвінким і чистим, як дзвін кришталювого скла, жіночим голосом. І зараз же

обірвав, а замість співу почувся заклатистий сміх того ж таки голосу.

— Ти на зиму поїдеш до Петербургу? — спитала Ліда.

— О, ні!—зараз же відповів Халепа, одриваючись від сміху в саду.—Я на все літо лишаюсь тут. У мене тут є одна дуже велика справа.

— Не можна знати, яка?

— Ні, цього не можна. Цього не можна. Потім колинебудь... А у вас тут гарно, мабуть, у цьому домі. Ну, мені здається, час іти.

— Як «іти»?—стріпнулася Ліда.—Ну, ні! Так швидко? Ні за що не пущу! Ти зостанешся у мене на... на весь вечір. Дай руку, я тебе прив'яжу. Дай, дай!

Вона прудко підвелась і схопила його руку. Зав'язавши її одним кінцем шарфу, вона другим кінцем обмотала свою руку вище ліктя й посадила Халепу в фотель. Шарф тягнув за руку й Халепа мусів присунути фотель ближче до канапи, так, що коліна його мало не торкались Ліди.

Знов стало чути пахощі й видно було, як на грудях гойдливо й плавко здіймалась і спадала коса. Від сусідства коси тіло здавалось мармуровим. Шарф приємно й м'яко грів руку вище кисті.

— Ну, от, тепер тебе арештовано. Нехай тепер шукають тебе твої друзі. Так і помремо тут разом, прив'язані одне до одного. Не хочеш? А я хочу. Ні-ні, не чіпати ланцюга! Дай сюди другу руку.

— Я не чіпаю, я тільки...

Але Ліда захопила й другу його руку, яку поклала собі на стегно, накривши її своєю рукою.

Халепі зробилось душно й голова почала горіти. Під рукою почувалось гнучке, тепле тіло: перед самим лицем блищало два ока, в яких чулось хвилювання й чекання: знайомий, солодкуватий запах п'янив і робив кров важкою.

І в той же час завзяття ще дужче підіймало його. Хотілось ще більшого чогось, одвертішого.

— А ти про мене хоч трошки думав,—умить лукаво й ніжно спитала Ліда, надушуючи його руку. Рука надушила стегно, під пальцями чувся гладенький, слизенький, тонкий шовк, що нагадував шкіру тіла.

— Іноді думав...

— Що ж ти думав? Лаявся?

— О, навіщо? За що? Навпаки, я згадував тебе з вдячністю.

— Ну, невже?..

— Запевняю тебе! Коли б не ти, то я мабуть, і досі лишився б тим, чим був: нікому непотрібним, зайвим, безбатченком, безсилим, жалюгідним. А тепер я знаю, для чого живу й живу я з жадністю, з смаком, почуваю себе на своєму місці й коли хочеш—навіть дужим.

У нахиленій позі з витягнутою рукою балакати було незручно. Здавалось, що він тількищо відірвався від обіймів і знову впаде в них.

Але хай!—оце й добре. Хай палає голова й ніє тіло, хай бухка серце й кров грузько й душно перебивається, хай! Так і треба.

І він навмисне говорив далі в тому ж таки тоні, вмисно перебільшуючи й вихваляючись. Хай посміхнеться.

Але Ліда не посміхалась. Вона тільки обережно, любовно погладжувала його руку, що лежала в неї на стегні, й мовчки, уважно слухала.

— Так, ти дуже змінився...—тихо зауважила вона.— я рада за тебе. Тільки тобі треба б поголитися, а то лице у тебе немов не вмите й на губі смішно стирчать волосинки.

— Ні, я голитись не буду. І взагалі, Ліда... Так, я змінився. Ти не можеш зрозуміти, як радісно бачити це, помічати на непомітних дрібничках, як хвилює боротьба з собою. І знаєш, що я тобі скажу: як багато

значить стримання в половому життю! Ти вибач мене, я по-приятельському, одверто... Мені зараз хочеться одверто-говорити. Як багато це важить! Це дає зовсім інший тон усьому! І стільки сил іноді почуваєш, що чортзна чого наробив би! Я ж з чотирнадцяти, навіть трінадцяти літ не знаю, що таке стримання... навіть на тиждень. Страх! І тепер... ну, як наречена почуваю себе. Ні, я не хочу сказати, що тільки через це у мене такий стан. Є багато інших причин. Але... я хочу сказати, як багато цей бік... Просто диво!

Навіщо він говорив це, Халепа не мав певної свідомости. Для чогось треба було іменно це говорити, іменно цій жінці, що лежала перед ним і хитро притягала до себе.

А в той же час голова горіла все дужче та дужче, в грудях душно наростало щось дике, буйне, тіло нестримано тяглося до біліючої плями мармурових грудей і мовчазних, чекаючих очей.

«Треба йти, хай йому чорт!»—машинально думав він і боявся поворухнути пальцями, під якими іноді помалу й хвилююче потягалось гнучке тіло.

— Я це знаю...—несподівано кинула Ліда.

— Знаєш?!—занадто здивувався Халепа.—Так, розуміється!—зараз же догадався він.

— Ні,—догадалась і вона,—іменно тепер знаю, як і ти...

Халепа чогось похолов увесь.

— Так?—хрипло сказав він.—А Костяшкін?—силкуючись, яко мога спокійніше, «по-дужому», вимовити ці слова, додав він.

— З ним у мене нічого нема...—так само тихо й рівно промовила Ліда.—То було перший і останній раз. Я його не люблю, не можу любити. Він приїхав сюди проти мого бажання й весь час... надокучає мені... То було—плата за статтю про мою книжку, більш нічого. Я весь час думала тільки про тебе. Сюди приїхала

для тебе, усіх умовила, розшукала цей дім. Декілька раз шукала тебе в адресному столі. «Не числится» або «не значится», от усе, що пізнавала.

— Я ж пізніше приїхав...

— Нуда, тепер я розумію, а тоді... Хотіла вже тікати звідси...

Її рука сильно натисла на його руку, лице присунулось ближче. Темно-зелений присмерк робив лице блідим, страждаючим, жорстоким. Халепа почував, що вона зараз обійме його й ці напіврозкриті темніючі уста наблизяться до нього й тоді... і всім тілом жадно ждав цього. Тільки на момент, на один момент, інакше щось розірветься в ньому від болючого, гарячого, задущливого напруження.

Ліда зсунула з його пальців свою руку й, помалу повзучи нею по всій руці його вгору до шиї, стала потроху притягати його до себе, сама все більш підводячись і наближаючись до нього. Халепа ж сидів непорушно, мовчки й криво в сутінках посміхаючись і покійно нахиляючись до неї. От уже зовсім близько два великих, темних ока, поширених, благаючих, трипотливих: чути дихання часте, коротке, нерівне; чути теплий запах тіла й пахощів, палким морозом пробігаючий у крові його.

«Господи! Тепер би встати! Тепер би встати!»—раптом майнула думка, але така бліда, безсила, жалюгідна. І слідом за цим груди зціпило сліпе, дике, ураганне бажання кинутися в оці очі, в уста, й чорт з ним, з усім, хай гине все, все, нічого не треба, нічого не було, не буде, все бліде, нікчемне, неважне перед цими благаючими шукаючо-розкритими устами!

Він зняв руку з стегна, міцно обхопив її за плече, що зразу м'яко піддалось йому й... сам не розуміючи, як сталося, встав, хапливо одв'язав шарф і, відчуваючи, як ним хитає, одійшов убік до гравюри, на склі якої слабо відбивались зелені сутінки з саду.

— Адю!!—жадно, з мукою, з злістю, з одчаєм крикнула Ліда.—Адю, йди сюди!

Він сів на стілець під гравюрою й безсило спустив руки вздовж тіла. У висках гупало, груди болюче стискувало, по тілі проходила чудна, гризуча нудьга, від якої хотілося завити й заплакати.

— Адю! Я молю тебе! Ради бога, Адю!

— Ні!—різко, з злістю крикнув він.

І відразу стало трохи лекше від цього крику вибухлої злости. Він устав і пройшовся по хаті, обома руками потираючи своє колюче лице, немов умиваючись.

Ліда лягла на подушку й лежала без руху.

Стало чути, як у саду голосно сперечались чоловічі голоси. Десь у домі стукали посудом і балакали. Обличчя Ліди не видно було, замість нього на білій подушці темнів круг її волосся, обводячи рямцями жовто-сіру пляму з западинами очей.

Халепа знов сів на стілець під гравюрою, тіло обхопила тепла знемога, від якої дрижали й підгинались ноги. Нудьги вже не було, але чогось ставало сумніше й сумніше. Хотілось підійти до цієї недвижної жінки й ніжно, винувато, журно цілувати її білі стомлені руки.

І тут же іскорками радості миготіло почуття гордості й захвату. Хотілось піти геть, швидше піти, щоб дати волю іскоркам. І хотілось зостатись, щоб не лишалось і тіні сумніву за ці іскорки.

Ліда давно лежала, не рухаючись і не кажучи ні слова. Нарешті підвелась і сіла. Халепі на тлі ясніючого вікна видно було, як вона помалу, немов зі сну поправляла волосся й пенюар. Далі встала на ноги, підійшла до стіни, кляцнула електричним гудзиком і засвітила.

Халепа прижмурився, але в очах лишилось її лице: стомлене, з млявими напівзаплющеними вчима й спухлими, криваво-червоними губами. В тілі знову заніла

нудьга, й глуха злість незвідомо на кого тяжкою грудкою зупинилась у грудях.

Немов нічого не сталось. Ліда спокійно й в'яло пустила на вікно штору й соромливо прикрила груди й плечі фіолетовим шарфом, яким були зв'язані їх руки. Потім подзвонила і, коли прийшла покоївка, майже звичайним своїм голосом спитала, чи готова вечеря. Сказавши кликати всіх до столу, вона ввічливо посмінулась до Халепи й промовила:

— Ходімте, закусимо...

Халепа встав і, не дивлячись на неї, нерішуче промовив:

— Коли б можна мені піти, я б...

— Ні!—рішуче хитнула головою Ліда.—Не можна. Це вже, сподіваюсь, вам дозволяється повечеряти зі мною?—додала вона з блідою, злегка насмішкуватою посмішкою й, не чекаючи відповіді, пішла з кімнати.

«Добре!»—подумав Халепа.—«Тим краще».

Іскорка захвату дужче заблищала в ньому. Хай ще одно. Чудово. Можна й це зустріти.

XXI.

Як він уявляв собі, так і виходило. Чалаков дивувався, обнімав його, не вірив. Андрусевич хіхікав, пускав дотепи й старався немов жартом висміяти. Пеліканов серйозно допитувався, як він, Халепа, опинився тут. Оглоблін, своїм звичаєм, мовчав і привітно посміхався до Халепи.

От тільки з Костяшкіним не так вийшло. Костяшкін зустрів його дуже уважно, сердешно, просто. Здоровкаючись із ним, він затримав його руку в своїй і звертаючись до тої дівчини, яка давала Ліді лікарство, сказав:

— Тепер ви бачите, який він?

Дівчина почервоніла, засміялась і відповіла:

— Бачу, та ще й раніше вас бачила.

І за вечерею Костяшкін виявляв увагу до Халепи.

Халепа ж що далі, то більш і більш був задоволений з себе: він не тільки з вигляду був спокійний, певний у собі, ввічливо-стриманий і навіть вибачливий, але й всередині. Він бачив, що Ліда збирається щось вчинити, бачив це з посмішки, яку добре знав: коли Ліда була в поганому настрою, губи її сами собою починали чудно посміхатись: одна половина загиналась догори, а друга ніби донизу. Раніше це примушувало його стискуватись і почувати тяжливу ніяковість. Але тепер нічого такого не було. Він спокійно їв, не хапаючись відповідав, навіть задавав Ліді питання.

Він ловив на собі й на Ліді цікаві, допитливі погляди то того, то другого з присутніх, знав, що кожний у цей час робив різні догадки сприводу того, що мало бути в кімнаті Ліді,—й від цього тільки ще дужче поблискували іскорки захвату.

Катя сиділа поруч із Костяшкіним. Тепер вона могла собі це дозволити. Цілий день вона уникала його, а тепер, коли прийшов цей Халепа, вона знала, що Микола Григорович помилився: Ліда зовсім не ревнувала його до неї. І Каті весь вечір було весело. Весело було й від того, що Пеліканов хмарно подивлявся на Костяшкіна, й що Костяшкін дуже дотепно жартував з Пеліканова, й що Оглоблін здивовано переводив очі з неї на Костяшкіна й назад. Комік,—він напевне склав уже цілий роман між нею й Костяшкіним.

Ліда мовчала. Але коли Андрусевич обережно підсміювався з Халепа, вона посміхалась своєю переламаною посмішкою.

Андрусевич підсміювався дуже обережно й боязько, так, що відповідати йому не можна було. Халепа тільки посміхався.

Нарешті, сама Ліда підштовхнула Андрусевича.

— Ви обережніше, Василь Петрович, — сказала вона.— Не забувайте, що ви в чужій країні й що тут є представник її.

— В чужій країні?!—зразу зрозумівши її, здивувався Андрусевич.—Якій країні?

— Україні. Хіба ви цього не знали?

— А-а! Значить, я тепер за кордоном?

— Майже.

— Як за кордоном?—серйозно здивувалась Катя.—Через що за кордоном?

Андрусевич одкинувся на спинку стільця й залився.

— Кя-кя-кя!

Катя вмить розсердилась. Рум'янець збіг їй з лица й вона одразу стала старіше років на десять.

— Андрусевич, ви формально нерозумний чоловік!—різко й незвично для неї сильно сказала вона.—Ви мені надзвичайно надокучили своїм сміхом. Коли ви ще раз дозволите собі засміятись на мої слова, то я... я з вами взагалі не буду балакати!

Андрусевич від замішання тихенько похікав далі.

Костяшкін пильно стежив за Катею й потім перезирнувся з Чалаковим, який зробив значну й здивовану міну, немов кажучи: «От тобі й наївна Катя!»

Тоді Халепа похтиво й спокійно звернувся до Каті:

— Дозвольте мені пояснити вам. Андрусевич весь час підсміється з того, що .. що я, як йому відомо, люблю свій край рідний. Чи краще сказати, недавно полюбив.

Андрусевич умить зробився серйозний і навіть злий. Його чорне їжаком підстрижене волосся, здавалось, наїжачилось ще більше й маленькі, круглі та чорні оченятка стали колючими, як кінчики цього волосся.

— Дозвольте!—сказав він.—Ви перевертаєте зміст моїх слів.

— Вибачайте, — так само похтиво повернувся до нього Халепа. Мені здається, що я зрозумів вас як слід.

І знову, звернувшись до нахмурено слухаючої Каті, заговорив далі:

— А «за кордоном» це значить, що ми українці, ніби намагаємось відділитися від Росії.

— Українці? Які українці? Малороси?— здивувалась Катя.

Андрусевич знову хотів захіхикать, але стримав себе й нахилив голову до тарілки.

— Ну, малороси, хохли...— посміхнувся Халепа.

— Так малороси хочуть відділитися?! Навіщо? Панове, ви не смійтеся, я нічого не розумію.

Ліда посміхнулась і взяла з вази яблуко.

Тоді Костяшкін тихо, рівно, неначе читаючи лекцію, почав в'ясняти Каті справу.

Катя дивувалась і знов задавала питання. Костяшкін терпляче й спокійно, об'єктивно відповідав і на них.

— Так, — раптом втрутився в розмову Оглоблін.— Але треба крім того сказати Катерині Михайлівні, що весь цей рух... не має під собою ніякого ґрунту й навіть шкідливий...

— От іменно!— підтакнув Андрусевич.

— Через що?— повертаючи до Оглобліна своє здивоване, з косичками на висках лице, строго спитав Пеліканов.— Через що шкідливий і без ґрунту?

Катя перевела очі з Оглобліна на Пеліканова й назад.

— Через те, що нема ніякої потреби. Хохли такі ж самі руські, слав'яни. Чудесно вони розуміють і знають руську мову. Навіщо дробити? Ій-богу, мене дивують люди: замість того, щоб з'єднуватись і разом виробляти... хороше життя,— дробляться.

Його ніжне, рожеве лице ясного бльондина, почервоніло від хвилювання. Це завсігди бувало, коли він починав говорити про щонебудь, що особливо зачіпало його. А втім, ні про що інше він ніколи не говорив.

Чалаков, що сидів поруч з Халепою й був уже на підпитку, підштовхнув Халепу в бік і прошепотів:

— Зараз про цільність у містечтві буде говорить.

Пеліканов зробив ображено-здивоване лице.

— Не розумію: через що національний рух є дробління?

— Та через те, що роз'єднує сили! Розумієте?— скрикнув Оглоблін, перехилившись до нього й дивлячись просто в лице поширеними, ясно-голубими очима.

— Абсолютно не розумію...— уперто й холодно промовив Пеліканов.— Навпаки: кожна нація, що відроджується, об'єднує сили, відроджує їх і тим самим сприяє...

— Ну, ви зараз же свої логічні міркування!— нетерпляче одхилився назад Оглоблін.— А ви без усяких міркувань візьміть і подивіться на речі просто: от ви тепер живете в Малоросії, в одному з більших городів і, мабуть, бували й в інших, що ви бачите? Бачите, що ніякого руху нема, города чисто руські, населення чудово балака по-руському, навіть селяни. Газети, книжки, театри, ну, все таке ж саме, як і по всій Росії. При чому ж тут відродження? Що відроджувати? Ій-богу, не знаю, що тут треба відроджувати? І через це я кажу, що всі українські течії просто непорозуміння. Ви не ображайтесь, Халепа, я не для того, щоб вас образити. Я так думаю. І мені жаль і досада бере, що люди роз'єднуються... От і ви: покинули літературу, десь зникли, захопились якимись... фантазіями й... Навіщо це? А поет ви хороший, щирий, цінний. Тепер якраз потрібні такі люди. Так, тепер, коли так мало щирости, цільности, чесности й святости в мистецтві, коли викривляються, брешуть, вигадують і опошляють мистецтво!

Чалаков знов підштовхнув Халепу й голосно сказав:

— Правда, Федю! Геть Хохлатчину! Хай живе єдина, неподільна Русь!

— Я не згоден!— твердо і з вагою заявив Пеліканов.— І от через що. Перше...

Але Халепа перебив його:

— Простіть, дозвольте мені сказати два слова. Панове, я, йдучи до вас, знав, що будете сміятись з мене, й сперечатись, і докоряти, й так далі. І це так і повинно бути: я сам зовсім недавно так само сміявся б і сперечався. Вся річ у тому, що треба бути в рівних умовах для продуктивності суперечки. Я ж з вами сперечатись не можу. Не можу через те, що ви нічого або дуже мало знаєте про самий предмет суперечки. Почекайте, Оглоблін. Я маю підстави так говорити й не це мені зараз важно. Я, власне, ані трошки й не дивуюся з вас: одне нещастя української нації є в тому, що вона зверху дуже подібна до руської. Є багато зверхніх ознак, які роблять мало помітною велику внутрішню істотну різницю. І це раз-у-раз усіх збиває з пантелику. «Малороси—це ті ж руські, тільки поповані». Висновок: треба їх виправити. Але не це, кажу, мені важно в цей мент. Судіть, як хочете, смійтесь, дивуйтесь, це так повинно бути, бо ви ж не знаєте ні історії України, ні її мови, ні умов, за яких їй доводилось жити, нічого. Ви звикли до того, що вам сказали Іловайські й вам, натурально, смішно, що Малоросія—це мало не закордон. Повторяю, це хай собі так. Але ось що для мене незрозуміло, Оглоблін,—іменно в вас незрозуміло: от я знаю, що ви багато літ прагнете одної цілі.. Ви вибачте, що я... Ну, все одно. І я, і всі знають, що ви живете одною ціллю. З вас за це дехто сміється, дехто жаліє, що ви витрачаєте потрібні сили на непотрібну справу, треті... й так далі. Ви сами більшу половину того, що пишете, нищите. Все це, я кажу, показує, що ви повинні, іменно ви повинні зрозуміти велике хотіння. Незалежно від того, яке воно по суті, по змісту. І от не розумієте... Дозвольте, дозвольте, я хочу сказати ще... Мене страшенно дивує, як ви не розумієте великої, хвилюючої, навіть, скажу, потрясаючої краси й благородства такого завдання, як відродження тридцяти п'яти мільйон-

ного народу! Страшенно дивує! Б'єрнсон, старий чоловік, за рік чи два до своєї смерті, коли зазнайомився з українським рухом,—не так зазнайомився, як ви, ні, а по суті! — коли він зазнайомився, він зрозумів цю красу. Ви напевне не знаєте, що він написав з цього приводу, який захват і зворушення було в його статті, але раджу вам прочитати. Так, панове, раджу, й ви тоді, може, хоч задумаєтесь, хто з нас смішний: ми, що хочемо вивести з темряви душу великого народу, чи ви, що нічого не знаєте про цей нарід і смієтесь з нас. Дозвольте ще, дозвольте!—майже закричав Халєпа, бачачи, що Оглоблін хоче говорити.—Ще два слова. А в тім, не варто! — раптом засміявся він і, махнувши рукою, одкинувся на спинку стільця.—Бачу, що ми нічого одне одному не докажемо.

Але Оглоблін не хотів припиняти суперечку.

Халєпа не зрозумів його. Не можна відокремлювати хотіння від його змісту. Не всяке хотіння, яке б палке й жагуче воно не було, заслуговує на нашу повагу й признання.

— Та ви ж сами в такому самому становищі, ви сами!—зо сміхом закричав Халєпа, в той же час радіючи, що він не дратується на дивовижну тупість Оглобліна, не сердиться на підхіхикування Андрусевича, не ніяковіє від посмішки Ліди.

— Нічого подібного! — з досадою й гидливістю відповів Оглоблін.—Мое становище зовсім інше. Я відповідаю тільки за самого себе, я не поділяю одну культуру на дві половини, не вводжу в блуд мас. Я від себе говорю й над собою працюю. У мене скромна ціль: я хочу навчитися передавати читачам усе так, як я сам бачу, почуваю, чую, щоб читач зробився мною. От і все. Нічого нового, особливого, я хочу цільности. Так, цільности. І через те всяке роз'єднання й дробління вважаю за шкідливі!!

Тут до балачки прилучився Костяшкін, сперечаючись з Оглобліним. Але проти нього виступив Андрусевич. Як і в більшості суперечок, стали ухилятися вбік і почалось взагалі роздратовання.

Катя мовчала. Їй подобався Халепа. Подобалось, що він одповідав так щиро й трохи по-дитячому, подобалась посмішка, що збирала на сухому, горбатому носі сіточку зморшок. Але те, що він говорив, було чудно слухати: який такий тридцятип'ятимільйонний народ. Хіба малороси—це нарід, особливий нарід? Розуміється, це повинно бути дуже гарно, бути одним із тих, що відроджують, але... хіба треба відроджувати? Одначе виходило, що ніби треба; за це стояв і Микола Григорович. Збоку Миколи Григоровича було надзвичайно мило й шляхетно взяти сторону Халепи, того самого Халепи, який колись так образив його.

А Лі поводитилась цілком незрозуміло: вона, очевидно, хотіла образити Халепу. Помітно було, що вона злостилась і говорила все для того, щоб вразити гостя. Значить, вона його не кохає. Може вона покликала його тільки для того, щоб викликати ревність Миколи Григоровича.

А тим часом Халепу, видно, зовсім не зачіпало відношення до нього Лі. Він був у підняттю, це відбивалось і на обличчю йому, і в голосі, але підняття мало характер навіть радісний, переможницький. І що більше накидались на нього, що дошкульніше, уїдливіше шпигала Лі, що верескливіше тявкав Андрусевич, то, здавалось, задоволеніший був Халепа.

Раптом Лідія Василівна підвелась, кинула на стіл серветку, яку весь час нервово м'яла в руках і сказала:

— Панове! Дозвольте привести вам декілька ілюстрацій української «мови». У них же не «язик», а «мова». Андрусевич, тихо, помовчіть! Пеліканов! Оборонець пригнічених, послухайте. От я зараз попрохаю «укра-

їнця» Андрія Максимовича перекласти на українську «мову» одну фразу. А ви всі послухайте, як це гарно виходить. Андрію Михайловичу, чи буде ваша ласка зазнайомити нас з вашою «мовою»?

Халепа посміхнувся носом і тихо сказав:

— Прошу дуже.

— Він удає, що... Добре! Ну, фраза така. Перекладіть: «Сумма предыдущих равняется сумме последующих». Ну?

Очі Лідії Василівни звузились і чекаючи засміялись.

Халепа не знав, як перекласти цю фразу, але не переставав посміхатись. Тихий захват, що дрібно й швидко трипотів по всій його істоті, побільшувався з кожною посмішкою Ліди. І хотілось, щоб Ліда ще одвертіше, брутальніше, з більшою злістю сміялась, щоб плювала на нього й била по щоках і щоб ніхто —ні Костяшкін, ні Пеліканов не обороняли його.

— Я не вмію перекласти цього,— сказав він, знаючи, що цим признанням викличе сміх у Ліди й бажаючи цього.

Але Ліда тільки здивувалась. І з цього дивування Халепа побачив, що вона більше вірила в нього, ніж він гадав.

— Як?! Ви серйозно?

— Серйозно. Я ще не дуже добре знаю свою мову.

Тільки тоді засміялась Ліда. За нею заскавучав Андрусевич.

— У такому разі дозвольте мені самій перекласти вам. Слухайте ж! Слухайте, панове, це звучить чудово. Я боюсь, що Андрій Максимович лукавить: він знає, як перекласти, але щадить нас. А я щадить нікого не маю охоти! Отже: «сумма предыдущих равняется сумме последующих» перекладається так: «Купа попереднікоф равняется купе позаднікоф». Вірно?

Андрусевич пирскнув вином, схопився з-за столу й з верескливим реготом і кашлем покотився на канапу.

— Як? Як?—непорозуміло й навіть немов злякано закричала Катя.

Але Ліда сміялась і не могла їй відповісти. Оглоблін теж засміявся, навіть Костяшкін посміхнувся, видно стараючись стримати сміх.

— Це треба ще перевірити, чи так,—серйозно й неймовірно сказав Пеліканов.

Халєпа мовчав, почувуючи, як горить йому лице.

— Так як, Лідіє Василівно? Як? «Купа попереднікоф равняється купе позаднікоф?» — знову завищав Андрусевич.

Раптом зареготала й Катя. Але зараз же зупинила себе, зніяковіла й винувато подивилась на Халєпу. Він поглядав на всіх по черзі занадто спокійним і тягучим поглядом.

— А вся їхня «мова»? Це теж щось надзвичайно цікаве!—не дивлячись на Халєпу, почала знов Ліда.— Я мала приємність зацікавитись і за два дні вивчила всі закони цієї «мови». І треба признати, дуже нескладні ці закони. Знаєте, як у дітей: треба замінити один звук на другий та й годі. Там де по-руськи ъ, «по-українському» і, де по-руському о, там... там, здається, також і. Коли слова починаються на голосівку, то «по-українському» треба до цього слова в початку додати літеру в. І тому подібні «закони». Наприклад: «улица»—«вулица», «ум»—«вум», «ус»—«вус». Їй-богу! Що, не так, Андрію Максимовичу? Не так? Або: «мѣсяц»—«місяц», «сѣвер»—«сівер», «стол»—«стіл», «столб»—«стілб», «горе»—«гіре». Хочете, я з вами буду балакати по-українському! Прощу! Тільки треба набить руку, щоб швидко мінять звуки. Наприклад: «Господин Халєпа очень тонко улыбається, он нас презирает». По-українському це буде: «Гіспідін Халіпа вічень тінко вулибається, вон нас презірает».

Всі мимоволі зареготали й голосніше за всіх сам Халіпа».

— Знаменито, Лідіє Василівно! Знаменито!—голосно крикнув він.

Але Лідія Василівна раптом перестала сміятись, не то тоскно, не то з нудьгою потяглася всім тілом і сердито сказала:

— Все це дурниці! Надокучило. Ходімте в сад. Андрію Максимовичу, ви хоч і ворог мій, але звольте дати мені свою руку. Я хочу показати вам наші маєтки.

Андрій Максимович хвпливо встав і дуже охоче подав їй руку.

Над каштанами стояв місяць. Сьогодні він був ясніший, більший. Після душно́ї хати гостро почувався дух трави й квіток. Вечір був сухий, без роси й тихий. За парканом награвали на гітарі й на мандоліні.

— Щось українське грають...— зауважив Халепа, прислухаючись.

— Гарно грають...— тихо кинула Ліда, пригортаючись до Халепи.—І я тебе вітаю: ти, видно, попрацював над собою.

Халепа промовчав, але похвала Ліди ще дужче підняла його настрої.

Мандоліна ніжно плакала, а баси гітари винувато, несміло потішали її: ур-ур-ур!

— Вчечемо від усіх! Сюди, направо,—прошепотіла Ліда й потягла його в бічну алейку.

Халепа нічого не мав проти: куди хоч, — направо, наліво. Радість в ньому й світ в радості, як його не поверни. І каштани в радості, волохаті, милі, мовчазні, й здивований місяць, і ця жінка, що пригорталась до нього після глу́му й образ.

Ліда тихо й несміло притиснула його руку до свого тіла, зазираючи до нього блідим у сутінках лицем.

— Ти дуже сердишся на мене?

Халепа засміявся.

— Ані трішки! За що?

За віщо він міг би сердитись на неї? За те, що так гостро, пряно, так молодо й хвилююче пахне трава? За те, що ніжно сумує мандоліна, скорбно виявляючи бідну, ображену, осміяну душу його народу? Так, його, його народу, народу, що живе під цим небом, що беззлобно прийняв його до себе додому, кротко замкнувши його в круг своєї туги.

— А чого ж ти мовчиш? — прошепотіла знов Ліда.

— Так. Слухаю мандоліну, солов'я, траву, сад, місяць, себе...

Під каштанами позаду засміялись і заплескали в долоні. Соловейко стих. Під ногами хрустів пісок доріжки.

Ліда знайшла руку Халепи і погладила її.

Мила Ліда! Вона почуває себе винною. А вини ніякої нема, бо нема в ньому болю. Ну, сміялися з нього. Господи, та хіба може чийнебудь сміх хоч на хвилину захмарити те, що в ньому?

Він потис її руку. Ліда пригорнулася до нього й прошепотіла:

— Сядьмо. Добре? Ти хочеш на траві?

— Тільки на траві! — сказав він, сильно підхвплюючи її й майже несучи в кущі.

Під рукою, що охопила її стан, гнучко захвилювалось її тіло. На мент ухнуло в грудях, але Халепа тільки згорда посміхнувся й ще міцніше обняв її, з викликом і радістю за себе.

Коли вони сіли, запахло гостріше. Примішався ще дух землі, соковитий, п'яний. Халепа притулився лицем до землі, піймав ротом травинки й став кусати їх.

Ліда присунулася близько до нього й мовчки, гіднявши голову його, поклала її собі на груди, сама лежачи горілиць. Халепа зробив рух визволитись, підвестись, але вона міцно обхопила рукою його шию й пригорнула до себе.

І вмить сталось неймовірне, менш усього сподіване. У голову шугнуло душним теплим запахом її тіла й тих пахощів. Щось в один мент немов дико зойкнуло в грудях, вирвалось, скажено змахнуло крилами, навкруги усе задзвеніло, закрутилось і, підхоплений гарячим вихорем, він, не пам'ятаючи себе, не пам'ятаючи нічого, з криком оскаженілого тіла кинувся в солодкий туман

У саду давно замовкли голоси, що кликали Ліду й Халепа. Давно затихла мандоліна, тільки соловейко в захваті усе тьохкав і розповідав про щось своє, солов'їне.

Халепа, ні з ким не прощаючись, переліз через паркан саду. Ліда, стоячи по другий бік паркану й простягаючи йому в щілину руку, ще раз прошепотіла:

— Так завтра вранці? Так? Приходь зараз же як встанеш. І на цілий день на Дніпро? Так?

— Так... Так...—неуважно відповів Халепа.

— Я знаю чудові місця на острові. Я їх давно наготовила для нас. Ну, йди.

Халепа випустив її руку, перейшов на другий бік улиці й помалу пішов по ній.

От і кінець. І нема більш нічого. Паршивець і дурень. Але як, господи, як могло це статись? Як?

Моментами груди стискувало таким болем, так ставало соромно й жаль чогось, що хотілось скажено, з одчаєм заревти на всю пустинну, тиху вулицю.

Щоб не будити служницю дзвінком, він рішив дома теж перелізти через паркан і влізти до себе через вікно. Але виявилось, що в домі ще не спали: в розчинених вікнах вітальні видно було світло й чулись неголосні чоловічі голоси,—грали в карти.

На подвір'ю перед дверима коридору на лавочці сиділа Ніна. Коли Халепа хтів пройти, вона зупинила його і, як здалось Халепі, насмішкувато спитала:

— Добре провели вечір?

— Добре!—занадто весело й хапливо відповів він і, ніяково додавши:—Добраніч!—поспішно пішов до себе.

В кімнаті туга й жаль гостро схопили його. Він люто шпурнув капелюхом об землю і, не роздягаючись, не запалюючи світла, кинувся на постіль.

О, він дуже весело, дуже розумно, він прекрасно провів вечір.

У цьому не може бути ніякого сумніву. Він може бути цілком задоволений з себе й одверто дивитись в найчистіші, найневинніші очі! Коли б вона знала, ця чиста, хороша дівчина! Коли б вона знала!

Але ж як, як могло це статися! Через що? Після всього, після такої...

Паршивець, паршивець,—одно пояснення. Край: нікчемність, брехунець і слабовольний паршивець.

У передпокою тихо пройшли легкі кроки. Це Ніна. Вона, може, хотіла трошки побалакати з ним, посидіти. Там же ці вчителі, карти. Так, побалакати.

Туга ревматичним болем занила у всьому тілі так, що навіть піт виступив. Халепав і витер рукою чоло.

Ні, так неможливо! Це чорт зна що таке, не можна так! Що, власне, сталось? Паскудно спіткнувся. Ну, впав. Ну, обидно, образливо, жаль, соромно. Але ж не все ще пропало. Все лишається по-старому. І навіть краще: наука буде, поменше задиркуватости, самохвальства, базікання.

Але туга не зникла й так само було до болю шкода того, що зосталось по той бік сьогоднішнього вечора.

Шкода було гордості, порушено було щось.

Ах, паршивець, паршивець! Боже, який же паршивець.

Він заснув тільки після того, як розійшлись гості, що виходили навшпиньках і шепотілись за дверима.

У вікні небо вже почало ясніти. В курнику енергійно й дзвінко співав півень, кінчаючи свої високі, різкі трелі несподівано-низьким і заспокоюючим воркотінням.

XXII.

До самого обіду Халепа сидів за столом і з рішуче похмурими кошлатими бровами писав листи до Ліди. Не дописавши, він перечитував і з серцем рвав їх. Потім знов брався до писання.

За обідом він був мовчазний й понурий. Тимофій Миколаєвич і Олена Андріївна обережно жартували з нього, але Халепа тільки блідо посміхався. Ніна мовчала.

По обіді Халепа хотів знов іти до себе писати листи, але Олена Андріївна, покликавши на підмогу Ніну, стала тягти його в сад. Він злегка опинався, але вони, сміючись і пустуючи, тягли його за обидві руки й прохали Тимофія Миколаєвича підштовхувати Халепу в спину.

Тимофій Миколаєвич одмовився, — йому треба було поспішати в гімназію, чи кудись по справі. Але сестри намагались за всяку ціну розвіяти хмурий настрій Андрія Максимовича й власними силами старались робити це.

І раптом Ніна побачила на порозі дверей, що вели з коридору на подвір'я незнайому даму в ясно-жовтому дуже елегантському костюмі і в такого ж кольору капелюсі. Вона стояла і, посміхаючись, дивилась на їхню возню. Вони не чули ні дзвінка, ні кроків її в коридорі. Ніна зараз же одійшла в бік і неголосно сказала Халепі:

— До вас, здається, прийшли...

Халепа швидко озирнувся: до нього прямувала Ліда. Ні ніяковости, ні тіні нерішучости не було на її гарнім точенім обличчю. Вона ясно, життєрадісно посміхалась і, простягаючи руку Халепі, весело сказала:

Ну, ти готовий? Там стоїть візник,—і повернувшись до сестер, вона привітно посміхнулась і промовила:

— Простіть, що я вриваюся до вас. Дозвольте по-знайомитись: старий друг Андрія Максимовича.

Олена й Ніна, зробивши натягнуто-люб'язні по-смішки, потисли її маленьку, затягнену в білу, бли-скучу рукавичку руку.

Андрій же Максимович почервонів, зніяковів і, щоб якось припинити цю сцену, хапливо вибачившись, за-просив гостю до себе. Вона, мило посміхнувшись се-страм, ще раз потисла їм руки й пішла за Халепою.

— Коли гора не йде до Магомета, то Магомет іде до гори,—зараз же сказала вона в його кімнаті і з тихим, лукавим сміхом стала погладжувати його руку обома руками.

Халепа, уникаючи її погляду промовив:

— Ми ж умовились, що я прийду до тебе.

— Хіба? Ну, це не важно, Я ждала на тебе, а потім, бачачи, що ти не приходиш, подумала, що помилилась, що ми умовились, що я прийду. Ну, це все одно. Їдьмо, візник чекає. Я не можу ждати! Розумієш?—шепотом хап-ливо додала вона, сильно потиснувши його руку.

Халепа подивився на неї, тоскно повів очима по кім-наті й швидко схопив капелюх з стільця.

— Чорт з ним, їдьмо! Все одно,—занозисто і в той же час криво посміхаючись, сказав він.—Плювать. Їдьмо!

Але Ліда зупинила його й огляділа з ніг до голови. На ньому був якийсь незграбний піджак провінціяль-ного покрою й штани з опухами на колінах, короткі й мішкуваті.

— Хіба ти не передягнешся?—спитала вона.

Халепа почервонів.

— Ах, так! Звичайно... Але як же я...

— О, нічого, я одвернусь. Швидше!

Ніна й Олена Андріївна побачать, що він пере-дягся в присутності гості.

— Ну, добре! Все одно. Одвернись.

Ліда одвернулась і стала розглядати на стіні старовинну гравюру баталії запорожців з Москвою, підписану латинськими літерами.

Халепа, так само криво й з викликом комусь посміхаючись, поспішно передягався. Потім, немов нагороджуючи себе, схопив Ліду і, мало не переломивши їй, почав злісно і жадібно цілувати. Вона зблідла, напівзаплющала очі й посміхалась тонкою, страдницькою й торжествуючою посмішкою.

— Куди їдемо? На острів? Так?—прошепотів він.— Треба купити вина. Багато вина! Так?

— Так!—прошепотіла й вона, поправляючи капелюх. і дивлячись на нього затуманеними, немов сонними очима.

Ніни й Олени не було ні в коридорі, ні на подвір'ю.

Коли Халепа сідав у екіпаж, йому здалось, що в вікні вітальні захиталась завіска й за нею промиготіло щось біле.

Він обняв Ліду й голосно сказав візникові:

— Гайда!

По небі нудно й немов без діла сновигали тяжезні жовті хмарини. Вітер гнав по вулицях жовтосірі хмари пороху, обсипаючи лице тонкими, дрібними кольками, надто дошкульними біля очей. Ліда, похиливши голову, притримувала капелюх одною рукою й шурилась, як короткозора. Прохожі, немов засоромлені, йшли також з низько похиленими головами. Деревастав бурчили, накудовчили і стояли, дрижачи й трусячись, як оскаженілі. Над містом простяглась сірувато-жовта каламуть, в якій розплескано про-ривались обриси церков і фабричних димарів.

Очі від пороху й вітру почали горіти й сльозитись. Раптом Ліда штовхнула в спину візника й сказала зупинитись.

Халепа озирнувся, шукаючи очима винний магазин, але такого не було.

— Ти чого? — спитав він.

— Іди поголись... — сказала Ліда, держачи капелюх і киваючи на вивіску парикмахера. — Швидше, швидше. Я подожду тут.

— Навіщо голитись?

— А господи, Андрію! Мені все лице горить від твоєї щотини. І ти просто весь брудний якийсь від неї.

— Я не можу, Лідо. Голитися мені не можна. Мені треба бороду...

Ліда з насмішкою з під капелюха подивилась на нього й сказала:

— Ну, йди ж, Адю! Зовсім нецікаво гаяти час тут під вітром і порохом. Матимеш ще час запустити бороду.

Халепа шарпнувся, стрибнув з брички і злими, рішучими кроками пішов у парикмахерську. Ввійшовши всередину, він скинув капелюх і, хитнувши головою підмайстрові в білому хвартусі, що підбіг до нього, сів у фотель. В дзеркалі він побачив довге обличчя, що негарно й брудно заросло червонявою щотиною, втягнені щоки й темну лінію, що поділяла підборіддя на дві половини. Засунені під лоб очі дивились на нього з гупою ніяковістю й понурістю. І вмить підвівшись, він витяг з кишені гаманець, спитав, скільки за гоління й, поклавши на столик перед ошелешеним підмайстром гроші, майже вибіг на вулицю. Підійшовши до брички, він сказав Ліді, яка чекаюче дивилась на нього:

— Бувай здорова! Я не їду з тобою.

Ліда широко розплющила очі, не вважаючи на те, що налетів вихор пороху й різнув її по лиці.

— Ти сказився?! — вражено пробурмотіла вона. Халепа раптом витяг до неї стиснені в кулаки руки і, злісно трясучи ними, немов тримаючи в них Ліду, майже закричав:

— І ніколи більш не смій до мене чіплятись?! Чуєш? Чуєш ти?!

Візник швидко озирнувся. Ліда злякано закам'яніла.
— Ти гидка мені! Розумієш? Гидка до омерзіння!—
казав далі Халепа, не звертаючи уваги ні на візника,
ні на бабу з кошиком, що зупинилась на тротуарі.—
Чула? Задоволена? Прощай!

І він, трохи не збивши з ніг бабу, швидко пішов по
вулиці, не озираючись. Звернувши в перший переву-
лск, він пішов ще хутшій.

— Ну, от тепер, нарешті, кінець!— бурмотів він про
себе, люто дивлячись на прохожих і не бачачи їх.—
З такими особами тільки так і можна... Наплювать.
Хай знає.

Він дійшов до річки й зупинився, не знаючи, куди
далі йти. Вода була бура, з злими, білими гребінцями
невеликих хвиль.

— На острів, паничу?—спитав перевозчик з босими
чорними ногами.

Халепа хмарно сів у човен і сказав:

— На острів.

На острові він заліз на саме дно яру. Тут було
душно, тепло й тихо. Вгорі в просвітах між деревами
ворушились волохаті з закуреними боками хмари, сер-
диті й брудні, як чабанські собаки. На стежці від учо-
рашнього дощу, що був ще вранці, не висохли калюжки
й вода в них здавалась синьо зеленою від одбитої в
ній зелені й шматочків чистого неба. Вершечки висо-
ких і тонких дерев хитались і невдоволено шуміли.
Але внизу було спокійно, непорушно, тихо, тільки стояв
безупинний дзвін мушок. Зелена глибочінь яру, зда-
валось, зачаїлась і хитро чогось чекала. В ній пла-
вали плями сонця, яке то зникало, то з'являлось, і
було таке вражіння, ніби хтось розлив його там нагорі
й воно калюжками потекло вниз.

Халепа ліг на горбику в густій з товстими стеблами
траві й заплющив очі. Було шкода Ліди й тоскна
огида до себе холодними поривами проходила по тілі.

Але потроху під шум дерев і дзвін мушок він почав думати спокійніше, рівніше. Потім стало сумно й тепло на душі, думки зробились легкими й неясними. Несподівано для себе він міцно заснув.

Коли він розплющив очі й злякано підвівся, в л'сі вже смеркало. Халепа швидко встав і, невідомо для чого хапаючись, видряпався вгору. Хмари вже здавались величезними скелями іржавого заліза. Згори вони були червоняво-руді, а внизу у впадинах темно-сизі. Серед цих скель білів неправильний огризок місяця. Кущі, пісок і дерева островка були сірватато-рудявого кольору.

Розтираючи руками заспане лице й грузнучи в піску, Халепа добрався до берега й переїхав на другий бік. У місті зеленими й жовтими бризками засвічувались огні. В саду над Дніпром чулась музика й миготіли ясні сукні гуляючих.

Халепі хотілось їсти й він зайшов у ресторан саду. Коли він звідти вийшов, було вже біля десятої. Їжа й пляшка пива підбадьорили його. Власне, зайшов він у ресторан для того, щоб пізніше додому прийти, бо знов Ніна й Олена почнуть свої жарти. Краще прийти, коли всі ляжуть.

Але, не дивлячись на те, що з саду він ішов помалу, коли підійшов до свого дому, в вікнах світилось. Через це він потихенку одчинив хвіртку й прокрався у садок. Так краще,—в садку в альтанці можна посидіти, поки всі не ляжуть, а тоді й до себе.

В садку було тихо й ясно від місяця. Місяць надиво швидко ріс. Вітер стих давно й дерева стояли непо-рушно.

Раптом Халепа зупинився й чуйно став слухати. Так, в альтанці хтось був. Хтось плакав і стогнав там.

Він навшпиньках пройшов у кущі, стараючись не шарудіти, й підкрався до альтанки з другого боку, весь час ховаючись у тіні дерев.

В альтанці миготіла чиясь ясна сукня, хтось помалу ходив вперед і назад.

— Який жах!.. Який жах!..—зачув Халепа знайомі слова. І слідом за цим вибухло ридання, безпомічне, сухе, як у людини, яка перед тим уже багато плакала.

Халепа перевів дух, постояв і вмить рішуче пішов до альтанки. Від дверей у той же мент шугнула вглиб біла постать і зупинилась біля столу. На плечі їй блакитно зеленою плямою лежав промінь місяця, що продерся крізь дах. На підлозі лежали такі самі косі й порвані смуги світла.

Халепа підійшов до Ніни і, хвилюючись, сказав:

— Ради бога, Ніно Андріївно, ви не сердьтесь і не... Я вже в другий раз випадково чую, як ви... як ви страждаєте. І не можу більше. Може, я міг би чим-небудь допомогти вам? І взагалі...

Ніна чудно-непорушно стояла і в зеленій півтмї її очі дивились на нього рівно, неодривно, світлячи двома цяточками.

— Ніно Андріївно! Ви сердитесь на мене? Але мені так боляче було чути, що я... Коли вам неприємно, я піду...

Він замовк, постояв і нерішуче посунувся до дверей. Ніна стояла все так само, не пускаючи ні пари з уст і не рухаючись.

— Вам хочеться знати, чого я плакала?—раптом сиплим, низьким голосом промовила вона.

Він знов наблизився до неї.

— Не в тому діло, Ніно Андріївно, що хочеться знати, а... Ви ж розумієте! Але коли вам тяжко, або не хочеться, то ви, розуміється, не кажіть... І простіть мені: я сам бачу, що зробив грубість. Я дуже...

— Ні, я скажу вам...—рівно й тихо перебила його Ніна і, помовчавши, заговорила далі з посмішкою, яка чулася в голссі.—От візьму й скажу... Я—полюбовниця Тимофія Миколаєвича.

Халепа почув, як обважніли його ноги і в груди сильно вдарило, як подушкою. Серце замоталось і раптом зупинилось, холодно, з жахом, тихо спускаючись кудись.

Ніна, спершись одною рукою на стіл, не ворушилась, чути було її сухе, сипле, часте дихання.

— Можна мені допомогти?—несподівано з моторошним, як у проституток, смішком вирвалось у неї.

Халепа не міг стояти,—страшенна слабкість розлилась по всьому тілі. Він озирнувся й сів на лаву біля столу, не перестаючи дивитись на непорушну жовту пляму обличчя Ніни.

— Ну, допоможіть же, допоможі-іть! — зойкнула Ніна і, впавши на лаву, поклала голову на стіл і закрутила нею з боку на бік.

Халепа схопився, підбіг до Ніни й, ніжно притримуючи її голову, сам важко дихаючи й ледве здержуючи крик туги та горя, забурмотів:

— Ніно Андріївно!... Ніно Андріївно!... Не треба... Подождіть... Ну, що ж? Ніно Андріївно... Ніно, хороша, бідна!...

Ніна раптом перестала крутити головою й інакше заридала,—гірко, безпорадно, з болючим жалем до себе.

Халепа знову сів на своє місце, витяг портсигар і закурив. Руки йому трусилися й довго не могли витягнути сірника з коробочки.

Далі не стало сріблясто-блакитних смуг і Халепа довго дивився на те місце, не розуміючи, через що вони зникли. Потім знов з'явилися і в альтанці стало видніше. В руках і ногах стояв важкою слабкістю тихий жах.

Він почував, що треба щось робити, говорити, треба за щось узятись, але було порожньо, важко й думки були якісь надиво нікчемні й сторонні: чому плями світла зеленкуваті, яка година, чому не чути солов'я. Тому, мабуть, що вже кінець мая, в кінці мая вони перестають співати, але вчора у Ліді співав же.

Ніна затихла; затихла якось відразу, немов ковтнувши останній звук ридання. Халепа, неначе очунивши, тривожно встав і пересів на лаву, де сиділа Ніна. Від неї йшов ледве чутний теплий і ніжний запах тіла. І знов як подушкою вдарило по серцю: «Я—полюбовниця Тимофія Миколаєвича».

Халепа схопився, люто заломив пальці й закрутив головою.

— Ну, нічого. Нічого...—раптом тихо, ніби заспокоюючи когось іншого, стороннього їм обом, промовив він і сів знову.—Нічого. Це хай так. Але от що... Да, от що ви мені скажіть... Що я хотів сказати?

Він напружено став думати, в той же час знаючи, що нічого сказати не хотів.

— Ага! Скажіть, як, де... трапилось? Говоріть усе, говоріть одверто, просто, чорт з ним. Вивертайте все—так краще. Нічого, хай буде. Це ще нічого не значить. Ви його любите? Да?

Ніна помалу підвелась, з зусиллям спираючись на стіл обома руками й хрипко прошепотіла:

— Пропустіть мене, я піду додому.

Халепа сильно взяв її за руку й посадив біля себе.

— Сядьте. Обіпріться спиною об стінку.

Він обережно взяв її за плече й присунув до стіни.

— От так. Сидіть. Треба в'яснить. Не можна так. Як це трапилось?

— Це коли Олесья й тато були в Петербурзі...—розбито проговорила Ніна.

— Ви його любили?

Ніна мовчала. Від її мовчання Халепі чогось стало так боляче, що він майже брутально повторив:

— Любили його? Да?

— Ні... ні...—з зусиллям видушила із себе Ніна.

— Неправда! Ну, говоріть же! Говоріть.

Ніна заплющила очі й одкинула голову до стіни, зашелестівши листям винограду. Помовчавши, вона

трудно, випускаючи по одному слову, стала говорити:

— Він мені... подобався... давно... коли ще... не був жонатий... на Олесі. Залицявся... до мене. Потім же- нився... на Олесі. У мене... все пройшло. Потім... почав чіплятися.. Я не могла... піти од них...

— Чому?—грубо спитав Халепа.

Знову довга, гнітюча павза.

— Чому ви не могли піти?

— Тому що... не було куди. І я нічого... такого не думала. Це трапилось несподівано... Він подпоїв мене й... і майже згвалтував.

— Майже?

— Я нічого... загубила свідомість. Ні, брешу: я мала свідомість, але... був такий стан, що я... не могла боротись, Ні з ним, ні з собою.

Халепа довго, затруднено передихнув і вийняв портсигар. Ніна так само сиділа з закиненою назад головою й заплющеними очима.

У саду раптом радісно й хапливо затьохкав соловей, щойно немов прилетів звідкись і спішив узятись до діла. Від цього стало неначе ясніше в альтанці.

Халепа закурив і, почекавши ще трохи, кинув:

— Ну? далі?

Ніна глибоко втягла в себе повітря, затримала його в грудях, немов бажаючи щось там ним придушити, й безсило випустила. Легенько зашелестіло листя.

— На другий день я отруїлась. Але він урятував мене... І тепер більш не можу. Боюсь.

Вона знов замовкла. Халепа курив і вогник цигарки нерівно й дрібно трусився в його пальцях. Місячні плями пересунулись убік. Соловейко теж замовк.

— Чому ж ви... не пішли від них після цього?— пильно дивлячись на вогник, з якого він старанно скидав попіл, спитав Халепа.

— Не знаю...—промовила Ніна, помовчавши.

— Ви хотіли... бути коло нього?

— Я не знаю... Я нічого не знаю... Він не пускав. Лякав, що тато й Олеся догадаються. Обіцяв, що... що знайде мені посаду.

— Ви нещирі зо мною!—раптом різко підвівся Халєпа і, зробивши два кроки по альтанці, знову сів.

— Я кажу тільки правду...—стомлено, безживно й майже байдуже відповіла Ніна, не міняючи пози й навіть не розплющуючи очей.

— Але ви... ви ж любите його?

— Ох, господи!—з огидою повела головою Ніна й гірка посмішка зачулась у голосі.

— Але як же... як же... Але після того ви... ну, оддавались йому? Да?

Ніна не відповідала.

— Да? Ну, кажіть же!

— Да!—різко, майже з злістю кинула Ніна.

— Значить, любите?

— Ні! Зневажаю, ненавиджу, убила б!

— Не розумію...—прошепотів Халєпа й підвівшись, почав круто блукати по альтанці, тоскними очима дивлячись на блакитно-сріблясте світло місяця, що блищало на листях.

— А я хіба розумію?!—раптом одриваючи голову від стіни й сідаючи рівніше, з одчаєм сказала Ніна.— Це кошмар якийсь! Коли це трапляється, я кам'янію від жаху, я... І щоразу знаю, що більше цього ніколи не буде, не може бути. І така ненависть, огида до нього, що... Але потім щось зо мною робиться, я все забуваю, стаю паскудною, безвільною, злою, гидкою, брехливою... Я на все тоді здатна. І ви думаєте, через те, що люблю його? Ух, я його в такі хвилини пошматувала б усього! Це страшенний мерзотник! Це... така гадина, такий... Ні, я, звичайно, не можу жити, я себе уб'ю, але я хочу й йому щось зробити. Я не хочу його вбивати. Це... він навіть страждать не буде.

Ні, муку йому на все життя, хай і він знає! Але... тато, Олесь! Я не можу, щоб вона знала, цього я не можу! Боже мій, цього я не можу!

Вона знов упала головою на стіл і, обхопивши її руками, заридала.

— Ну, добре, Ніно Андріївно, — невідомо навіщо встаючи, заговорив Халепа, стоячи над Ніною й нерішуче то простягаючи до її плеча руку, то потираючи собі нею чоло.—Ну, добре, хай так... Не треба тільки одчаю... Ніно Андріївно! Не треба... Давайте краще обговоримо... Себто, треба все холоднокривно і... об'єктивно. Послухайте...

Він замовк, сів, вийняв портсигар і знову сховав, весь час поводячи шиєю так, неначе викручуючи її:

— Ви мені можете добути отрути?—раптом зразу стихаючи, глухо в стіл сказала Ніна.

Халепа шарпнув головою, прокашлявся й раптом встав.

— От що, Ніно Андріївно, — почав він твердо й строго.—Треба взяти себе в руки. Це насамперед. Край. К чорту! От що! Сказати собі: край, к чорту й більш нічого. І ніяких отрут. Це дурниця. Отрута тут ні при чому. Що ви докажете своєю отрутою?

Ніна підвела голову од столу, знову сперлась спиною об стінку й закинула голову назад.

— Умру, от і все...—стомлено і з зневагою сказала вона.

— Та чого «умру»?—обурено шарпнув шиєю Халепа.—Чого? Ну, от так, дивлячись на вас просто, без усякого, такого... Чого «умру»?

— А хіба з таким брудом і жахом можна жити?—мляво й рівно, немов думаючи про інше, проговорила Ніна.—Хіба не підло жити, дивитись в очі Олесі, татові, всім?

— Покиньмо підлість!—злісно придушуючи в собі тугу, сердито сказав Халепа.—Діло не в цьому. Всі

роблять підлість. Та й чи є тут підлість? Ну, не в цьому, словом, діло. Хай підлість, жах, нещастя, що хочете. Чорт із ним. Питання в тому, чи можете ви більше не робити, щоб не мучитись. От у чому. Можете?

— Не знаю...—байдуже, безнадійно сказала Ніна.

Халепа деякий час мовчки дивився на неї. Потім дуже тихо спитав:

— Не можете?

— Не знаю... Так, здається, не можу. Судячи по всьому, не можу...

— Себто, ви хочете сказати, що... у вас не хватає сил чи... хотіння?

— Андрію Максимовичу, я вам тільки правду кажу, навіщо ж ви... ще ображаєте?

— Я не ображаю. Я тільки не розумію. Значить, ви не хочете більш цього? Да?

— Я ніколи не хотіла!—злісно сказала Ніна, розплющивши очі й зараз же знов заплющуючи їх.

— У такому разі,—теж злісно й гаряче почав Халепа,—я нічого не розумію. Да, не розумію. Один раз розумію. Але потім, вес час... Себто, ні, простіть, дурницю я кажу. Нещиро. Я вірю... Подождіть, треба це не так. Ну, добре, річ зовсім не в цьому. Ради бога, Ніно Андріївно, не думайте, що я не вірю, або осуджую. Господи! Я тільки ніяк не можу... звладати з цим... фактом. Так несподівано... Просто несподіваність і більш нічого. Але я вже трохи освоївся. І тепер можна обговорити це... Да, й от, значить, насамперед... да, насамперед—підлість. Я не нахожу підлості. Да, Олені Андріївні це було б тяжко, скажемо, навіть жахно узнати, і Андрію Степановичу. Але підлість з вашого боку? Ні й ні. Треба тільки, щоб вони ні за що не взнали. От це насамперед... Ні! Коли хочете,—раптом запалюючись закричав Халепа й зараз же понизив гоюс,—коли хочете навіть не це, а

інше... Я подумав, що вам треба виїхати, утекти звідсіля. А от і ні! Іменно не тікати нікуди, а зостатись тут і в собі, розумієте, в самій собі зробить неможливим те, що було. От це треба. Бо вся ж причина в вас, будемо дивитись просто. І куди б ви не поїхали, причину ви завезете з собою. Так? Так?

Ніна не відповідала. Лице її, як блідо-зелена машкара з заплющеними очима, непорушно випиналось на тлі темної зелені.

— Ні, ви не ображайтесь, Ніно Андріївно, я не для образи й не для осуду вам кажу, а просто хочу зрозуміти й розібрати.

Ніна ледве чутно посміхнулась.

— Я не ображаюсь...— промовила вона, немов кажучи: «Чи мені ображатись?»

— Та й що тут образливого?— повів шиєю Халепа.— Так, причина в вас самих! Ну, то й що? У вас, будемо говорить просто, великий темперамент, або... інстинкт, чи що там таке. Ви—женщина. Розуміється, тяжко й... нещастя, що так вийшло, що... це муж вашої сестри. І взагалі... Але міг же бути й не він. І тоді в самому факті нічого жахного не було б. Правда ж? Так? А навіть щастя могло б бути,—конешно, при інших умовах, От як це мені уявляється. Да, так мені уявляється. І через те ви й сил не маєте боротись. І знов у цьому нічого надзвичайного нема. І тільки облудники, або люди з дефектами в цій області можуть кидати грім і блискавицю на тих, хто багато переживав... у такому роді.. Завсігди була й буде ця сила й.. нема чого мучити себе за те, що вона є... Діло не в цьому, а в тому, щоб вона не володіла нами. Щоб ніщо окремо в нас не володіло нами, от що треба! Ні, навіть не так! Хай володіє, але щоб усі інші наші сили... ну, розум, совість, словом, усе було в... згоді з такою володіючою силою. От, коли б у вас це трапилось, скажемо... с Тризубом. Ви простіть мене за нахабство,

але одвертість, так одвертість. Мені Олена Андріївна трошки розказала про те, що у вас... були хороші відносини з Тризубом. Тепер я, звичайно, розумію, через що ви не могли з ним бути, як перше. Хоча... Ну, добре. Так от, коли б з ним це трапилось,—а могло ж трапиться й з ним! І навіть... ну, нічого! Так от, кажу, тоді нехай володіє ця сила. Разом з другим вона дала б те, що називають страсною, гарячою й тому подібною любов'ю. А тепер мука, бо ця сила йде проти розуму, совісти, закону, духової симпатії й так далі. Правда ж? Да?

— Не знаю,—прошепотіла Ніна.

— Да, це так!—переконано й ніби навіть з радістю сам себе піддержав Халепа.—Це так. Да-да. Любов'ю часто називають одну цю силу інстинкту. Ні, це неправда. Е, ні, вибачайте, це неправда. І я дурниці казав, питаючи, чи ви любите. Дурниці, дурниці, цілком вірно! Інстикт...—як це по-українськи? — «безличен», він просто в нас і готов скрізь, й з ким угодно проявитись. А любов—це інакше, вона вимагає ще лиця, певного лиця. І може вийти—да й виходить часто—така комбінація, що любиш одного, а в той же час по якійсь нещасливій випадковості, інстинкт, оця дивна сила візьме та й шпурне тебе до другого. І виходять з цього драми, розбиті життя, убивства, само... самогубства й так далі. От хоч би з вами. Ви любите одного, а... Але мені здається, що треба тільки зрозуміти, в чому тут діло й ніяких ні убивств, ні само... губств не треба. Треба тільки, щоб другі сили направили оту силу в другий бік, щоб согласували її з собою, та навіть щоб оволаділи нею, чорт її бери, на решті! Не так, як пустинники, скажемо, а як людина.

— А коли сил нема?—раптом усміхнулась Ніна.

— Як нема?

— Та так. Нема сил та й годі. Здається, що опанував, що ні за що... й знов. Волі нема. Нема... я не знаю чому.

— Не вірю! — раптом злісно мотнув головою Халєпа. — Ні за що не вірю. Треба тільки хотіти. Да, сильно, вперто, неодступно хотіти. І буде те, чого хочеш. Хай не все, не зразу, не завжди, а все таки... буде. Треба загіпнотизувати себе. Да, да, загіпнотизувати, внушить собі. Все наше життя є внушення з боку других, або самого себе. І повірте, Ніно Андріївно, що це цілком досяжна річ. Тільки треба покликати на поміч розум. Ви от може будете сміятись з мене, а я вам скажу от яку штуку про себе. Я щодня сідаю на півгодини на стільця й дивлюсь на носок свого черевика, Да, сидю й дивлюсь. І більш нічого. Іменно, щоб більш нічого не було, ніяких думок, почуття, бажань, ощущеній, — нічого. Ви думаєте, це легко? Ого! Я ще не дійшов до того, що треба. Але це гімнастика хотіння, волі, чисто нервово-фізична, чи що. Я знаю, що з мене здорово посміялись би всякі глибокодумні мислителі, але я теж сміюся з них. Сміюся, бо бачу результат цього.

«Господи! Навіщо я все це плету? Навіщо я так багато говорю й весь трушуся? Що зо мною?» — вмиль подумав Халєпа, але не зупинився, а ще в дужчому піднесенню говорив далі:

— Ви, мабуть, знаєте, що я стрілявся. Ви якось натякали мені, що я це зробив з любови. Невірно. Я, розумієте, просто виснажився, стомився, знесилів і фізично, й духово, й нервово, й всяко. Як багато, занадто багато з нашого брата, інтелігентів. Ну, от, і свою власну слабість і... паршивство переніс на весь світ. Не я, мовляв, нікчемний і безрадінний, а світ і життя. І до того гіпнотизував себе, до того внушав собі цю немудру думку, що врешті, розуміється, гаряче повірив у неї. Повірив і возчувував! А як же! Ну, а коли так, то тут уже легко й за револьвер узятись... Але от вам тепер, от вам яркий приклад: я — отой самий, що стрілявся — я не можу без гидливости, без

дрижання думати про той момент і взагалі про смерть. Я її не боюсь, ні, хай їй чорт, але вона мені, розумієте, противна, в мені усе протестує проти неї. От вам приклад. Та й у другій області, у цій самій, що й у вас... Ех, Ніно Андріївно, всі ми слабі, всі грішні, всі, простіть мене, паршивці, як каже ваш тато, але тільки одні скоряються цій слабості, узаконюють її, а інші не хочуть узаконяти, не хочуть скоритися. Хочу сили, радости, любови, хочу, й більш нічого! От. Хай я буду падать, хай по капельці буде набиратися ця сила, хай і радости не буде, й злоба хай буде, а я все таки їх не признаю, не скоряюсь. І от це вже саме ослабить силу страждання. Я—чоловік, Ніно Андріївно, пустий, себто, може це сказано не зовсім щиро, але чоловік... не настоящий. І я сам знаю, що говорить усе легко, а робити те, що говориш, зовсім інше. Я от бовтаю багато, а що зробив? Нічого. Але все таки вже не те, що раніше був. Я це чую. І чому б вам, наприклад, не спробувати? Чому?

Ніна сиділа, не рухаючись. Здавалось, вона заснула й не чула нічого. Але коли Халепа зупинився, хапливо закурюючи, вона тихо спитала:

— Що ж мені спробувати?

Халепа, хапаючись, затягнувся декілька разів поспіль і перепитав:

— Що спробувати? Спробувати боротися з собою! Себто, навіть не боротися, а творить себе. Іменно, творить: викликать і розвивать свої можливості, організовувати їх, зміцнювати. Розумієте. Я знаю, це одні слова. Ви спитаєте, що практично робити, щодня, як зробити, щоб більше того не повторилось і... так далі. Правда? Добре. Це трудно ясно сказати, але я скажу те, що сам для себе виніс із свого досвіду. Перш за все... («Господи! Я ж все не про те говорю! Не про те!»)... Да, церш за все треба вміти хотіти. Треба, розумієте, викликати з своєї душі якесь велике

хотіння, стремління, мету. Многі просто через те тільки скучно живуть, що не можуть, не вміють викликати з себе велике хотіння. У кожного воно є, повинно бути, але треба викликати, викресати. Життя таке велике, широке, що тільки вибирай пункт, до якого тягне тебе. От ви, наприклад, якось казали мені, що у вас змалку була, та й тепер, здається, є здібність до малювання. Чому б вам не викликати цю силу й не полюбити її? «Ах, де вже мені!» Та хто такі художники? Такі ж, як і ми, люди. Ну, добре, хай ви не чуєте таланту в собі. Добре. Але переберіть усе, до чого вас тягне, що б ви хотіли зробити, створити. Навпевно ж є. Ну, от хоча б діло вашого батька. Або теж таки ваше учителювання. Але не так, щоб тільки зароблять гроші. Ні, а полюбить це діло, хотіть щось своє внести в нього. Господи! Та мало хіба!... А потім... Ні, хай це не смішить вас. Потім візьміть книжки по питаннях виховання волі й робіть гімнастику духу. Навмисне завдайте собі завдання, навмисне викликайте себе на те, що небезпечне, не давайте собі ні хвилини спокою... Ми, російські люди, ми—або смиренні раби, або ганчірки. Ми не вміємо хотіти, не маємо волі до хотіння, упертости, кам'яности волі нема. Та в одному цьому, в цій боротьбі з собою скільки радості ви знайдете! Пам'ятаєте, Ніцше десь каже: «Коли я не борюсь з ворогами, то борюсь із собою». Прекрасні слова! Якого чорта, справді? Ніякого жаху нема, не повинно бути! Хочете, я вам дам таких книжок? Хочете?

— Дайте...—сказала Ніна, але сиділа так само в тій же позі.

— Хочете разом... боротися? Я вам буду помагати, ви мені! А то хочете разом будемо... виконувати заповіт Петра. Га? Я знаю, що кожний розсудливий чоловік буде сміятися з нас. А нам наплювать. На його думку, життя—це гарне становище, посада, успіхи,

слава, гроші. В тому для нього радість і змісл. Хай собі, будь ласка. А для нас у другому. І хай собі сміються. Правда? От тільки я нічого ще певного поки що не можу пропонувати. Я навіть не знаю, як почати, що вийде. Я ще сам себе не приготував і в малій степені, все як у тумані. Але все таки дещо є вже. Вже є прихильники, є будучі учасники. Два-три. Ну, й це діло. Розумієте? Але уявіть собі, що ми почнемо. Га? Що справа буде розвиватися, рости. От тільки уявіть собі це! І колись, років через п'ятдесят чи скількись там, тут десь на березі Дніпра розкинетесь наш город. Га? Город будучого! І подумайте, що ми з вами брали в цьому учасгь... Ви скажете: мрія, не можна здійснити, фантаз.я. А я скажу: для мене, коли я цього хочу, вірю,—не мрія, хоча б я й нічого з неї не здійнив і не побачив. Не я, так другі, не в цих умовах, то в других. А буде неодмінно! Та з якої речі я буду жити для чогось маленького, нікому непотрібного, коли можу жити для великого?... Ну, добре, покиньмо мою мрію, чи то пак, Петра! Ну, це все одно. А от така комбінація. Тризуб вас любить. Вибачте ще раз... Тризуб вас любить. Ви до... до нещастя теж... як казала мені Олена Андріївна, відносились до нього... добре. Чому б вам не... вийти за нього заміж? І помагати йому. Служити тому ж таки мистецтву.

Ніна одхилила голову від стіни й почала дивитись на Халепу, не кажучи ні слова. Халепа ж, почувавши чудний захват і біль, навіть устав і стоячи казав далі:

— Ну, чому? Скажіть. Ця історія? Дурниця! Він зрозуміє все й... не то що простить, прощати нема чого, а просто зрозуміє. Хочете, я візьмусь за це?

— О, ради бога!—стріпнулась Ніна з ляком і ще з чимсь, чого Халепа не схопив.

— Ні-ні, не бійтеся, я нічого не розкажу йому. Як можна! Я спочатку спробую ґрунт, взнаю, як він однісся б, які його погляди. Ну, припустимо, я всю цю

історію про себе розказав би йому, ніби я покохав дівчину, з котрою трапилося от таке нещастя, й не знаю, як мені бути. Що б він мені порадив, поставивши себе в моє становище? Розумієте? І я певен, що...

— О, ні-ні, ради бога!

— Та через що ні? Через що, Ніно Андріївно? Ви подумайте, як це чудесно було б! Він, видно, чоловік дуже-дуже хороший, талановитий, з великим хотінням, цілями. Не розумію. І я певен, що...

Ніна встала. Халепа одійшов на бік, даючи їй дорогу. Але вона сперлась рукою на стіл і, дивлячись униз, сказала:

— Я вам дуже-дуже дякую, Андрію Максимовичу! Так дякую, що... І я думатиму над тим, що ви мені казали. І ще будемо говорити. І книжки візьму, але... дуже прошу: не треба нічого з Тризубом. Нічого. Так, я добре ставилась до нього тоді й... могло б, може, все вийти не так, але тепер... ні. Ні-ні, ні за що!

— Як хочете... Але... можна ж було б спробувати. І у вас потім пройшло б... А втім, це пройде. І тоді... все поправиться. Да-да, це так! Це потім.

Ніна глибоко втягла повітря, затримала його в грудях, як любила це робить, і шумно видихнула. Потім ступила до Халепа, простягла йому руку і, міцно потиснувши його руку, швидко вийшла з альтанки.

Халепа, зрозумівши, що вона не хотіла щоб вони разом виходили з саду, лишився. Коли стихло шарудіння її ходи за поворотом, він теж вийшов і помалу пішов слідом за нею.

У себе в кімнаті він довго сидів на постелі й усе старався схопити в собі щось. І вмить зрозумів: сталась якась зміна з цею кімнатою, з коридором, з деревами саду, з усім, що було навкруги. І ця зміна була сполучена з Ніною, яка стала теж іншою, не тою, яку він знав до сьогоднішнього вечора.

«Ні, більше сьогодні про це не думати, годі! Ні про неї, ні про того паскуду, ні про Олену. Годі. Потім, завтра. Тепер спати».

Він роздягся й, погасивши світло, став уперто рахувати: раз, два три й так далі, намагаючись уявити собі образ кожної цифри. Але замість того в очах стояла піднята догори зеленяво-бліда машкара обличчя, страдницького, стомленого, змертвілого.

Одначе, хутко вона почала розпливатися й замість неї через щось виплило червоне, попечене, з одним зубом у роті лице діда-перевізника. Дід посміхався одним зубом і говорив;

--- Ні-ні, ради бога, не треба.

Потім і дід зник у тумані сну.

XXIII.

Після цього дня життя потекло напруженим, густим, хоча й безбурним потоком. Халепа був зайнятий з самого ранку до пізнього вечора. Найбільше часу виходило на читання.

Річ у тім, що робітники запронували йому вияснити їм свою ідею. Вони так, на слово, не могли прийняти її. Ні, їм треба було точно знати, на що вони можуть рахувати. Він повинен був прочитати їм реферата. Тоді вони зможуть більш-менш ясно уявити собі, чого він хоче й чи варто віддавати цьому свою увагу.

Добре. Реферат, так реферат.

Одначе, написати реферата, виявилось, було не така легка річ, як гадалось. Чорт його знає. Виявилось, що він нічого не знав і ні на що спертися не міг. Загальні міркування, логічні висновки, але ніяких точних знань, цифр, даних не було.

Крім того, як тільки він взявся за одне питання, так це зараз же тягнуло за собою друге, не бажаючи вияснитись без того, щоб його приятель не був ви-

яснений. А в того приятеля було також декілька близьких друзяк.

Книжки, що перше були без системи читані, виявилось, тільки заплутували. Доводилось намагатись, щоб забуть їх. Дійшло до того, що Халепа, обклавши себе книжками, сидів цілими днями за столом, поводячи шиєю, дивуючись, хмурячись і списуючи сторінку за сторінкою необхідними записками. Страх, скільки необхідного виявилось.

Призначений строк у два тижні треба було розтягти на невідомий час. Вияснити, так уже вияснити. Та не тільки комусь там, а саму собі, от що трохи непокоїло. Питання вже не так ясне було, як думалось. Тут тобі й закон конкуренції, й всякі інші закони капіталістичного господарства, й закони психології, й закони клясів, і чортзна чого тільки, яких законів не налипало до простої, ясної думки.

Навіть на острів вечорами рідко вдавалось вибратись, послухати плескіт хвиль, понюхати диму багаття, на якому варилися «каші».

Не вдавалось ще й через те, що старий Сосненко вечорами почав виводити Халепу в люди, себто водити його до місцевих українців, хвалитись ним і віщувати йому велику будучність поета України. Халепа на свою голову прочитав старому один свій вірш на українській мові, який йому самому видався вдатним. Старий зворушився, захвилювався, мало не заплакав і потяг його до якогось дідка професора, який цілий вечір жалівся на катар і своїх дітей.

Мало того, Андрій Степанович тепер організував «Товариство рідної школи» й треба було ходити з ним на всі установчі, вияснючі, додаткові, чергові, екстренні та всякі інші зібрання, на яких або нудно слухали якийнебудь невдалий реферат, або ж без ладу змагались і сварились. І тут уся справа полягала в грошах.

— Гроші, гроші, Дайте грошей!—люто кричав Андрій Степанович і дивився просто в лице патріотам-дукачам. Але патріоти-дукачі робили невинні очі, спочуваюче похитували головами, але грошей не давали.

Це все одбирало час. Відмовляти старому було трудно,—він так гарно, щиро обурювався, так довірливо покладав надії на кожне зібрання.

Та й ще з одної причини Халепа не хотів рідко бачитись із старим: треба було мати догляд за ним, щоб він якось не натрапив на Ніну й Тимофія Миколаєвича. З усіх даних та з довгих міркувань своїх Халепа прийшов до переконання, що дама, яку бачив старий, разом з Чупруном при виході з готелю, була Ніна. Трудно було допустити, щоб Ніна тепер повторила таку прогулку, але... хто може поручитись за щонебудь у такім питанні. Через це треба було не випускати з очей батька, щоб у підозрілий момент удержати його від розкриття убійчої для нього правди або попередити Ніну.

З самою Ніною склались відносини зовсім не такі, які повинні б були бути. Ніна з другого ж дня віддалилась від Халепа, одгородилась і сховалась. Халепа спочатку почасти розумів її, але потім образився, засумував і впав у непорозуміння. Вона ні разу більше не згадувала про ту розмову та ні разу, здається, довго не лишалась з ним на самоті. Книжки вона взяла, то правда. Подовгу сиділа у себе в кімнаті, видно, читаючи. Бачив Халепа й інші книжки по своєму ж питанню у неї в руках, коли вона приносила їх з бібліотеки.

Ні Тимофій Миколаєвич, ні Олена не помічали особливої зміни в стані Ніни,—вони вже звикли до її переходів від ясности, м'якості, веселої доброзичливості до схованості, стриманості, жорстокості. От тільки Олена Андріївна якось занадто пильно й підозріло поглядала на Ніну й Халепу, коли вони бували вкупі.

Щось вона вчувала. І поглядання ці, як здавалось Халепі були чудні,—немов Олена сердилась.

Тім же лишався Тімом: чистеньким, трошки обвіяним пахощами гарним еспанцем з ніжними, великими, жагучими очима й фамільярною, галасливою веселістю. Він обнімав, лоскотав і мало не цілував усіх: і жінку, й Ніну, й навіть Халепу, навіть Гапку, яка надприродно соромилась і затулялась від сорому усім, чим могла: рукавами, тарілками, порт'єрами.

Але дома Тім бував тепер дуже мало: іспити, іспити! Був кінець іспитів і взагалі всього шкільного року,— треба було підтягтись. Одначе, настрої у нього був пречудовий,—він вірив у себе й у свою долю. Це найголовніше в життю,—казав він. Треба бути певним у тому, що ти йдеш правильно.

Андрій Степанович з певних джерел дізнався, що було багато шансів на затвердження Чупруна інспектором. Чупрун міг бути певним, що йшов правильно.

Але Олена Андріївна несподівано вся змінилась. Спочатку відношення її до чоловіка було те саме, що й в останній час: дражливе, нетерпляче, досадливе й навіть, здається злісне. Але раптово, хто його знає, через що, повернулось у другий бік: стала дбайливою, ніжною, пестивою жінкою. Зав'язувала йому краватки, дбала про його сон, їжу, здоров'я, цілувала при всіх, пестила з подякою й обожанням в пукатих, смішливих очах. Тім вибачливо приймав усе це й теж іноді почав виявляти дбайливість і ніжність.

З іншими: сестрою, Халепою, знайомими, служницею Олена теж була тепер інша: привітно-смішлива, учаслива, надзвичайно балакуча й часом навіть через щось зворушена. Вона цілі дні лазила по дому й по подвір'ю з блискучими очима, немов щойно прибула додому після довгої одлучки. Все її цікавило, захоплювало. Жовті ж, пухасті курчата, що тривожною, лякливою зграєю бігали за заспаною, сердитою квоч-

кою, викликали у неї трохи не сльози ніжності й захвату.

«Ага, ось коли, здається, виявились наслідки операції»,—догадувався Халепа. Йому стало лекше, бо відношення Олени до нього за останні дні було вже таке, що хоч бери пакуйся та їдь од них. Коли б не така безглузда була ця думка, то можна було б подумати, що Олена ревнувала його до Ніни.

Ах, Ніна, Ніна! Так, вона займала собою його думки, одбирала час. Власне, слід би порвати все це одразу й поїхати собі від них, перебравшись у заводський район. Навіщо йому було все це? Він трохи-трохи не почав уже ревнувати Ніну. З якої речі, що за нісенітниця? Та ще й не як, а до найсерйознішого болю. Особливо вночі в голову лізли погані думки, сцени в готелю, з якого вона виходила разом з Тімом, в саду, скрізь. Він усе пригадував, прикладав і боляче-боляче ставало. Боляче, й душно, й журно, й ніжно. Чорт батька зна що!

Доводилось по кілька разів сідати у фотель і з великим напруженням скупчувати всю увагу на передку черевика, щоб «очистити» себе й швидше заснути.

А вдень, коли Ніна проходила подвір'ям у садок і йому видно було її товсті, червонуваті коси й гнучкі, хитливі форми тіла, він почував непоборне бажання бігти за нею, цілувати те листя, що трипотіло від дотиків до неї й хоч здаля дивитись на її серйозні, нахмурені тепер і такі зворушливо-лякливі, жалібні темно-сірі очі.

Так, справа стояла погано. Все це перешкоджало, одхиляло, заплутувало його нитку. Треба-треба було покінчити з цим.

Тим паче треба, що нічого доброго з цього не вбачалося попереду. Ніна, очевидячки, розкаялась і мучилася тепер за те, що в стані півбожевільного одчаю

розказала йому все. І мучилась і, мабуть, навіть ненавиділа.

Крім того, вона знов наблизилась до себе Тризуба й зближення її, як видно, посувалось наперед. Вона разів зо два була у його в гостях, часто грала йому й навіть... почала малювати.

Це все, розуміється, було дуже добре, це радісно було бачити, але... Словом, треба було поменше про це думати. Не час, не місце й нема чого тепер займатись такими речами. Досить з нього одної Ліди.

Ліда не заспокоїлась. Ні, вона так легко не хотіла покінчити з своєю примхою. Тижнів зо два вона зовсім не проявляла себе. Халепа вже думав, що вона сама заспокоїлась і йому дала спокій. Одначе помилився: вона написала йому листа, в якому взяла цілком інший тон,—кроткий, ніжний, сумовитий, покірливий. Вона вибачалась за все, прохала забути її таку, якою вона досі була, й пізнати її новою. Так, новою. Вона почувала себе вже цілком переродженою. Вона була тепер готова на все, готова піти з ним і за ним, куди хоч, поділяти з ним усі його ідеї, всі радощі й скорботи. Вона готова була вчитися української мови, полюбити його нарід, його Україну, працювати для неї й померти за неї й за нього.

І все це тільки через те, що любила його. «Я хвора на тебе, кажу тобі це, загубивши всякий сором і гонор. Я люблю твої хиби, твою щетину, твої незграбні штани, за які ти так несправедливо, так боляче образив мене».

Він за штани образив її, це вже нове!

«Я сама з себе дивуюсь: тужу за тобою й радію з цього. Але зрозумій же, що я самотня, що я пуста й що я теж бажаю хотіти. Ти тільки спробуй, перевір мене. Я ж знаю, я ж відчуваю кров'ю мого серця, що ти любиш мене. Навіщо ж нам іти одне від одного? Я інша тепер, присягаюсь тобі—інша. Ні я себе, ні всі

мене не пізнають. Коли не віриш, перевір, прийди й розпитай. Я нікуди не ходжу, не їжджу, всі розважаються, роблять гулянки, а я не можу. Я тільки думаю про те, чого мені так боляче й чого я так змінилась. Катя, ота мила дівчина, яку я тобі представила, жаліє мене! Може ти думаєш про Костяшкіна? Він весь зайнятий тепер Катею, він оглутує її. Я б могла їй виплутатись, але з егоїзму мовчу,—я боюсь, що ти дізнаєшся про це й не так зрозумієш моє втручання. Адю, прости мене й допомож мені, візьми мене твоєю подругою,—на все життя, на рік, на скільки хочеш! Але не одпихай мене. Адю, за що я люблю тебе так?»

Адя теж не розумів цього, а тому, спочатку зворушившись і почувши навіть щось подібне до колишньої ніжності до Ліди, потім розміркував і постановив не піддаватись. Що їй було скласти чулого листа? Стиль має, є вперта, ображена гордість, ну й досить. Ні, к'ай! Вона буде вчити я української мови, вона, яка два тижні тому глузувала з нього! Коротка пам'ять!

Ні-ні, чого там! Він написав їй теплого, дружого листа й порадив виїхати звідси кудинебудь, щоб не дратувати себе.

Та й годі.

А сам длубався далі в книжках, бігав у заводський район, сперечався, ходив на засідання «Товариства рідної школи», доглядав за старим, Тімом і Ніною, робив «гімнастику тіла й духу», умилявся над Оленою й... ночами тужив бо зна від чого. І що далі, то туга ставала нестерпнішою. Він і спати вже не міг як слід. Часто вночі виходив у садок і довго лежав у траві. Солов'їв давно вже не було. Земля була гаряча, парка, трава вже не дихала весняною соковитою свіжістю, оксамитість зникала й затверділи стебла.

Так, усе мінялось, усе йшло своїм шляхом кудись все далі та далі. Бозна куди, по віщо. Навіщо ця туга,

навіщо це все: й «мрія», й Ніна, й Ліда, й Тім, про якого без задушливого болю й туги він уже не міг думати. не вважаючи на всі заходи? Навіщо?

А зорі вгорі що ночі так само, з тих самих місць дивляться вниз безпричасними, зеленими й голубими очима. Можна подумати, що вони там, справді, попричеплювані для крихітки-землі й не сміють змінити місця.

Іноді раптом у тьмі алей з'являлась і Ніна. Їй також, видно, не спалось,—душно тепер у кімнатах. А може, думала про щось, про Тризуба, Тіма, про своє «нещастя». Хотілось, пекуче хотілось покликати посадити біля себе, почути її стриманий, насторожений голос. І так би відразу спокійно, так зворушливо мирно й повно стало б на неспокійній, тривожній душі. Відразу, здавалось, зайшов би в хороше, тепле сполучення з усім світом, з цими зорями, з заснулим містом, з друзями й ворогами.

Але біла сукня зникала, чувся рип хвіртки й хотілось до крові вкусити себе за руку.

XXIV.

І от без попередження, раптом, як він любив це робити, налетів Гребля з сестрою.

У перший же день свого нальоту він приїхав до Чупрунів на двох автомобілях і з галасом, реготом, з ревом рожків і лопотанням моторів, стурбувавши тиху, сонну вулицю, повіз усіх на острів, де вже чекала ціла компанія дам і мужчин. І мужчини й дами запобігливо, з боязько-фамільярним смішком залицялись до Греблі, всі люто, безмірно пили, їли, всі старанно «веселились», сміялись, бо Калістрат Наумович для того й приїхав до міста, щоб повеселитись.

Калістрат Наумович усіх без розбору обнімав, хляскав по плечах, плутав імення, цілував ручки дамам і вимагав пити, пити й пити.

Це був буйний, жилавий, молодий ще чоловік з жовтjаво-білою гривою волосся, гарною й блискучою. Лице було голене, як у англійців або акторів, губи широкі, розгорнені, очі ясноблакитні, розумні, стримані, з постійним посміхом. Він був і уважний до всіх і почувалось, що нікого не помічає й ніхто йому не потрібен.

Одначе до Чупрунів він ставився троки інакше. Їх він виділяв. Особливо Олену Андріївну, якій без церемонії цілував руки, яку при чоловікові «дружньо» обнімав за стан, якій сам весь час наливав шампанського.

«Веселились» у лісі, на горбі, де курилося димом і тріскотіло огнище, на якому мала варитися традиційна «каша». Каша ця, здається, зварилась, але ніхто її не їв, бо всі й так понаїдались усього.

Другого дня, а також усі дні цілого тижня, що перебув у місті Гребля з сестрою, не переставала безнастанна їзда кудись, галас, гомін, скандали, п'яцтво, коротенький сон і знов «веселощі».

Все це якимось так раптово випало, що Халепа з початку був приголомшений. У перший же день він непростимо нажився. Напоїв його сам Гребля, який, довідавшись, що Халепа є Халепа, відомий руський, чи то пак, колишній руський, а тепер український поет, кинувся в бурхливий, хоча знов таки холоднуватий захват і став виказувати поетові увагу таку саму, як Олені Андріївні й старому Сосненкові. З старим у нього були давніші відносини, той його й українцем зробив.

На другий день після п'яцтва в голові стояв чад і туман. Обід у готелю, де зупинився Гребля, розігнав цей чад, але знов задурив голову. Та й одвичка від алькоголю давалася взнаки: після трьох, чотирьох бокалів вина находила якась безжурність і плюваль-но-філософська точка погляду на все.

До всього Варвара Наумівна, сестра Греблі, яка, виявилось, була дуже схожа на описану Оленою, теж почала виказувати йому настирливу увагу. Олена Андріївна лукаво посміювалась і позирала на нього,-- через це він догадався, що вона тримала своє слово і вже почала сватання. І невідомо, що було гірше: увага брата чи сестри. Вдова, мало того, що напувала його, вона ще навалювалась на нього усім своїм набухлим тілом і дихала в лице пудрою, потом, пахощами, вином. Спиная в неї була така товста й жирна, що, здавалось, там росли ще одні груди. Корсет так і випинався з-під натягнутої блюзки і з виском порипував, як сухе дерево під вітром.

Так, вона таки любила падати непритомною, в цьому Халепа переконався, вона хапалась за кожную нагоду для цього, навіть тоді, як хляскала пробка від шампанського. І як видно нічого не мала проти того, щоб купити собі чоловіка-поета. Ах, як вона захоплювалась віршами, ах, як вона заздрила людям, що можуть виявити в слові «музику душі».

Ні про яку «агітацію» брата чи сестри й мови, розуміється, не могло бути. Між іншим Халепа встиг таки помітити, що Калістрат Наумович, шпурляючи сотні на «веселоці», однак не був таким безоглядним гульвісою, як це можна було подумати. Халепа бачив, як він з холодно-веселим усміхом одмовив одному панкові, який, як потім сказала Олена Андріївна, хотів «підпозичити» у Калістрата Наумовича декільки сот рублів. Е, ні, це був «хитрий малорос», як висловився Тимофій Миколаєвич.

Тимофій же Миколаєвич, хоч і обнімав Греблю й по першому його слову їхав скрізь, куди той казав, був усе ж таки невдоволений з мільйонера. Щось у нього не витанцювалося з ним. Це відбилося й на відносинах з жінкою.

Так, Халепа випадково був свідком такої сцени. Було в м'ському саду. Халепа якось утік од усієї компанії й заліз у кущі. Там він лежав біля самої стежки, беззв'язно думаючи про все й раюючи з тиші.

Раптом зачулися голоси. Халепа одразу пізнав їх: Тіма й Олени. Казав Тім:

— Ти, як інститутка! Так, як інститутка, й це тобі зовсім не до лиця. Що він, з'їв тебе? І що ти, справді, корчиш щось таке...

— Тіме! Ти сказився?!—з жахом перебив його голос Олени Андріївни.

— Ах, залиши ти ради бога! Тут рішення питання усього життя, а ти... Ти знаєш, що твій милий таточко встиг наговорити йому про мене. І вчора Капусняк переказував мені, що директор щось змінив у своїх намірах. Знаєш? Ні? Ну, так не роби з себе інститутки. Або я, або твій татусь із його ідіотизмами!

Він був на підпитку, це Халепа бачив ще за столом. Вони зупинились недалечко, але Халепі все таки не все було чути. Він обережно посунувся вперед, але затріщав сухим листям і замер. Вони балакали гаряче й жагуче. В голосі Олени весь час почувалися ноти жаху й непорозуміння. Потім вона раптом голосно сказала, майже крикнула:

— Так ти хочеш, щоб я його любовницею стала? Так? Так?

Що відповів Тім, Халепа не розчув.

— Ну, добре ж, добре! Гляди! О, гляди ж мені тепер! О-о!—прокричала Олена, пробігаючи стежкою назад. Тім погнався за нею, щось злісно говорячи їй у спину, і все стихло. От, як, значить, стояла справа! І тому Халепа вже не дивувався з поводження Олени Андріївни, не дивувався, коли вона сама підставляла руку для поцілунків Греблі, коли він ходив із нею кудись окремо від усіх, коли вона «веселилась» з таким одчай-головим і викликаючим виглядом, що ставало боляче.

А в тім, боляче вже було від усього: й від самого себе, й від старого, й навіть від Ніни. Старий теж уліз у цей чад,—він хотів неодмінно добитися свого: щоб Гребля знищив Тіма й пожертвував на школу. Гребля ні того, ні другого не робив, хоча, здається, й не одмовляв Сосненкові рішуче, а старий тим часом усі свої вечори проводив у п'яній, галасливій, безглуздій шамотні, їзді, п'яцтві. Він пожовк, щоки йому ще дужче звисли на шию, баньки очей стали, як закурені пальці курців. Але він не піддавався. О, ні! Гребля мусів дати! У члени «Товариства рідної школи» він його вже записав, але цього мало. Це що? Ні, він мусів грошей дати. Такої нагоди не можна було впускати.

І до всього Ніна. Боляче, нестерпно було дивитися на неї. Її, очевидно, збив з пантелику цей п'яний вихор, разхитав і викликав усе, що було вляглося в глибині душі. Тризуб знов зазнав немилости. А в тім, вона то наближала його до себе, то відпихала, але примушувала неодмінно брати участь в усіх «веселощах».

Одначе й не це ще було найголовніше. Найголовніше було в тому, що вона з жагою й теж, як сестра в останні дні, з якимсь комусь викликом дозволяла залицятися до себе всім, кому хотілося, якимсь зализаним чиновничкам, товстим комерсантам, студентам.

З Халепюю вона поводитись до обиди чудно: з веселою погордою, посмішкою, вибачливістю. Робила натяки на те, що він хутко стане «платонічним мільйонером», вітала з якимись успіхами, натякаючи мабуть на Варвару Наумівну. І що гірш за все, непевно переглядалася з Тімом, при чому навіть не криючись від Халепи, а навпаки, немов би навмисне, показуючи йому свою зневагу цим. Губи її весь час здавались спухлими; темно-червоні й вогкі, вони ніби просякнені

були чимсь гріховним, одчаяним, нахабним. А обличчя—рівно-біле, з краплинками рудого ластовиння, з недужим блиском глибоких очей. Вся вона стала поривчаста, раптова, нетерпляча.

А старий же не випускав з очей Тіма! Халепа це знав. Слідкування тепер було ще пильніше, ніж раніш,— у такому стані Тім не буде таким обережним. Старий усе підраховував.

І от раз Халепі довелося пережити досить важкий вечір. Він зайшов за старим Сосненком, щоб іти з ним на прощальний вечір, який мав бути в апартаментах Греблі в готелю.

Андрій Степанович категорично відмовився. І не тільки сам відмовився, але й Халепу почав умовляти не йти, а допомогти йому. Річ у тім, що підкуплений ним швейцар готелю, де бував з таємною дамою Тім, прибіг сповістити, що добродієм Чупруном на цей вечір замовлено номер з білизною, вином, закускою. Треба було слідкувати за готелем, щоб не випустити пташок.

Халепа омертвів. Умовляти старого не ловити— неможливо. Затримати — теж ніяк не можна було. Старий—весь гнів, злорадство й лють, потирав руки й чекав тільки темноти. Єдине, що лишалось, це летіти, знайти Ніну й попередити її. Що це вона мала бути з Чупруном, у цьому він не сумнівався.

Але старий ні за що не одпускав його, прохаючи, вимагаючи допомогти йому й навіть лаючись. Халепа вигадував і те, й се, й обіцяв зараз же прийти,— Андрій Степанович не одпускав. Тоді Халепі блиснула ідея:

— Я—знаєте що: я побіжу до Чупруна й звідти слідкуватиму за ним. Він од мене нікуди не втече. Він ще дома, виходячи я бачив його. А ви йдіть до готелю. Добре? Добре?

Андрій Степанович подумав і знайшов, що це не поганий план. Але коли Чупруна дома не буде, то щоб Халепа негайно біг до готелю. (І знов адреса готелю.)

Там два виходи, треба за кожним стежити. І свідком же крім того бути.

— Так-так! Розуміється!

Халепа прожогом кинувся додому, весь час з жахом думаючи про те, що вже пізно. Він ні про що не думав, нічого не почував, крім злісного жаху. І рішив ні за що не йти до готелю, на це у нього не вистарчило б сил. А завтра ж лікати, їхати від них зовсім. Годі, годі!

В домі він не знайшов ні Тіма, ні Ніни, ні Олени. Олена поїхала ще по обіді з Греблею. Гапка сказала, що пан і панночка тількищо були дома, збиралися йти, але, здається, пішли в садок.

Халепа, захакавшись і обливаючись потом, кинувся в садок. І дійсно, зразу ж наткнувся на Тіма. Тім із злим лицем швидко йшов навпроти. Побачивши Халепу, він раптом озирнувся й крикнув:

— Ніно! Подумай! Іди! Чуєш?

За поворотом зачувся насмішкувато-злий голос Ніни:

— Чую. Ти ще й ще раз мерзотник. Чуєш?

Тім злісно подивився на Халепу й пройшов повз нього.

Ніна зрозуміла, за чим прибіг Халепа й чого він мав такий вигляд, але нічого не сказала, зневажливо посміхнулась і поїхала на вечір до Греблі, де «веселилась» так, що навіть Олена почала її зупиняти.

А старий цілий вечір з піднятим коміром пальта й чудній кепці простояв на розі готелю, слідкуючи за обома під'їздами.

XXV.

Нарешті, Греблі поїхали. Але не сами: взяли з собою Олену й Ніну. Ніна в той же день розіслала по своїх уроках записки, що припиняє заняття, і ввечорі всі вони виїхали. Перед від'їздом Олена Андріївна мала з Тімом бурну балачку, але все таки поїхала.

Халепа й Тім лишилися сами, але майже не бачились. Кухарка не варила їсти: вони обідали в місті. Халепа був вдоволений з цього. Взагалі, перші дні він був вдоволений і з тиші, й з того, що не було ні Ніни, ні Олени, й зі свого настрою.

Перший день він майже весь час лежав у садку й думав. Думав, гидливо кривився, крєктів, крутив шиєю, перевертався з боку на бік у траві. Гидко він поводився, це так. Ну, та кінець. Чорт із ним. Тепер усе інакше піде.

А в тім, не без певної користи був приїзд цих мільйонерів: він показав йому, до чого безглузда й смішна була думка «агітувати» цих золотих мастодонтів. І взагалі показав, що надія й рахунки на якесь надприродне збагачення—це думка хлопчача й дурна. Там, в заводах, на фабриках,—там збагачення. Яке діло цьому чоловікові, що викладає в вечір по кілька сот рублів за вечерю, яке йому діло до «відродження творчої праці»? Треба бути форменним дурнем, щоби мріяти про це.

Або ж сестра його, ця товстелезна вдова, з руденькими кучерками на товстому, червоному лиці, з трьохповерховим підборіддям і оченятками мишки. От, воістину—одне діло теорія, а друге—дійсність. Женитися на такій! Та це значить просто покінчити самогубством, низьким, дурним, смішним і гидким самогубством! Чорт його знає, як часом дурновато можна уявляти собі деякі речі. Та до того треба було б ще брехати, удавати закоханого. То правда, вона не зла душа, та що з того? Ще гірше—не можна ж виманити в неї гроші та й покинути. Фе, мерзота!

Ні, перший крок був помилковий: не треба було оселятися в цих Чупрунів. Зі старим можна було бачитись і так, а всі інші рішуче були непотрібні йому. І непотрібні, й навіть шкідливі. Ця Ніна, Тім та й Олена. Бог з ними. У них своє, у нього своє.

Він гарячково взявся за реферат. Микола тим часом «працював» потроху й щодня ввечорі приводив до себе додому, де чекав на нього Халепа, то одного, то другого адепта. Правда, ці адепти майже всі були безробітні, цим пояснялось їхнє палке відчуття ідеї «власних майстерень». Але двоє були й не безробітні,—навіпаки, поважні, міцно засілі на старих місцях робітники, не парубчаки, яких легко захопити чим хоч.

Але всі ждали реферата. Противники також готувались і дебати мали бути запальними. Халепа хвилювався. Була чутка, що противники приведуть одного завзятого інтелігента з міста, який напам'ять знав Маркса. Безглуздя: Халепа ніколи не виступав ні з якими рефератами, промовляти не вмів, в умінню сперечатися був слабкий, а від цього залежав успіх самої ідеї, яка сама по собі ані трішки не була винна за неуцтво або відсутність ораторського таланту в Халепи.

Ні, що не кажи, а будь у нього гроші, він би так не боявся якогось там «завзятого інтелігента», який має досвід у казуїстиці. Почав би справу, підібрав би людей, і от вам усі докази, аргументи, теорії и казуїстики.

А що, якби все ж таки спробувати побалакати з удовою? Чорт її знає, а раптом вона нічого собі людина й хоч на крихту зрозуміє його? Раптом спалахне їй щонебудь у заплилій салом душі й вона захвилюється від чогось більшого за те, чим досі хвилювалась? Не треба всіх грошей,—сто тисяч досить. Для початку, для руху. Тоді б і собою, кат його бери, можна пожертвувати,—женитись, терпіти її пестоші, неприємність, зідхання, пудру, жирно тіло, все-все. І що гірше, що нижче, смішніше й гидше, то навіть краще, то гостріше захват жертви. Але ж тільки, щоб був результат якийсь, щоб не вийшло це непотрібним самогубством. От що!

Тепер і спати почав Халепа краще. Правда, душно було скажено,—починався липень. Будиночки вдень

були щільно зачинені віконницями, каміння й залізо пекли, немов вийняті з печей,— здавалось, бризни на них і зашиплять. Трава почала сохнути й ссукуватись. Порох, як шари сірої пудри, лежав на вулицях, готовий від найменшого вітру обгорнути місто жовто-бурою хмарою. Робітники й простіший люд— усі ходили з розстібнутими комірами, показуючи голі й пітні шиї. Працювати над рефератом було тяжко,— тіло, здавалось, розм'якло, ставало рідким і все намагалось лягти.

Халепа став думати про те, що добре було б забрати з собою всі потрібні книжки та катнути до Греблів у замок. Там, як спокушала його Варвара Наумівна, старий парк, Дніпро під ногами, холодок, тиша.

От погано тільки, що там Ніна; і й буде неприємна його присутність, вона так рада, мабуть, що нарешті, спекалася свідка її горя, а він візьме та прителепається.

Але тут виникли дві обставини, які розв'язали це питання. Перше: це те, що Халепа почав зустрічати на вулицях Ліду. І, видно, зустрічі ці були не випадкові, бо Ліда щоразу вперто, хоч і коротко дивилась йому просто в лице. Вона його не зупиняла, не зачіпала, це правда, але... хто міг поручитись, що, не зробивши цього два рази, вона не зробить утретє. А тоді, значить, знов брутальність. Або ж не виходити з хати? І те й друге не мало ніякої приємності. Та й зовсім не весело бачити цю гарну та, власне, милу жінку, яка не бажала й йому ніякого зла, у такому кротко-покірливому, прохайливо пониженому вигляді. Халепа, звичайно, розумів, що в даному випадкові вона являлась просто жертвою своєї впертості, примхи, ображеного самолюбства, але все ж таки це неприємно було бачити. Та й викликало ще якесь чуття. Бог із ним!

Друга ж обставина— це картка, що дістав він од Ніни, Олени й Варвари Наумівни. Усі вони прохали його приїхати й обіцяли йому цілковиту самоту і всі умо-

вини для занять. Адреса була написана тим же почерком, яким було підписано «Ніна».

Смішно: до чого людина прив'язлива істота: що йому власне були ці жінки, а от захвилювався й зворушився так, що мало не поцілував картку. Олена Андріївна,—страшенно хороша!—не втрималась і тут підпустила жарт, підписавши збоку, що, коли він не приїде, то «хтось» помре або втопиться в Дніпрі від туги за ним.

Халепа зібрався, склав у валізку книжки, записки, попередив Миколу, що тижнів на два їде на село готувати як слід реферата й поїхав. Поїзд одходив уночі, і ввечорі того дня Халепа чув у квартирі жіночий сміх, співи, дзвякіт шклянок. Тім запросив гостей: двох якихось дам і одного молодого колегу по гімназії.

Халепа, не прощаючись з ним, сам виніс речі на візника й поїхав.

Ніч він не спав. Вдень у вагоні була така нестерпна духота й він так стомився, що тільки сидів на лаві й курив, ні про віщо не думаючи й навіть не почувуючи хвилювання від того, що хутко побачиться з Варварою Наумівною, Оленою, Греблею.

Від станції до замку було верст двадцять. Поїзд прийшов над вечір, коли степ уже був червоний, палаючий. І раптом несподіванка: на станції його зустріли Варвара Наумовна й Ніна. Вони приїхали за ним в автомобілі. Ніна була в широкому, простому капелюсі з червоною стьошкою, трошки засмажена, з виразніше помітними краплинками ластовиння, з тими ж темно вишневими губами й зворушливо-привітним, трошки жалібним і лякливим поглядом. Вона навіть немов засоромилась, вітаючись із ним, і замішана відійшла вбік, ніби шукаючи шофера.

Зате Варвара Наумівна не засоромилась. О, ні! Вона простягла його руку між своїм набитим тілом корсажем і товстою, як нога, рукою й потягла його за станцію, де пихкав автомобіль.

Подорозі вона безупинно тараторила, лякалась, падала на Халепу, що сидів навпроти, щохвилини дивилась у дзеркальце, яке виймала з торбинки й поправляла кучерки. А мишині оченята на величезному напудреному лиці, як дві булавочні головки у великій паляниці, блищали від задоволення й ніжності.

«Ні, це страх женитись на такій!»—злякано думав Халепа, намагаючись тримати свої коліна так, щоб вони не натикались на коліна Варвари Наумівни.

Ніна мовчала всю дорогу й тільки подивлялась на Халепу тихим, сором'язним і промінястим поглядом, від якого йому хотілось радісно заверещати й обняти навіть Варвару Наумовну. Він нічого виразного не думав, не гадав, а просто хотілось заверещати.

Але це бажання пройшло, коли вони приїхали в замок: разом з Калістратом Наумовичем і Оленою Андріївною їх перед терасою палацу зустрів... Тризуб, високий, гарний, з ласково-мовчазною посмішкою. Він приїхав по справі, його викликав Гребля, щоб умовитись про одну роботу, — Гребля хотів будувати в селі школу й Народній Дім в українському стилі. Тризуб же мав розмалювати стіни. Так пояснила Олена Андріївна. Але чому ж ні Ніна, ні Варвара Наумівна про Тризуба нічого не казали? Ну, хай Варварі Наумовні не до того, а Ніна? Чому ж не сказала Ніна, яка, мабуть, сама й покликкала Тризуба?

XXVI.

Умови для праці виявились не зовсім ідеальними. Правда, й кімната була тиха, простора, не душна,— в одній з зубчатих башт; і парк був великий, старий, з трьома тісними, довгими алеями: тополевою, дубовою й липовсю; й самотності досхочу і в цьому паркові, й на Дніпрі, і в замкові. Але... от тільки часу не вистарчало.

Перші дні треба було все подивитись: замок, парк, Дніпро, село, ліс, степ. Все треба було «покропити», як казав Калістрат Наумович, коли підносив угору бокал.

А потім не можна ж було не поїхати на пороги,— скільки говорилось про це ще в городі!—на старі, п'нясті, козацькі пороги. Не можна було не поїхати подивитись на гурти, табуни Греблі. І так далі, і так далі.

Та й дома хотілось більш блукати по зарослих куточках парку, аніж сидіти за столом і робити виписки. В паркові то тут, то там попадалась Ніна,— правда, не сама: або з Тризубом, або з товариством. Вона цілком змінилась, де ділась її нехороша, нанесена, роблена безжурність останніх часів у місті. Тризуб, видимо, впливав на неї дуже добре. І очі її стали такими ніжними, прохаючими, здивованими

А Тризуб був задумливий і сумний. Мабуть, вона йому розказала про все й це ошелешило його. Ото мав чоловік пережити!

А палац воістину чудовий був. З величезним вестибюлем, з залами, в яких стелі були, як у церкві, зо всіма новітніми приладами.

Калістрат Наумович дома був трохи інший: простіший, не так шумливо-неуважно-веселий, симпатичніший. Та й Варвара Наумівна, власне, була собі мила жінка. Пришелепувата, правда, але добра, сердешна.

Халепа знов почав думати, чи не спробувати «таки щось з ними вчинити». Олена Андріївна підсміювалась, що він «благородно ретирувався», але останнє слово все ж таки лишалось ще за ним.

І він здалеку, обережно став заводити з Варварою Наумівною «ідейні розмови». І зараз же виявилось, що вона обожала ідейних людей, революціонерів, авіаторів. Ах, у неї був один друг, він помер на каторзі.

Балакати далі було важко, бо вдова зворушено, швидко-швидко почала оповідати про цього друга.

Але видно було в кожному разі, що вона до його ідеї не поставилася б вороже. І коли б їй запропонувати руку й серце, то... А чому б не запропонувати? Чому? Ну, що ж такого, що йому часами було б важко? Зате з інших поглядів було б добре.

Олена Андріївна все допитувалась, як посувається справа, й радила бути сміливішим. Але при цьому хитро-хитро посміхалась і на щось інше натякала. Чи не на Ніну? Але яке ж могла мати до нього відношення Ніна? У Ніни було своє й вона для нього була просто доброю, милою знайомою.

Дні минали напрочуд швидко. Не встигнеш очима кліпнути, як уже вечір, уже треба спати йти.

Знову були місячні ночі й Халепа часто ходив до Дніпра. Там було тихо й журно. Сріблясто-голуба широка стьожка, як у Генерала, була перетягнена через усі могутні груди дідуся. Щось глухо гомоніло туди далі, — це поріг. Удень там вода, як пінясте мережево, обкладає облизані виступи скель і водоспадами кидається вниз. Чайки з веселими злорадними криками гасають над мережевом і б'ються грудьми об воду.

Один берег високий, крутий і строгий, а другий низький, привітний, розгортаючий безкраю голубу далечинь. Вдень у цій далечині гойдаються й палають пекучі хвилі степового повітря, насиченого сухим духом хлібів і трав. І в миготливих хвилях, як круглі човники, мріють козацькі могили, що віками стережуть безмежну просторинь.

Вночі ж і небо, й степ, — все в блакитно-зеленому сріблі, все не має ні обр'ю, ні меж і повно хвилюючої святої тайни й туги. Вночі чомусь хороший сором і невиразна, кличуча кудись тривога хвилюють душу. Дідусю Дніпро, поможи й принеси те, до чого рветься душа!

А вдень він ішов часом у степ, туди, де рудяво-золотим велетенським килимом розгорнулись хліба. Над землею стояло палаюче сонце, сліплюче, пекуче коло, а земля напивалась від його соками гарячого життя.

Халепа лягав у густу пшеницю і, як у запашній ванні, заплющував очі. Навкруги стояв гомін, шелест, дзвін, пищання. Незрозуміла, вдячна, тиха радість обволікала душу.

— Я маю підозріння, що Андрій Максимович ходить на побачення... — кокетливо сказала Варвара Наумівна, зустрівши його раз, коли він вертався з степу.— У нього такі закохані очі.

Ніна, що була при цьому, зараз же підійшла до Тризуба й почала з ним про щось говорити. Чи не про свої з ним побачення?

Так, з удовою, здається, можна було спробувати побалакати рішучіше. От тільки їй треба було їхати на тиждень у Ростов, про що вона весь час усім казала. До від'їзду побалакати чи потім? Треба їй було їхати в якихось там справах покійного чоловіка. Які справи вона могла вести? А в тім...

Халепа рішив побалакати по приїзді. І побалакати тільки так, приблизно. Ні-ні, нічого певного не пропонуючи й не питаючи. Так, поспробувати тільки.

Варвара Наумівна набрала покоївок, взяла для чогось економку, розчулено й шумно прощалась півдня зо всіма й поїхала.

Стало тихіше в замку. Олена тепер держалась при сестрі, майже не відходячи від неї. З Калістратом Наумовичем у неї було щось недобре. Вона все ждала листа від Тіма, але Тім не писав. Прийшов тільки від Андрія Степановича лист, в якому він дякував Калістратові Наумовичу за гроші й посилав привітання усім своїм: Олені, Ніні й Андрієві.

Халепа був зворушений цим привітанням, а Ніна невідомо через що почервоніла, Халепа це зауважив.

Неприємно й соромно їй стало, що батько його, а не Тризуба залічує до своїх?

І от раз уранці Калістрат Наумович показав усім телеграму:

«Будемо ввечорі вишліть екіпаж. Чалаков».

Телеграму цю він особливо Олені показав, з якимсь значенням. Олена зробила міну, немов кажучи: дуже прошу, будь ласка.

А останнім Гребля пояснив, що приїде з міста компанія письменників і малярів, серед яких є одна знаменита красуня, поетеса, жінка одного видатного земського діяча й багатія,—вона пішла від нього ради служіння мистецтву. При цьому Гребля висловив жаль, що не знав про їхнє перебування в місті, коли був там. Довідався лише з листа Чалакова, родича однієї місцевої поміщиці. Ну, зараз же, звичайно, витребував їх усіх сюди.

Ніна й Олена якимось особливо подивились на Халепу, а він почервонів, як дурень. Але приїзд гостей і розлютив його, і схвилював. Він був певен, що тут не обійшлось без заходів Ліди. Ну, добре, він же їй покаже!

Цілий день по всьому дому була біганина: готували кімнати для гостей. Пани нікуди не йшли і всі сиділи на величезній, як паперть собору, терасі. Один Халепа пішов до Дніпра. Там він сидів на березі й думав. Треба було їхати звідси, це ставало ясно. Їхати до Варвари Наумівни в Ростов, переговорити з нею по ширості й тоді, зважаючи на результати, робити те або інше. Що переговори будуть у Ростові, оддалік від брата, це добре,—брат зробив би, напевне, пресію на сестру й... нічого не вийшло б.

Він постановив їхати якнайшвидше; завтра ж, щоб захопити в Ростові Варвару Наумівну. Кінчати, так кінчати. Бо інакше він весь час тільки базікатиме, до чогось готуватиметься, а діла ніякого не буде.

Коли ж із Варварою нічого не вдасться, — їхати додому, забрати у Чупрунів свої речі й рішуче пере-братися на заводи. Микола казав, що йому можна буде пристроїтись на заводі конторщиком. Добре. Не дуже то приємно цілий день робити безглузду роботу й сидіти в душній кімнаті, але це все ж таки поставить ближче до справи. Годі возитись з пан-ночками, дамочками, поетами, мільйонерами. Або те, або те.

Він прийшов у замок навмисне після того, як при-їхали гості, щоб дати всім заспокоїтись од зустрічі. Мав він маленьку надію, що Ліда не приїде, але надія не справдилась. Ліда сиділа в центрі столу, а біля неї Калістрат Наумович, який ретельно зали-цявся до неї. Несподівана, ущиплива злість раптом уколола Халепу від цієї сцени.

Халепу зустріли голосно, хоч він і розумів, що галас цей міг викликати всякий інший привід. Ліда привіталася з ним непримушено, весело й спокійно. Катя далеко сердечніше й схвильованіше потисла йому руку. Халепа звернув увагу, що Катя сиділа між Кос-тяшкіним і Пелікановим. Помітив також, що Оглобліна не було: він, пояснила Катя, лишився працювати.

Халепі стало на мент соромно. «От як треба йти до своєї мети», — подумав він.

Вечеря була надзвичайно оживлена, весела, раз-по-раз вибухали пробки шампанського. Очі Ліди сяли й вона, справді, така була гарна, що й Олена, й Ніна в порівнянні з нею здавались якимись простими, зви-чайними, навіть негарними.

Катя з усього дивувалась, задирала голову догори, термосила то Костяшкіна, то Пеліканова й весь час скрикувала:

— Уй, як чудово, як гарно!

Але Пеліканов був понурий і не поділяв її захоп-лення. Зате Костяшкін старано підливав їй вина,

щось шепотів їй на вухо, від чого Катя вся заливалася рум'янцем і злякано дивилась на всіх.

По вечері вийшли в парк. Місяць, немов заблудивши, стояв посеред неба, сумний, стомлений, зробивши довгу, трудну дорогу, на якій багато-багато бачив.

— Калістрат Наумович! А ви мені завтра дасте коней на станцію? — несподівано сказав Халепа, коли Калістрат Наумович, подавши Ліді руку, пішов у тополеву алею. Всі здивувались: як, навіщо, через що? Халепа, отовплений усіма спокійно пояснив, що він мусить після завтра бути в місті, у нього там негайна справа. Це через щось образило всіх. Але Халепа вперто, твердо стояв на своєму.

— Ніна! Та утримай же його! — нарешті закричала Олена Андріївна.

— Я? — зніяковіла Ніна. — А я що можу зробити?

Зніяковів і Халепа, але з вигляду не показав цього. Зніяковів і розсердився: от до чого по-дурному поведився, — всі вже помітили. Ну, тим краще, побачать, що помилилися. І Ніна побачить, і її Тризуб, з яким вона за вечерею так весело й інтимно балакала.

Одначе в алеї пішли. Спочатку пройшли тополеву, потім дубову. На землі лежали косі, обшарпані смуги місячного світла.

І от у дубовій алеї трапився невеликий інцидент. Невідомо через що й за віщо Пеліканов раптом кинувся на Костяшкіна й хотів його вдарити. Його вдержали, Андрусевич від замішання усилено тяг Пеліканова з алеї кудись углиб парку, але Пеліканов опинався й кричав, що не дозволить, щоб поганці втягали в розпусту дівчаток.

Катя страшенно розсердилась і тупотіла на нього ногами, а Ліда тягла Катю. Чалаков же пояснив усім останнім, що Пеліканов у хмелю дуріє й раз-у-раз лізе битись. І разом с Андрусевичем насильно повів Пеліканова в дім,

Підчас пояснення Чалакова до Халепи вмить підійшла Ліда, взяла його під руку і, міцно тримаючи, немов боячись, що він утече, зашепотіла.

— Не їдь. Не їдь! Чуєш? Хоч два дні... Я мушу тобі дещо сказати. Благаю. Адю, рідний, любий, молю...

Але тут підійшов Гребля й Олена Андріївна, і Ліда, потиснувши востаннє лікоть Халепи, ясно, чаруюче й кокетливо посміхаючись, взяла руку мільйонера й пішла з ним.

Коли Ліда шепотіла йому, Халепа бачив, як повз них пройшли Ніна й Тризуб. Ніна голосно й так, як під час «веселощів» у місті, сміялась.

Халепа знов пішов до Дніпра й вернувся у дім тільки вдосвіта.

Весь день він просидів у себе в кімнаті, щось пишучи, а ввечорі таки поїхав.

— Я їду за тобою...—встигла прошепотіти йому Ліда.

Він тільки посміхнувся.

XXVII.

Але коли він приїхав у Ростов і, сидячи в поганенькому номері готелю, рішав, чи йти йому до Варвари Наумівни, чи ні, його обхопила така туга, що не було сил ні про що думати. Не треба ніякої Варвари, ні її грошей, все це нісенітниця, безглуздя, божевілля.

І в той же час знав, що піде й що може вийти не конче нісенітниця. «Ні! От же маєш: іди!»—раптом схопився він і, взявши капелюх, майже вибіг на вулицю.

Край! Годі сантиментальности! Він узяв візника й дав йому адресу родичів Варвари: адресу йому вона лишила, прохаючи писати їй «багато, багато». Ідучи,—було це вранці, годині в одинадцятій,—він звернув

увагу, що на вулицях був якийсь особливий рух. «Свято якесь, чи що» — розкидливо подумав він.

У родичів Варвари Наумівни вже не було. Вона виїхала додому вчора ввечорі, бо боялась, що через мобілізацію спиниться залізничний рух і вона затримається тут.

— Яку мобілізацію? — здивувався Халепа.

— Як «яку»? — теж здивувався дідусь-родич, — А війна ж? Війну ж оповіщено... Не чули? Як же це ви так?! Ви — запасний?

— Я?... — з непорозумінням сказав Халепа. — Так, я — запасний...

— Ну, то, голубе, ви тут у нас застукані. Ви повинні негайно явитись до воїнського начальника...

— До воїнського начальника?... — дурновато перепитав Халепа.

— Атож. Це недалечко звідси. Зараз, на третьому кварталі... Так-так, війна!...

Халепа, не слухаючи, не попрощавшись, підвівся, взяв капелюх і тихо вийшов з квартири здивованого цим родича-дідуся.

XXVIII.

Виїхати було неможливо, не було ні білетів, ні навіть вільного місця в залях вокзалу. Халепа довго, непорозуміло тисся в юрбі, потім із тим же непорозумінням попростував до воїнського начальника.

Через два дні писав Ніні:

«От і кінець усьому. Через тиждень нас одправлять кудись. Куди, не знаю. Я в салдатській формі, живу в казармі, сплю долі на соломі. Весь чужий сам собі, приголомшений і пустий. І нічого й досі не розумію.

Почуваю тільки, що нічого попереднього нема вже. Життя зразу одстрибнуло від мене назад, як одстрибує маленька станція від кур'єрського поїзду, що скажено жене повз неї. Озираюсь назад і все таке вже далеке, маленьке, невиразне, в руїнах. Все, все зруйновано. Нічого нема, ніяких хотінь, цілей, страждань, радощів, хвилювань. Раптом навалилось одне якесь величезне «хочу» й от тисячі наших ниток зібгані, зірвані й ми лежимо на соломі. Чи тисячі ж? Пів земної кулі раптом сплуталось і зірвало свої нитки.

«А я ж тільки-тільки приїхав додому, до себе, тільки ступив на поріг...

«Прощайте, Ніно! Хочеться сказати вам багато, чого не сказав раніше, та... навіщо? Тепер усе не має ні мети ні інтересу. Коли можете, підіть по такій адресі: Прибережна 13, спитайте Миколу Шопотія й скажіть йому, що я їду на війну. Мабуть і він їде. Коли вернусь, то... Ну, та це діло далеке й непевне.

«От уже третій день я знаю, що війна, третій день я ношу форму й чую тільки про війну, багато страшного, моторошного бачу, що повинно б, нарешті, переконати мене, що це факт,—і все таки я не вірю й не можу вийти з тупого непорозуміння. Так, Ніно, я отупів від непорозуміння. Занадто несподівано й... занадто відразу обірвано всі нитки. А як же всі мої плани, всі... Ну що там?

«От жевріє ніжність до вас, а непорозумі я питає, навіщо?

«І справді, навіщо? Я можу тепер бути з вами одвертим і сказати, як мені було... А проте, навіщо?

«От ще що. Перекажіть Андрію Степановичу, що в мене в столі лежать гроші. Хай він візьме собі й приховає. Коли я вернусь, то візьму їх на своє діло, коли ж ні, хай віддасть на школу. (Яка тепер школа!) Перекажіть також мій останній привіт усім.

Ваш А. Халепа»

Через кілька днів він одержав од Ніни відповідь, яка іншим часом і здивувала б, і вразила б, і схвилювала б його. Ніна писала в піднятому тоні і, видно, старалась сховати горе. Писала, що йдуть Тризуб, Шопотій, Оглоблін, Андрусевич. Чалаков—ні: Костяшкін поїхав у Петербург. У них—Ніни й Олени—була Лідія Василівна, довідувалась про нього. Тимофій Миколаєвич, яко учитель, не йде, й Олеся могла б із цього радіти. Але вона, здається, не житиме більше з ним. Вони, Ніна й Олеся, живуть поки в готелю. Обидві мають намір або йти в милосердні сестри, або організувати столову для родин призваних запасних. У кінці Ніна писала:

«Ради бога напишіть мені назвисько вашого полку. Я хочу записатись у сестри цієї часті. Неодмінно! Благаю. Ох, господи, мені так багато треба вам сказати.

«Я хотіла приїхати до вас, але нема ніякої можливості добути білета. Пишіть негайно, коли вас везуть і де ви будете. Я приїду».

Халепа написав, що приїжджати не треба, не варто. А куди їх везуть—нікому не відомо.

Відповіді він не одержав: його полк повезли. Коли густі колони одягнених у зелені блюзи людей, з крученими шинелями на спині й дзвякаючими лопатками біля поясів, сунули по вулицях до вокзалу, всі будинки, всі вікна, балькони, двері були обліплені людьми не в зелених блюзах. Ці люди радісно кричали ура, махали руками, хустками, газетами й здавалось, що вони раділи з того, що лишались дома.

Побіч щотинистих колон, що дзвякали рушницями й шаркали ногами, йшли близько постаті у зеленій формі.

Гремiла музика, хтось плакав тонким гикаючим голосом, iржали десь конi, густо шаркали тисячi нiг, кричали «у-а-а! у-а-а!», й люди на бальконах махали руками, неначе безладно, в жаху ловили обiрванi нитки й тих, що йшли, й тих, що зоставались.

—

elib.prlu.org

